

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ИЛИМ, ЖОГОРКУ БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА
ИННОВАЦИЯЛАР МИНИСТРЛИГИ**

**МИНИСТЕРСТВО НАУКИ, ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ И ИННОВАЦИЙ
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

**MINISTRY OF SCIENCE, HIGHER EDUCATION AND INNOVATION OF THE
KYRGYZ REPUBLIC**

Сапаттуу билим – келечекке айкын жол!
Качественное образование – гарантия будущего!
Qualitative education - guarantee of the future!

**К.Ш.ТОКТОМАМАТОВ АТЫНДАГЫ ЭЛ АРАЛЫК
УНИВЕРСИТЕТТИН**

ЖАРЧЫСЫ

илимий-популярдык мезгил-мезгили менен чыгуучу журнал

Научно-популярный периодический журнал

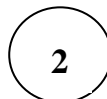
ВЕСТНИК

**МЕЖДУНАРОДНОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ
К.Ш.ТОКТОМАМАТОВА**

HERALD

**OF INTERNATIONAL UNIVERSITY NAMED AFTER
K.SH.TOKTOMAMATOV**
popular science periodical journal

ISSN 1694-5913

Манас, 2026

К.Ш.ТОКТОМАМАТОВ АТЫНДАГЫ ЭЛ АРАЛЫК УНИВЕРСИТЕТ

окуу-илимий-өндүрүштүк комплексинин

ЖАРЧЫСЫ

илимий-популярдык мезгил-мезгили менен чыгуучу журнал

2026-жыл, №2

Негиздөөчү: К.Ш.Токтомаматов атындагы Эл аралык университет ОИӨК. 2008-жылдан баштап басылууда.

Дареги: 715613, Кыргыз Республикасы, Манас ш., “Спутник” кичи району, Тарсус көчөсү, 1А.

Байланыш үчүн телефондор: +996(3722)50705, 51811, 52128; факс: +996(3722) 50705.

Веб-сайты: www.edu.mnu.kg; электрондук дареги: university_coop@hotmail.com, mnu.nauka@gmail.com

Башкы редактор: А.К.Кантороева – К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУнун ректору, э.и.д., доцент;

Башкы редактордун орун басары: – Т.Т.Омошев - К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУнун илим, эл аралык байланыштар жана инновациялык билим берүү технологиялары боюнча проректору, п.и.к., доцент.

Жооптуу катчы: А.С.Калиев – К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУнун илим, аспирантура жана докторантура бөлүмүнүн башчысы, саяс.и.к.

Редакциялык коллегия:

э.и.д., проф. С.А.Омурзаков
э.и.д., проф. А.А.Чурсин
э.и.д., проф. А.А.Арзыбаев
э.и.д., проф. А.М.Маткеримова
э.и.д., доцент. М.Ж.Абдиев
филос.и.д., проф. Г.Б.Уразалиева
филос.и.д., проф. К.А. Исаков
ф-м.и.д., проф. К.О.Осмоналиев
ф-м.и.д., проф. К.С.Алыбаев

п.и.д., проф. С.К.Рысбаев
п.и.д., проф. С.С.Сакиева
т.и.д., проф. А.А.Асанканов
т.и.д., проф. Ю.А.Лысенко
б.и.д., проф. Б.А.Токторалиев
ю.и.д., проф. Г.К.Кулдышева
филол.и.д., проф. М.В.Пименова
филол.и.к., доц. А.С.Жолдошбаев
мед.и.к., доцент. К.Н.Стамбекова
PhD., доцент Дурмуш Билге Аккуш

Научно популярный периодический журнал

ВЕСТНИК

учебно-научно-производственного комплекса

МЕЖДУНАРОДНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ К.Ш.ТОКТОМАМАТОВА

2026 год №2

Учредитель: УНПК Международный университет имени К.Ш.Токтомаматова. Издается с 2008 года.

Адрес: 715613, Кыргызская Республика, г.Манас ш., микрорайон “Спутник”, ул.Тарсус, 1А.

Контактные телефоны: +996(3722)50705, 51811, 52128; факс: +996(3722) 50705.

Веб-сайт: www.edu.mnu.kg; электронная почта: university_coop@hotmail.com, mnu.nauka@gmail.com

Главный редактор: – А.К.Кантороева ректор МНУ имени К.Ш.Токтомаматова, д.э.н., доцент;

Заместитель главного редактора: Т.Т.Омошев – проректор по науке, международным связям и инновационно-образовательным технологиям МНУ имени К.Ш.Токтомаматова, к.п.н., доцент.

Ответственный секретарь: А.С.Калиев – начальник отдела науки, аспирантуры и докторантуры МНУ имени К.Ш.Токтомаматова к.полит.н.

Редакционная коллегия

д.э.н., проф. С.А.Омурзаков
д.э.н., проф. А.А.Чурсин
д.э.н., проф. А.А.Арзыбаев
д.э.н., проф. А.М.Маткеримова
д.э.н., доцент. М.Ж.Абдиев
д.филос.н., проф. Г.Б.Уразалиева
д.филос.н., проф. К.А. Исаков
д.ф-м.н., проф. К.О.Осмоналиев
д.ф-м.н., проф. К.С.Алыбаев

д.п.н., проф. С.К.Рысбаев
д.п.н., проф. С.С.Сакиева
д.и.н., проф. А.А.Асанканов
д.и.н., проф. Ю.А.Лысенко
д.б.н., проф. Б.А.Токторалиев
д.ю.н., проф. Г.К.Кулдышева
д.филол.н., проф. М.В.Пименова
к.филол.н., доц. А.С.Жолдошбаев
к.мед.н., доц. К.Н.Стамбекова
PhD., доц. Дурмуш Билге Аккуш

HERALD

education-research and industrial complex

INTERNATIONAL UNIVERSITY NAMED AFTER K.SH.TOKTOMAMATOV

popular science periodical journal

Founder: ERIC International university named after K.SH.Toktomamatov. Publisher 2008 year.

Address: 1A Tarsus St., Manas, 715613, Kyrgyz Republic. Tel.: +996(3722)50705, 51811, 52128;

fax: +996(3722) 50705. Web-site: www.edu.mnu.kg; E-mail: university_coop@hotmail.com,
mnu.nauka@gmail.com

*Мырзабаева Н.С., т.и.к., доцент
Сононова А.А., октуучу
Тухтакулова З.С. октуучу*

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ КЫРК ЧОРОНУН ОБРАЗЫ ЖАНА АНЫН ЛЕКСИКАЛЫК, ФИЛОСОФИЯЛЫК, МЕДИЦИНАЛЫК МААНИСИ

Аннотация

Кыргыз элинин маданий жана руханий дүйнөсүнүн туу чокусу болгон «Манас» эпосу жалпы түрк элдеринин оозеки мурастарынын ичинен өзүнүн көлөмү, мазмундук тереңдиги жана көп кырдуулугу менен айырмаланат. Эпостогу негизги каармандар менен катар кырк чоронун образы өзгөчө орунду ээлейт. Бул образ кыргыз элинин дүйнө таанымындагы тилдик, философиялык жана элдик-медициналык түшүнүктөр менен тыгыз байланышта. Алар Манастын күч-кубатынын, элдик биримдиктин жана улуттук рухтун символу катары сүрөттөлгөн. Кырк чоро – жөн гана Манастын жан сакчылары эмес, кыргыз коомунун жоокердик, моралдык жана философиялык идеалдардын көркөм чагылышы. Бул макалада кырк чоронун образы лексикалык, философиялык жана медициналык аспектиде талдоого алынат.

Ачкыч сөздөр: образ, лексика, философия, медицина, символ, термин, семантика, этимология

ОБРАЗ СОРОКА ДЖИГИТОВ В ЭПОСЕ «МАНАС» И ИХ ЛЕКСИЧЕСКОЕ, ФИЛОСОФСКОЕ, МЕДИЦИНСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ

Аннотация

Эпос «Манас», являющийся вершиной культурного и духовного наследия кыргызского народа, выделяется среди устных традиций тюркских народов своим объемом, содержательной глубиной и многогранностью. Особое место в эпосе наряду с главными героями занимает образ сорока чоро (соратников). Этот образ тесно связан с языковыми, философскими и народно-медицинскими представлениями в мировоззрении кыргызского народа. Они изображены как символ силы Манаса, народного единства и национального духа. Сорок чоро — это не просто телохранители Манаса, а художественное воплощение воинских, моральных и философских идеалов кыргызского общества. В данной статье образ сорока чоро анализируется с лексической, философской и медицинской точек зрения.

Ключевые слова: Эпос «Манас», сорок витязей, единство, моральные ценности, образ, лексика, философия, медицина, символ, термин, семантика, этимология

THE IMAGE OF THE FORTY KNIGHTS IN THE EPIC OF MANAS AND ITS LEXICAL, PHILOSOPHICAL, AND MEDICAL SIGNIFICANCE

Abstract

The "Manas" epic, a pinnacle of the cultural and spiritual world of the Kyrgyz people, stands out among the oral traditions of Turkic peoples for its volume, thematic depth, and multifaceted nature. Alongside the main characters, the image of the forty Choro (comrades-in-arms) holds a special place. This image is closely linked to the linguistic, philosophical, and folk-medical concepts within the worldview of the Kyrgyz people. They are depicted as a symbol of Manas's strength, national unity, and spirit. The forty Choro are not merely Manas's bodyguards, but an artistic representation of the military, moral, and philosophical ideals of Kyrgyz society. This article analyzes the image of the forty Choro from a lexical, philosophical, and medical perspective.

Keywords: Manas epic, forty knights (The Forty Companions), unity, moral value, image, lexicon, philosophy, medicine, symbol, term, semantics, etymology

Киришуу. Кырк чоро азыркы түшүнүк менен айтканда, кандын улуттук же элдик гвардиясы. «Кырктын башы Кыргызчал» дейт, ал кырк чоронун башкаруучусу болгон. Булар кандын түздөн-түз буйругун аткаруучулар, жан сакчылары, аскердин негизги өзөгү болуп түзүлгөн. Чоролор согуш убагында жоокер болсо, тынчтык мезгилде коомдо жана эл ичинде ар кандай кызматтарды аткарган. Мисалга алсак, Ырамандын Ырчы уулу жар айтып, ырдап, аспапта ойноп, азыркы маданият министринин милдетин аткаrsa, Ажыбай 70 уруунун тилин билген. Ал дипломат, тилмеч болуп, элдин ортосундагы көпүрө болуп бере алган, башкача айтканда, ал тышкы иштер министрлигине тете кызмат аткарган. Демек, кыргыз элинин улуу мурасы болгон «Манас» эпосундагы кырк чоронун образы көп кырдуу мааниге ээ. Ал бир гана баатырдык уюмду чагылдырбастан, тилдик, философиялык жана элдик-медициналык түшүнүктөр менен да тыгыз байланышта.

Лексикалык жактан «чоро» сөзү жардамчы, коштоочу, баатырдын жакын ишенимдүү адамы деген маанини берет. «**Чоро**» сөзүнүн тарыхый тамыры терең. Этимологиясы боюнча байыркы түрк жана монгол тилдеринен келип чыккан. Изилдөөчүлөрдүн пикири боюнча, «**чоро**» сөзү «**чороон**» же «**чоруг**» деген сөздөрдөн трансформацияланган. Бул сөздөр аскердик терминологияда "күзөтчү", "шерик", "баатырдын жандоочусу" деген маанилерди берген. "Чоро" термини орто кылымдарда хандын, кагандын же бектин жеке гвардиясы, ишенимдүү аскерлери деп аталып, алардын өзгөчө статусун көрсөткөн. Ошондой эле иран тилинде кездешкен «чухра» сөзү да жан жигит, жолдош маанисин берет. Демек, «чоро» сөзү түрк тилдеринде жардамчы, кызматташ, баатырдын коштоочусу деген мааниде колдонулат. Эпостун контекстинде чоролор Манастын эң жакын, ишенимдүү жоокерлери жана дос-туугандары катары сүрөттөлөт. Тагыраак айтканда, «кырк чоро» — Манастын эң жакын өнөктөштөрү.

«Кырк» саны түрк дүйнөсүндө жана кыргыз маданиятында толуктук, бүтүндүк, туруктуулук символу катары колдонулуп келген. Эпосто чоролорду сүрөттөөдө алардын эрдигин, мүнөзүн жана берилгендигин чагылдырган өзгөчө лексика колдонулат:

Ал чоронун ичинде,
Найзакерден кабылган,
Ыктуу чоро дагы бар.
Акылга чечен иш билги
Мыкты чоро дагы бар.
Айбалтаны чабуучу
Баатыр чоро дагы бар.
Бир сырын киши билбеген
Капыр чоро дагы бар.
«Туйт» деген жакка басуучу
Жаман чоро дагы бар.

Түрсүлдөп сөздү билбеген
Наадан чоро дагы бар.
Көп сүйлөбөс, тил айтпас
Чоркок чоро дагы бар.
Түндө эшикке чыга албас
Коркок чоро дагы бар.
Акыл-айла көп билген
Аалым чоро дагы бар.
Артын бузуп жөн жүрбөс
Залим чоро дагы бар.
Далайынан иш билген

Тунук чоро дагы бар.

Бузук чоро дагы бар. (СКВ)

Майда ушакты жүргүзгөн

Белгилегендей эле кырк чоронун мүнөзү ыр саптарында так, даана чагылдырылып көрсөтүлгөн. Алардын мүнөзү, көз карашы ар башка болгону менен көздөгөн максаты, болжогон иши жана тилеги бир. Демек, «кырк чоро» – бул Манастын айланасындагы күчтүн жана биримдиктин жыйындысы.

Эпосто: «кырк уруу болгон кыргыздын, кыйыны мынча саналат» - деп айтылат, “кырк уруу” деген сөз айкаштары жогорку түшүнүктү дагы бийик деңгээлге көтөрөт. Ал эми кырк чоронун ичинен көп тилдүүлүк идеясын алып жүргөн Ажыбай, жаш Айдар, Үрбүнүн бир нече тилди өздөштүрүп, тилмечтик (котормочулук) өнөрдү алып жүргөндүгү айтылат. «Манаста» кыргыз эли токсон түрлүү эл менен карым-катышта болгондугу маалым. Ошондой эле Улуу Жибек Жолу да кыргыз жерин аралап өтүп, узун элдин учуна, кыска элдин кыйырына жеткен. Мына ушундай эл аралык карым-катыштын маанилүүлүгүнөн улам кыргыз элинин көп тилди билүүсү турмуштун, жашоонун зарылдыгы катары каралган. Тил билүү өнөрү – кыргыз жамаатынын эл аралык аброюн көтөргөн жана эл аралык карым-катыштын бирден бир булагы болуп эсептелген.

«Көкөтөй кандын ашы» бөлүмүндө:

Андан бери жүргөндө

Эки-Кемин жайлаган.

Кара тилин кайраган,

Кан алдында сайраган

Эйбит таздын эр Үрбү,

Жетимиш уруу тил билген,

Жеткилең чечен эр эле.

Эр Үрбүгө салам бер

Бул ашыма келсин де – деп Көкөтөй кандын уулу Бокмурун Айдарга дайындайт. Ошентип «Көкөтөйдүн ашына» байланыштуу кабарды ар түркүн тилде сүйлөгөн алыскы-жакынкы ар башка калктарга «алтымыш түрлүү тил билген» жаш Айдар жеткиргендигин баса белгилейт. Ал эпосто мындайча мүнөздөлөт:

«Ар жумушка дилгирген,

Алтымыш түрлүү тил билген,

Ары тилмеч, ары акын,

Ар жакшыга көп жакын.

Ыраакы жакын иш кылсак,

Ыкчылдыгы бар эле,

Жалпы кыргыз журтунда,

Жакшы болчу бала эле.

Жаман, жакшы сөз келсе,

Жатык жооп кайтарган,

Тыңчылдыгы бар эле,

Усталарга кошулса,

Сырчылдыгы бар эле,

Узактан сөздү көп айткан,

Ырчылыгы бар эле»

Мында кырк чоронун ичиндеги жаш Айдардын тилмечтиги менен бирге мүнөзү, билими кошо көрсөтүлүп жатат.

Мындан башка да «Жети түрлүү тон кийген, жетимиш уруу сөз билген» - деп Ажыбай баатыр бир нече тил билип, улуу муундун атынан

чыкса, алтымыш түрлүү тил билген жаш Айдар кичүү муундун өкүлүн толуктап турат. Азыркы түшүнүк менен алганда, булар өз заманынын полиглоттору. Кырк чоронун ийриси түзөгөн, жаманынын оңдогон иш билги, «капилеттен сөз тапкан, караңгыда көз тапкан» Бакайы, «элди батасы менен байыткан» Кошою, үзүлгөнүн улоого, чачылганын жыйноого жол көрсөткөн, ак эмгекке үндөгөн Акбалтасы, курама жыйып журт кылган айкөл Манасы бар үчүн кырк чоро кебелбей биримдикти сактап турган. «Кой аксагы менен жүз» дегендей, кырк чоронун да ар биринин өзүнө жараша кемчиликтери болбой койгон эмес. Чынында да адам баласы бирине-бири окшобогон өзгөчө жан. Алардын кемчиликтерине карап отура берсе, бир максатка кол созуп жете алышмак эмес. Алардагы эң башкы нерсе – адам кандай болсо, дал ошондой кабыл алышкандыгы, мына ушундай сапат гана бир багытка жол көрсөтө алган. Дал ушул кебелбеген биримдик, «бир жакадан баш, бир женден кол чыгарган» ынтымак, темирдей бекем тартип кыргыздарга көз кыйыгын салган кас-достун көңүлүн бурдурбай койгон эмес. Ошондуктан кытай каны Алооке:

Түрк уулунун элинде,	Каруу келер неме эмес,
Түркстандын жеринде	Кара көлдүн үстүндө
Анда Манас жеңдирбейт,	Кара шамал учурса
Жеңдирмек түгүл а жерде	Оодарылар кеме эмес,-деп баа
Атаң-анаң дедирбейт.	берет. (СОВ, 3-т, 239-б.)
Кармашкан менен Манаска	

Кырк чоро – эпостогу коомдук түзүлүштүн символу. Ар бир чоро Манастын жанындагы өз алдынча каарман, ошол эле учурда бирдиктүү максатка кызмат кылган жамааттын мүчөсү. Бул философиялык түшүнүктө кыргыздардын дүйнө таанымындагы жамааттык жоопкерчилик, адилеттик, берилгендик идеялары камтылган. Манастын күчү жалгыз анын баатырдыгында эмес, аны колдогон жана ишенимдүү коштогон кырк чоросунун биримдигинде экендиги белгиленет. Бул кыргыз философиясындагы «жекелик менен көптүктүн айкалышы» принцибин чагылдырат. Мисалы:

Кырк миң аскер камаса,
Кыйналбай турган кырк баатыр.
Билимдүү болгон сөздөрү,
Бири миңге тийгенден
Коркпой турган өздөрү.
(СОВ, 3-т.,398-б.)

Эпосто белгилегенгендей «кырылган сайын күчөгөн, түгөнгөн сайын түтөгөн» философиясы кимди да болсо кайдыгер калтырбаган. Ошондой эле:

Эми урушарга жайы жок,
Эси чыккан, шайы жок, - деп (СОВ,3-т., 459-б) өлүм менен жашоонун ортосундагы тең салмакты сактаган Кырк чоро Манастын өмүрүн сактоо үчүн жанын арнайт. Бул түшүнүк кыргыз руханий маданиятындагы коллективдүү

жоопкерчилик идеясын ачып берет. Ар бир чоро — достуктун, адилеттүүлүктүн жана жоокердик кайраттуулуктун образы. Намыс алдырбоо идеясы ар бир чоронун көңүл чордонунда турган.

Арбак урган каапырга
Мен барайын, балдар – деп,
Чабалдык кылып окустан,
Чаптырып ийип кокустан
Жаман болор бекен – деп,
Аяп турду балдарды.
Тыя албай жатса аларды
Кыйкырган бойдон Кыргыз чал

Аскерден чыга калганы. (СОВ, 3-т.,337-б.) Чоролордун жаштыгын аяп, кабыргасы майышып калбасын деп Бакайдын аяп турганы – анын тымызын ички тынчсыздануусу. Чабалдык кылып, намысты алдырып койбосо экен деп, ичтен сызып, намысты алдыңкы орунга койгону Бакайдын ички эмоциялык абалы. Бул моралдык-этикалык баалуулуктар - алардын ортосундагы мамиле, ынтымак, бири-бирин аёо сыяктуу элдик философиядагы “акыл менен күчтүн айкалышы” концепциясына үндөш.

Элдик маданиятта жана эпостук дүйнөтаанымда “кырк” түшүнүгү медициналык-дарылык мааниге да ээ. Мисалы, кырк күндүк тазалануу. Элдик медицинада төрөттөн кийин аялдын “кырк күндүн ичинде” денеси толук сакайып, тазаланат деп ишенишкен. Бул убакыт физиологиялык реабилитация менен байланышкан. Айрым изилдөөчүлөр кырк чоронун сандык образы адамдын ички дүйнөсү жана дене мүчөлөрүнүн символдук көрүнүшү катары чечмелешет. Кырк жоокер — организмдин бүтүндүгү сыяктуу, башкача айтканда, «кырк тамыр» - организмдеги бардык каналдардын символу. Элдик түшүнүктө адамдын денесинде кырк тамыр бар, алардын ар бири организмдин иштешине жооп берет. Бул тамырлар аркылуу кан гана эмес, «жан», «кубат», «көңүл», «жакшылык» жүрөт деп ишенишкен. Негизинен адам денесинде жүздөгөн кан тамырлар, нервдер жана лимфа системалары бар. Бирок элдик медицинада баарын бириктирип «кырк тамыр» деген түшүнүк жалпылап айтышат. Кырк чоронун дээрлик бардыгы эпосто асман менен тең, тоо менен теңешкен, күчү суу кечпеген, жоо кармаган, найза сунган жоокерлер катары сүрөттөлөт. Бул медицинада спорттук булчуңдары өнүккөн, энергиясы жогорку адамдар. Узак согуштарда жана жүрүштөрдө жогорку чыдамкайлык талап кылынат. Бул – жүрөк-кан тамыр жана дем алуу органдарынын жакшы иштегендигин билдирет. Найза ыргытуу, кылыч кармоо аракеттери булчуң жана скелет системасынын мыкты иштешин талап кылат. Кырк чоронун ар бири күчтүү, чыдамкай, согушка туруктуу болуп сүрөттөлөт. Бул кыргыз элинин саламат жашоо философиясынын эпикалык чагылдырылышы.

«Манас» эпосундагы кырк чоро образы көп кырдуу мааниге ээ. Лексикалык жактан ал толуктук менен бүтүндүктү билдирсе, философиялык жактан коомдук биримдиктин жана адилеттиктин модели болуп саналат. Ал эми элдик медицина жана салттык түшүнүктөрдө кырк чоро адамдын

организминдеги толуктук менен гармонияны чагылдырган символ катары чечмеленет. Ошентип, бул образ кыргыз элинин маданий дүйнө таанымындагы тилдик, философиялык жана салттык-медициналык түшүнүктөрдүн биримдигин айгинелейт. Демек, кырк чоронун образы — кыргыз дүйнө таанымындагы көп кырдуу универсалдуу символ.

Лексикалык жактан ал тилде жолдоштук, биримдик жана көптүктү туюнтат.

Философиялык жактан — жамааттык акылдын, адилеттүүлүктүн жана достуктун идеалы.

Медициналык жактан — организмдин бүтүндүгүн жана элдик саламаттык түшүнүгүн чагылдырат.

Демек, кырк чоро жөн гана Манастын жан сакчылары эмес, кыргыз элинин руханий жана маданий дүйнөсүнүн философиялык модели.

Колдонулган адабияттар:

1. Юдахин, К.К. (1965). Кыргызча-орусча сөздүк. Фрунзе: Мектеп.
2. Каратаев, М. (1985). Манас жана кыргыз философиясынын негиздери. Фрунзе: Илим.
3. Абдылдаев, Т. (2002). Кыргыз дүйнө таанымынын тарыхый негиздери. Бишкек: Билим.
4. Баялинов, Ж. (1995). Элдик баатырдык жана эпикалык салт. Бишкек: Турар.
5. Жутакаев, М. (1999). Кыргыздардагы салттык медицина жана дүйнө тааным. Бишкек: Илим.
6. Кыдырбаева, А. (2010). Кыргыз фольклорундагы сандык символдор. Бишкек: Илимий басма.
7. Сыдыков, Э. (2007). Манас жана этномедициналык салттар. Бишкек: Билим.

MAKING CONVERSATIONS WITH THE HELP OF INTENTIONAL TOOLS

Abstract

It is known that any action is based on the principle of orientation towards a specific subject or object. Therefore, all forms of activity, whether physical, mental, or mental, are characterized by intentionality.

Key words: discretion, research, illocution, perlocution, intention, aspect, representative, directive, commissive, expressive, declarative

АТАЙЫН КУРАЛДАРДЫ КОЛДОНУУ МЕНЕН СҮЙЛӨШҮҮЛӨРДҮ ЖҮРГҮЗҮҮ

Аннотация

Белгилүү болгондой, ар кандай иш-аракет белгилүү бир субъектке же объектке багытталган принципке негизделген. Ошондуктан физикалык, психикалык же психикалык иш-аракеттердин бардык түрлөрү атайылап жасалат.

Ачкыч сөздөр: дискрециялык, изилдөө, иллюкументалдык, перлокуциялык, ниет, аспект, өкүлчүлүк, директива, комиссия, экспрессивдүү, декларативдүү

ВЕДЕНИЕ БЕСЕД С ПОМОЩЬЮ ИНТЕНЦИОНАЛЬНЫХ ИНСТРУМЕНТОВ

Аннотация

Известно, что любое действие основано на принципе ориентации на определенный субъект или объект. Таким образом, все формы деятельности, будь то физическая, умственная или психопатическая, характеризуются интенциональностью.

Ключевые слова: усмотрение, исследование, иллюкуция, перлокуция, намерение, аспект, репрезентативный, директивный, побуждающий, экспрессивный, декларативный

Introduction. From the point of view of the conceptualization of the laws existing in the linguistic acquisition of reality, the development of the foundations of the structure of speech acts is extremely important for the development of text linguistics. The theory of speech acts covers linguistic-cognitive actions that create speech, based on revealing their formation and gradual development. (J. Allwood). Since the second half of the last century, attention has been paid to the psychosemantic features of the speech rather than to the immanently understood aspects, the components of the sign such as desire, will, discretion, motive, concepts such as purposeful activation of the mind have been deeply analyzed.

The role of the theory of speech acts in the issues of the intentional state of the subject and its expression in speech is incomparable. Mature scholars such as Searle and Austin, representatives of the Oxford school, paid attention to the characteristics of language as a means of expressing the goal in the process of communication, and a new direction - the theory of speech acts - emerged as a result

of Searle's initiative. Research in the framework of the theory of speech acts focused on issues such as expressing the desires of communicants during the speech process and the characteristics of their understanding by the recipient. A unique aspect of the theory of speech acts is seen in the analysis of the expression of communicative intention in the approach of the tools that ensure its realization in the language. According to this approach, the speech act is the smallest unit of communication, and it is very complex and diverse in its structure: it is composed of such units as proposition, illocution (expression of intention) and perlocution (level of effect).

The analysis of the illocutionary level is in the center of research, its intentional nature is described as an expression of the speaker's or author's desire to be understood by the recipient. Searle evaluates intentionality as a set of mental experiences and events that determine the principle of orientation of the mind in relation to a specific object and its place in the external world. Speech acts have the characteristic of expressing a certain goal, which is characteristic of all actions. This purpose is definitely defined as communicative intention. Based on the nature of communicative intention of speech, Searle divides human speech activity into 5 groups: representative, directive, commissive, expressive and declarative. Mature scholars such as Austin, P.Strawson conducted research on the issue and mainly considered the classification of speech acts and their specific aspects within the framework of separate sentences. Searle puts forward several factors that shape the intention of the addressee and ensure that it reaches the addressee correctly. According to his conclusions, the attention of the addressee and the addressee is focused on the information before the moment of the speech, and this is also recognized as a factor that ensures communicative success.

In the psychology of speech, the intention is the first stage of the message, the 2nd stage is interpreted as the motive, the 3rd stage is the internal pronunciation, and the last stage is the manifestation on the surface. Based on this, Searle defines intentionality as a mental state of mind directed outward rather than inward. Emphasizing the boundaries between intention and intentionality, the scientist considers that the desire to perform a certain action is a form of intentionality, like hope, trust, and fear. This limitation is evident in Searle's classification of illocutionary acts; according to it, speech activity verbs serve to express the communicative intention of the addressee. Intentionality, according to his observations, can have not only an individual, but also a collective character.

Therefore, the concept of intention is closely related to the theory of speech acts and is used to describe the illocutionary functions of language units. Speech intention, as a desire to perform a certain action through language, has also become a research object of functional grammar. When talking about the relationship of intentionality with grammatical categories, it should be said that the relationship between the semantic functions of grammatical forms and the transfer of thought to speech and the intention of the speaker is understood.

Illocutionary acts are the product of further development of speech acts and require interpersonal relations defined on the basis of equal partnership, such as "you-I". Perlocutionary speech acts require that the implementation of the action is

related to pragmatic factors: the consent of the addressee or compliance with the general rules of etiquette in this social environment. Statements of events and situations are different from illocutionary and perlocutionary. They primarily include cognitive acts (affirm, emphasize, mention, inform, deny/allow; tell, describe, give evidence).

Of course, distinguishing between illocutionary and perlocutionary verbs is very difficult. Therefore, verbs such as "to warn" and "to threaten" about danger can be used in two different ways. Moreover, in some constatives performing illocutionary functions, two-sidedness is observed (Compare, in the example of "Leider regnet es", the affirmative constative act and the pitiful illocutionary act in this case are combined). Knowledge of implicit language theories dealing with the conceptualization of the laws of speech acquisition of reality is an important condition for the transformation of the event into a speech act. From the above point of view, communicative competence is a part of the pragmatic language norm, whose task is to control the generation of thoughts and their understanding.

Communicative competence fulfills itself (management task) at different stages hierarchically as follows: Expressing thoughts → speech acts → types of discourse → linguistic options → individual styles.

One of the forces regulating the communicative use of linguistic means is the subject's cognitive preference, that is, the subject consistently and involuntarily prefers one or another linguistic means at this hierarchical level. Preference affects not only the selection of language tools, but also the expression of ideas. Systematic application of preference creates a concept called cognitive style. This process can take place individually (as a result of a specific cognitive style) and in the context of a specific society (forming a collective cognitive style). The speaker's communicative competence should be considered as a result of the subject's assessment of the socio-cultural conditions regarding the application of the rules of using language materials, as well as the limitations imposed by the person's cognitive preference on the expression of thoughts.

Each stage of the diachronic and synchronic communicative process is the result of creative use of the language system, from the smallest sentence to the unknown boundaries of monologic or dialogic oral texts. The oral form of information transmission is carried out consciously in the form of texts that convey a certain meaning. The text is a completely universal tool, which can be used both in mass information systems (a text in a newspaper or broadcast on the radio) and in individual content (in the exchange of ideas between interlocutors).

Like any goal-directed activity, communication also has a specific goal, the sender of the message has an intention (intention) that the other person will understand it. This goal is achieved through certain means. Speech activity is one of the main means of human communication (Sh.S. Safarov).

Speech activity not only conveys certain information, but also includes objective and subjective factors determined by the set of relations (reality). Communication is an integral part of the historical and social text that forms a whole

unit. The progress of the communication process and its effectiveness are closely related to the specific situation in which its participants exist.

Linguistic communication is, first of all, a structurally organized exchange of information with the participation of units of the language system.

The relative meaning and grammatical completion of thought is the basis of any conscious communication. A natural condition for any language unit to be in use is the completeness of structure and meaning determined by the legal chain of the main and auxiliary word groups of simple meaning and form units (W.V.O Quine).

The first linguistic unit considered from a communicative point of view is an idea. Therefore, thought is recognized as the first category of any linguistic analysis. And the interrelationship of language units is nothing but the text of the formation of any word, device and thought-forming process. Therefore, the presence of any linguistic unit in consumption requires the description of its immediate environment, for example, at the level of a phrase, the whole idea needs to be analyzed as the smallest communicative link of the statement, and thus the series of words and phrases in the entire chain of the information unit. requires the need to establish all connections.

Text in linguistics is often considered as a separate environment of linguistic units, mainly words or phrases or words within sentences. Here, the role of context is defined as a way of determining the meanings of one or another linguistic unit or the manifestation of relevant meanings (connotations). In this regard, the context is researched as a set of socio-cultural and pragmatic conditions that take place in the communicative activity of a person. In general, defining language in terms of expressive and communicative tasks, first of all, it is necessary to recognize that language units of any size cannot exist separately and that all elements of language are interrelated at both syntagmatic and paradigmatic levels.

It is known that a word names a thing or an event, but, due to its semantics-reflecting feature, this denomination always refers to the category of events of its own and figurative meaning. Naturally, the logical thinking of a person reflects the laws of the existence of certain things, events, and processes in the same way, and for this, as a conceptual category, it uses a simple but structurally formed unit of thought, judgment, whose linguistic expression is a relatively complete perfect communicative unit - thinking, is done by stating. Communication begins with expressing an opinion, because it is able to connect some nominative units (words and phrases) in its subjective-communicative structure. These units create a meaningful information unit that is used only as a communication unit, in other words, this unit can organize conscious communication in a group of people.

Thus, expression is the first step, in which the text shows such a systematic unity that individual phrases and phrases are structurally transformed as elements of content, and thus take their same meaningful place in the informative unit of communication. Consequently, the context is not an additional component (part of the system) at this level, but a necessary loop of regularity, without which the systematic functioning of language units would be violated.

However, expression of opinion is not the upper limit of the structure of communication, it occupies only the first level of expression of opinion in it and forms integrated loops in specific parts of real communication. Context plays a role in shaping this second-tier system. Expressing a separate opinion contains a relatively complete content, but the communication itself is built in the reality of a collection of thoughts, provided that a certain stage of the conversation has been completed. As the smallest unit of communication, it is possible to count the chain of communication, that is, the traditional question-and-answer form. A more complex communication includes a theoretically undefinable number of points, each time limited by the specific goal of the participants of the communication. At the level of a collection of ideas that can only be described as a text, the true meaning of a word is revealed with the help of some statements that acquire its true semantic meaning in the text.

References

1. Austin J.R. How to do things with words. — Oxford, 1962. – 174 p.
2. Berk, L. M. 1999. English Syntax: From Word to Discourse. New York: Oxford University Press. – 286 p.
3. Biber D., Conrad S., Leech G. A student grammar of spoken and written English. Pearson Education ESL, 2002. – 496 p.
4. Dennett D. C., Haugeland J. Intentionality //The Oxford companion to the mind. – Oxford University Press, 1987. – P. 383-386
5. Divjak D. Ways of intending: Delineating and structuring near-synonyms //Corpora in cognitive linguistics. – De Gruyter Mouton, 2008. – C. 19-56.
6. Dixon R. M. W. A semantic approach to English grammar. – Oxford University Press, 2005. – 512 p.

Калыбекова З.С., Шакирова М.Р., Камбарова З.Т.
ЖАМУ имени Б.Осмонова

ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ И КУЛЬТУРНЫХ ФАКТОРОВ НА ГЕНДЕРНЫЕ РАЗЛИЧИЯ В КОММУНИКАЦИИ

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы влияния социальных и культурных факторов на гендерные различия в коммуникации, которые являются одним из важных вопросов лингвокультурологии. В гендерной коммуникации участниками являются мужчина и женщина как представители общества. Каждая эпоха характеризуется присущими только ей особенностями в поведении и речи “слабого” и “сильного” пола. В эпоху Римской империи развивались спартанские школы, где мужчины воспитывались в жестких условиях, соответственно характер мужчин тоже закалялась, а женщинам отводилось место в доме. Если до 70-х годов прошлого столетия отношения и взгляды общества на женщин были отрицательными, то в настоящее время женщина занимает одну из ведущих позиций в обществе. В этом большую роль сыграли кардинальные изменения, феминистское движения в обществе. Большую роль в становлении и самоидентификации мужчин и женщин сыграли традиции, обычаи, отношения общества к представителям того или иного пола, а также религиозные исповедования, а самое главное – самосознание индивида.

Ключевые слова: гендер, социально-культурные факторы, гендерная коммуникация, вербальные и невербальные средства языка, общение

КОММУНИКАЦИЯДАГЫ ГЕНДЕРДИК АЙЫРМАЧЫЛЫКТАРГА СОЦИАЛДЫК ЖАНА МАДАНИЙ ФАКТОРЛОРДУН ТААСИРИ

Аннотация

Макалада лингвомаданият таануунун маанилүү маселелеринин бири болгон коммуникациядагы гендердик айырмачылыктарга социалдык жана маданий факторлордун тийгизген таасири каралат. Гендердик коммуникацияда коомдун өкүлдөрү катары эркек жана аял катышат. Ар бир доор өзүнө гана таандык болгон “алсыз” жана “күчтүү” жыныстын жүрүм-турумундагы жана сүйлөө өзгөчөлүктөрү менен мүнөздөлөт. Рим империясынын доорунда спарталык мектептер өнүгүп, анда эркектер катаал шарттарда тарбиялангандыктан, алардын мүнөзү да чыңдалган. Ал эми аялдарга үйдөгү орун гана ыйгарылган. Эгерде өткөн кылымдын 70-жылдарына чейин коомдун мамилеси жана көз карашы аялдарга терс болсо, азыркы учурда аял коомдо алдыңкы орундардын бирин ээлейт. Бул өзгөрүүгө коомдогу түп-тамырынан өзгөрүүлөр жана феминисттик кыймыл чоң роль ойноду. Эркектер менен аялдардын калыптанышында жана өзүн-өзү таануусунда салттар, үрп-адаттар, коомдун тигил же бул жыныстын өкүлдөрүнө болгон мамилеси, ошондой эле диний ишенимдер чоң мааниге ээ болду. Эң негизгиси — инсандын өзүн-өзү аңдоосу болуп саналат.

Ачкыч сөздөр: гендер, социалдык-маданий факторлор, гендердик байланыш, тилдин вербалдык жана вербалдык эмес каражаттары, баарлашуу

THE INFLUENCE OF SOCIAL AND CULTURAL FACTORS ON GENDER DIFFERENCES IN COMMUNICATION

Abstract

The article examines the influence of social and cultural factors on gender differences in communication, which is one of the important issues in linguoculturology. In gender communication, the participants are men and women as representatives of society. Each era is

characterized by behavioral and speech features unique to the “weaker” and “stronger” sexes. During the era of the Roman Empire, Spartan schools developed where men were raised under harsh conditions; accordingly, their character was also strengthened, while women were assigned a place in the home. If until the 1970s the attitudes and views of society to woman were negative, today women occupy one of the leading positions in society. Radical social changes and the feminist movement played a major role in this transformation. Traditions, customs, society’s attitudes toward representatives of one gender or another, as well as religious beliefs, played a significant role in the formation and self-identification of men and women. Most importantly, the individual’s self-awareness played a key role.

Keywords: gender, socio-cultural factors, gender communication, verbal and non-verbal means of language, communication

Введение. Антропоцентризм является ведущим принципом в лингвокультурологии, ибо он ориентирован на изучение культуры во взаимодействии с языком, носителем которого является человек. Благодаря коммуникации идет обеспечение информацией, опытом с помощью вербальных и невербальных средств общения. В общении большую роль играют как индивидуальные качества коммуникантов, так и социокультурные факторы, одним из которых являются гендерные различия, под которыми понимаются стили речи, средства выражения эмоционального состояния, использование невербальных средств: мимики, жестов в зависимости от пола. Такие различия в зависимости от половых особенностей формируются под влиянием семейных и общественных норм, особенностей религиозного исповедования, национальных гендерных приоритетов.

По мнению Гриценко Е.С., “Язык является инструментом и фоном конструирования гендера” [цит. по 7, с. 537]. Этой же позиции придерживается О.Ю.Черных: “социальная действительность и идентичность индивида, в том числе гендерная, создаются средствами языка и другими семиотическими средствами, а не являются биологически детерминированными” [7, с. 537]. Значит, в формировании женской и мужской речи играют социокультурные факторы, нежели биологические. **Актуальность** темы исследования состоит в изучении влияния социокультурных факторов на формирование гендерных различий при общении. В нашей работе под **гендерной коммуникацией** понимается “соответствия мужскому и женскому стилям поведения и формам культуры, относительно которых формируются коммуникативные отношения субъектов. Фактически гендерная позиция в коммуникации зависит от совокупности факторов, которые позволяют индивиду осознать собственную половую роль или самоидентифицировать гендерную принадлежность” [5, с.149]. Кроме философского истолкования, гендерная коммуникация в лингвистике предполагает лингвистические и поведенческие особенности мужской и женской речи, способы выражения их эмоций и при этом использование ими вербальных и невербальных средств общения как результат влияния социальных и культурных факторов в становлении женщин и мужчин. Целью исследования является изучения влияния социальных и культурных факторов

на гендерные различия в коммуникации. Исходя из цели исследования, определены следующие задачи:

- Пути формирования гендерной идентичности;
- социальные и культурные факторы, влияющие на становление женской и мужской речи.

Методы и методология

В работе методологической базой послужили труды Е.С. Гриценко [2,3], О.Ю.Черных, В.Н.Серебрянской [5], а также Н. Г. Божановой [1], рассматривающей гендерные исследования в лингвистике в их историческом развитии, современном состоянии и перспективах. Она утверждает, что манера общения женщины давно привлекает внимание людей, примерно с 70-х годов XIX века, но не с положительной оценкой. Такое восприятие женской речи связано со стереотипом о женщине, существующем в обществе. В XX веке гендерная лингвистика получила более широкое освещение и новое направление. Если в примитивном своем изучении женщины характеризовались как малограмотные, болтливые, легкомысленные, то в XX веке “изучение непосредственно женского языка связано с развитием феминистского направления в лингвистике 1970-1980 гг. Работа Р.Лакоффа “Язык и место женщины (1975) положила начало активным гендерным исследованиям в современной лингвистике” [1, с. 69-70]. Вопросы гендера является одним из важных вопросов социолингвистики, гендерной лингвистики, лингвокультурологии. В этом плане методологией исследования стал труд В.О.Масловой [4] и др. В процессе исследования были использованы методы описания, сравнения, лингвокультурный анализ и др методы.

Результаты

Результат настоящего исследования состоит в том, что лингвистическое изучение гендерной коммуникации важный аспект лингвокультурологии, здесь изучаются не только биологические отличия рече-произносительных органов мужчин и женщин, но и культурно-словесные ценности, существующие в обществе. Биологические особенности мужчин и женщин влияют на речь мужчин и женщин: их речевой аппарат, произносительные органы и др., благодаря которым произношение тех или иных выражений имеют существенные различия: гортань у мужчин шире и длиннее, чем у женщин, поэтому у женщин высокий тембр, а у мужчин – низкий. Голосовые связки женщин уже и тоньше, чем у мужчин, от чего зависит частотность произношения. Но в современном обществе немало мужчин, обладающих с таким же произношением и тембром голоса. Значит, биологические особенности никак не могут существенно повлиять на выбор слов, поведения, вербальных и невербальных средств общения. Такая особенность женщины и мужчины формируется вместе с социализацией индивида, которая происходит сразу же после рождения ребенка. В культуре кыргызов, рождение в семье девочки сообщается не прямо, оповещается, что родился “сорок скакунов”,

т.е. в будущем за нее дадут сорок лошадей, а когда родится мальчик, говорят родился “ат багар” (кормилец), “из басар”, где первое олицетворяет продолжателя рода, добытчика хлеба насущного, находясь на коне отца, второе – продолжатель рода, преемник отца. Еще когда родится мальчик, говорят, что родился “бөрү – волк”, а когда девочка – “лиса – түлкү”. Таким образом формируется основа социализации индивида в зависимости от пола. Дальнейшее её развитие формирует индивида как представителя определенного пола.

Обсуждение

Под гендерной коммуникацией подразумеваются речевые и неречевые взаимодействия разнополых людей, формируемые под социокультурными факторами. В данном случае мужчина и женщина выступают как биологически разные люди, а общественная модель.

С раннего детства мальчики и девочки воспитываются по-разному. Еще в глубокой древности человек воспитывает у мальчиков такие особенности характера, как воинственность, твердый характер, стремление быть кормильцем семьи, клана, племени, сдержанность, а у девочек послушность, повиновение, заботливость. Воспитывая у индивида такие качества, мы способствуем самоопределиться, осознавать собственного статуса и демонстрировать его, тем самым вызывая у одних качества доминанты, у других – соперничества, хотя к девочкам относятся как “слабому” полу, а мальчикам – как “сильному”. Именно в таких условиях рождались такие национальные героини-женщины как Жанна Де Арк, кыз Сайкал, Томирис.

Каждая эпоха характеризуется соответствующими нормами поведения. Со школьной скамьи детям рассказывают о спартанской школе римлян, о героических походах Манаса, о благородстве Каныкея, об отважных женщинах русского народа. Таким образом заложен фундамент социализации детей. Социальные условия и образ жизни, национальные ценности и устои, традиции и обычаи, религиозные вероисповедования отражаются в поведении и речи женщин и мужчин, но при этом сохраняя те качества, которые являются началом женского и мужского. Мальчик, едва достигший 5-6 лет, иногда выступает в качестве защитника своей матери или сестры, подруги. Различия мужской и женской речи, по мнению Д.Таннена, заключается в поставленных перед коммуникантами целей общения: “«Для большинства женщин разговор является средством сближения и развития отношения, и упор делается на демонстрации одинакового опыта и похожих случаев. Для большинства мужчин разговор обычно становится средством сохранения собственной независимости, поддержания статуса в иерархии социального порядка. Женщины фокусируются на связях, их цель — сохранить видимость общности и общего статуса, поделиться знаниями. Их голоса посылают сигналы поддержки, а не пренебрежения, хотя сама по себе поддержка может отказаться весьма снисходительной» [6, с.88].

Женщины воспринимают общение как близость, поэтому они рассказывают своим партнерам подробности, а мужчины не заикливаются на

подробностях, они обращают внимание только на основные моменты. Поэтому в обществе сложился стереотип о том, что женщины болтливы. На самом же деле их интересуют детальное изучение факта. А мужчины, напротив, стараются не придавать значение мелочам, хотят проявить самоуверенность, прямолинейность, поэтому их речь короткая, лишена образности. В то же время женщины задают много вопросов, чтобы детализировать факт, и менее конфликтны, чем мужчины, занимают позицию поддержки, ведь она и мать, и подруга, и, самое главное, хранительница семейного очага.

Общество предъявляет разные требования к мужчинам и женщинам. Мужчины традиционно ассоциируются в роли лидера и защитника, а женщины — хранительницы семьи и эмоционального центра общения. Эти ожидания влияют на стиль коммуникации в профессиональной и личной сферах.

Например, в рабочей среде мужчины чаще используют директивный стиль общения, тогда как женщины склонны к коллективному обсуждению и поиску компромисса. Однако в современном обществе наблюдается постепенное стирание жестких гендерных границ благодаря развитию идей равенства.

В современном мире в средствах массовой информации есть понятие о типичном мужском или женском общении. Женская тема более близка гуманному отношению к природе, животному миру, женщин больше интересуют мелодрамы, любой сценарий со счастливым концом, а мужчин – детективы, сцены на военную тему. Актуальным стал вопрос среди женщин о “самооценке”, что серьезно повлияет на поведение женщин в обществе. В XXI веке процессы глобализации, развитие образования и цифровых технологий способствуют изменению традиционных моделей общения. Женщины активнее участвуют в политике, бизнесе и общественной жизни, а мужчины все чаще проявляют эмоциональную открытость и внимание к межличностным отношениям.

Социальные сети и онлайн-коммуникация также уменьшают влияние некоторых гендерных барьеров, создавая новые формы взаимодействия. Тем не менее гендерные различия продолжают существовать, хотя становятся менее выраженными и более гибкими.

Культурные факторы гендерных различий. Большую роль играет в становлении мужчин и женщин национальные традиции и ценности. В цивилизованном обществе главенствуют демократические отношения между членами общества, семьи, коллектива. В таком обществе доминантой выступают женщины. Но за кулисами демократии, уважения женщинам имплицитно живет “зверь с улыбкой феи” – мужчины, которые соперничают с женщинами. Женщина в культурном мирке народа – “слабый пол” с огромным сердцем, куда вмещается и забота о семье, детях, государственная служба. В таких условиях манера женщины соответственно меняется, речь более низкая, хотя тембр высокий, потому что остается отпечаток от

каждодневного изнурительного труда. Мужчины, которые успешны в обществе, имеют гонор, выражаются уверенно, как подобает “сильному полу”. Они более благосклонны к равноправному диалогу.

Каждый народ воспитывает молодое поколение в соответствии с традиционными требованиями и нормами. Существуют общие универсальные требования. И русские, и кыргызы считают мальчиков продолжателями рода, хотя есть другие нации, которые в этом вопросе отдают предпочтение девочкам.

Язык как отражение культуры. Язык отражает отношение общества к гендеру. Во многих языках существуют различия в мужских и женских формах речи, обращениях и речевых нормах. Некоторые слова и выражения могут подчеркивать социальное неравенство или, наоборот, способствовать гендерному равенству. Кроме того, культурные особенности влияют на использование невербальной коммуникации: жестов, мимики, дистанции общения и зрительного контакта.

Религиозные нормы. Религия также оказывает влияние на гендерные модели коммуникации. Во многих религиозных традициях существуют определенные правила поведения мужчин и женщин в обществе, что отражается в стиле общения, допустимых темах разговора и уровне открытости коммуникации.

Заключение

Гендерные различия в коммуникации формируются под воздействием социальных и культурных факторов. Воспитание, социальные роли, традиции, язык и религиозные нормы оказывают значительное влияние на способы общения мужчин и женщин. Несмотря на существование устойчивых стереотипов, современное общество постепенно движется к более равноправной и гибкой модели коммуникации, где индивидуальные особенности личности становятся важнее жестких гендерных рамок.

Изучение гендерной коммуникации помогает лучше понимать особенности межличностного взаимодействия, снижать уровень конфликтов и развивать культуру уважительного общения в обществе.

Использованная литература

1. Н.Г.Божанова. гендерные исследования в лингвистике: история, современность и перспективы. Вестник ТГУ. Выпуск 5 (109). 2012. – С. 69-70
2. Гриценко Е.С. Язык как средство конструирования гендера. Диссертация ... доктора филологических наук. Нижний Новгород, 2005.
3. Гриценко Е.С. Язык. Гендер. Дискурс. Нижний Новгород, 2005
4. Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. - М.: Издательский центр «Академия», 2001. - 208с.
5. В.Н.Серебрянская. Гендер в социальной коммуникации. Вестн. Волгогр. гос. ун-та. Сер. 7, Филос. 2011. № 1 (13). – с.149

6. Таннен Д. Ты меня не понимаешь! Почему женщины и мужчины не понимают друг друга. Пер. с англ. - М., 1996, с.88
7. О.Ю. Черных. Гендер как социальный конструкт. Мир науки, культуры, образования. № 3 (76) 2019. С. - 537

*Тажобаева Ж.К., п.и.к., доцент
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ
Медербек кызы Айзирек, магистрант
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ*

ЖАШ МУУНДАРДЫ ТАРБИЯЛООДОГУ АТА - ЭНЕЛЕР МЕНЕН МЕКТЕП КОЛЛЕКТИВИНИН БИРДИКТҮҮ ТАРБИЯСЫНЫН ОҢ ТААСИРИ

Аннотация

Бүгүнкү күндө негизинен үй-бүлөдө балдарга таалим -тарбия берүүдө , дүйнө таанытууда элдик чыгармалардын ,ооз эки чыгармачылыктын кыргыз адабиятынын жана улуттук каада салттарды үйрөтүү маселесинде ата эненин ролу чоң мааниге ээ болууда. Макалада келечек муундарды ар тараптан калыптандырууда улуттук нарктуулукка куралдандыруучу уюткулуу тарбиялык каражаттар болгон үй-бүлөдөгү ата- эненин ,чоң- ата чоң -эне ,таята- таененин адеп-ыймандуулукка багыттоочу жомок ,каада салт,үрп адаттарды калыптандыруучу негизги идеялары камтылды.Мезгилдин талабына ылайыкташкан жаштарды ыймандуулукка,боорукердикке тарбиялоо улуу муундун негизги максат,милдеттери болушу зарыл.

Ачкыч сөздөр: Инсан,баалуулук ,каада - салт,метод, үй-бүлө,адеп, психика, макал, эпос, улут, аң-сезим,нрава,моралдык,фольклор

ПОЛОЖИТЕЛЬНОЕ ВЛИЯНИЕ СОВМЕСТНОГО ВОСПИТАНИЯ РОДИТЕЛЕЙ И ШКОЛЬНОГО КОЛЛЕКТИВА НА ВОСПИТАНИЕ ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ

Аннотация

В настоящее время в воспитании детей в семье, формировании их мировоззрения и духовных ценностей особую роль играют народные произведения, устное народное творчество, кыргызская литература, а также обучение национальным традициям и обычаям. В статье рассматривается значимая роль родителей в этом процессе. Подчеркивается, что в формировании всесторонне развитого молодого поколения важное место занимают воспитательные средства, основанные на национальных ценностях. К ним относятся нравственные наставления родителей, дедушек и бабушек, а также сказки, традиции и обычаи, направляющие детей к духовности и нравственности. В соответствии с требованиями времени воспитание молодежи в духе нравственности, милосердия и человечности должно стать одной из основных целей и задач старшего поколения.

Ключевые слова: Личность,ценность,обычие, метод,семья, нравственность, психика, пословица, эпос, сознание,нрава,этнос,морал,фольклор.

THE POSITIVE IMPACT OF JOINT PARENTING AND SCHOOL STAFF ON THE UPBRINGING OF THE YOUNGER GENERATION

Abstract

Today, the role of parents in educating children within the family, shaping their worldview, and introducing them to national traditions and values has become increasingly important. Folk works, oral folklore, Kyrgyz literature, and national customs play a significant role in this process. This article highlights the role of parents in educating the younger generation and emphasizes the importance of national values as effective means of upbringing. The main ideas presented in the article focus on moral guidance provided by parents, grandparents, and elders, as well as on fairy tales, traditions, and customs that contribute to the formation of children's ethical and spiritual values. In accordance with modern requirements, raising young people to be moral,

compassionate, and humane should be one of the main goals and responsibilities of the older generation.

Keywords: Personality, value, method, customs, family, moral, psycht, proverbs, epic, character, consciousness, morality, folklore.

Киришуу. Жаш муундарды адамзат коомунун ургаалдуу, нарктуу, үлгүлүү урпактарын тарбиялоо үчүн улуттук баалуулуктар менен куралдандыруу улуу муундардын кечиктирилгис милдети болуп калууда. Андыктан, элдик педагогиканын каражаттары , баалуу булактары ,кыргыз элинин нарктуу жашоо эрежелери аркылуу балдарыбызды руханий- адеп-ахлактык, адамгерчиликтүү көз карашта калыптандандыра алабыз деген ойдомун. Мисалга алсак ; Манастын эпосто сүрөттөлүшү-адамгерчиликтүү , ак көңүл, кең пейил ,ар кандай кырдаалда өз ордун таап , керектүү жагдайда өзүн -өзү кармай алгандыгы , баатырмын деп айырмаланбай кара кылды как жарган калыс боло алышы, айкөлдүгү ,ичине кара сактабаган калыстыгынын адабият сабагында туура жеткиликтүү окутулушу өспүрүм балдарды тарбиялоодо негизги каражат боло алат. Ал эми бакчадагы тарбиячылардын улуттук оюндарды ойнотушу,жаш курагына жараша темаларды тандап ,жомокторду интерактивдүү доскалар аркылуу көрсөтүп сабак өтүүсү балдарды боорукердике,ыймандуулукка, мекенди сүйүүгө багытталат.

“Жомок,- дейт орус педагогу В.А Сухомлинский, Мекенди сүйүүгө калыптандыруунун асыл жана эч нерсе менен алмаштыргыс булагы.Жомоктун патриоттук идеясы анын мазмунун тереңдигинде ,миндеген жылдар бою жашап келе жаткан жомоктун каармандары жаш муундардын жүрөгүнө себилген үрөн катары чыныгы инсан болуп чоңоюшуна таасирин тийгизет. Жомок аркылуу бала боорукер, ыймандуу болууга умтулат. Кенже мектеп курагындагы балдардын жаш өзгөчөлүгү боюнча берилген “Ак кеме” повестинде [3], айтылгандай эле чыгарма дүйнөлүк адабияттын деңгээлинде дагы камтыган маани- мазмуну ,көркөмдүк,идеялык -эстетикалык бийик сапаты ,ошондой эле адамдардын психологиялык өзгөчөлүгү , каармандардын ички дүйнөсүндөгү ой толгоолордун бардыгын терең изилдеп чагылдырып бере алгандыгы менен баалуу. Момун карыя Мүйүздүү эне жөнүндөгү жомокту балага айтып эле бербестен, өз иш аракети менен боорукердик , кайрымдуулуктун үрөнүн баланын жан дүйнөсүнө сээп өтөт. Таятасы Момундун балага айтып берген учурдагы анын “ бир үшкүрүп бир ыйлап ” , кээде бир топко чейин иунчукпай калып отуруп, айтып берүүсүндөгү психологиялык абалы ,үнүнүн тонунун өзгөрүшү балага чоң таасир калтырып, жомоктогу оң жана терс каармандар менен аралашып, алардагы жакшы сапаттарды өздөштүрүп калуусуна шарт түзүлөт. Ак кеме повестиндеги баланын таежесине болгон аруу тилеги анын Бугу энеден бешик сурашы менен түшүндүрүлөт айткандай элдин, анын ичинде балдардын күнүмдүк жашоосу баталар (алкоолор) менен тыгыз байланыштуу болгон. Ал эми мектеп балдарды тарбиялоодогу негизги баалуу билим берүү системасы болгондуктан ата эне мектеп теги мугалимдер менен тыгыз байланышта болушу зарыл..

Мектеп менен ата энинин байланышы баланын айрыкча өспүрүм мезгилдеги окуучунун ар тараптан калыптануусуна жогорку деңгээлде шар түзөт.

Кыз балдар энесинен, эркек балдар атасынан өрнөк алышат.

Кийинүүдө, отуруп-турууда, башкага мамиле кылууда, сүйлөгөндө, журум-турумда ата-энесинен көргөнүн жасаганга аракет кылышат.

1) келечек урпактарын асыроо, телчиктирүү, өстүрүү, эрезеге жеткирүүнү, инсан катары калыптандыруусу боюнча ой жүгүртүүсү, акыл чабыты, анын багыттарын, деңгээлин;

2) турмушту, дүйнөнү, адамды, өзүн-өзү таанууга үйрөнүү боюнча турмуштук тажрыйбасын, интеллекттин, “акыл кампасын”, ой жүгүртүү образын, ишкердик чеберчилигин, алдына койгон педагогикалык

Демек, мына ушул аталган белгилерди кыргыздардын элдик педагогикалык менталитетинин компоненттери катары баалаган болсок, анда элдик жомокторубуз менен табышмактарыбызда, макал-лакаптарыбызда жана уламыштарыбызда алардын белгилери барбы? Албетте, бар, алар биз атап өткөн кыргыздын элдик оозеки чыгармачылыгынын бардык түрлөрүнүн өзөгүн түзөт жана элибиздин оозеки мектеби болгон фольклордук чыгармалардын негизги функциясын, фольклордук педагогикабыздын негизги мазмунун ээлейт.

Арийне, элдин таалим-тарбия практикасы ырааттуу эреже-жоболордун, принциптердин негизинде жүзөгө ашырылганын кыргыз этнопедагогу А.Алимбеков мындай деп жазат [2] “Жалпы жолунан, кыргыз элинин салттуу тарбия маданияты:

- 1) Табиятка шайкештик;
- 2) Тарбиялануучунун курактык жана жеке өзгөчөлүктөрүн эске алуу;
- 3) Баланын инсанын урматтоо менен гана коюлуучу олуттуу талаптардын биримдигине жетишүү сыятуу принциптерине негизделген”

Тарбия берүүдө мына булар да сөзсүз эске алынат:

- Балдардын жаш – курактарына, жеке личносттук өзгөчөлүктөрүнө таянуу, анын жол- жоболорун аныктоо, пайда болуучу карама-каршылыктарды жоюу, түрдүү жагдайларын үйрөнүү, жүрүм-турумдун, курактык жана психологиялык көрүнүштөрүн көңүлгө алуу;

- Чөйрө жана мезгил талабына шайма-шай келген, улуттук маданий салттардын талабын эске алуу;

- Баланын эң-сезимдүү ишкер аракетин көңүлгө алуу менен, жекече гумандык мамилелерине таянуу;

- улуттук айырмачылыгына жараша бардык коом мүчөлөрүнө жеткиликтүү тарбия-таалим берүү;

- жалпы адамзаттык, улуттук жана интернационалдык башталмаларды көңүлгө алуу, ошондо да баланын өз улутуна да, дүйнөлүк цивилизацияга да таандык субъект экендигине басым коюу;

Тарбиялык негиздер ;

- балага курактык жана жекече өзгөчөлүктөрүнө жараша мамиле жасоо;

- улуулардын пикирин кичүүлөр сөзсүз орундоосу;
- көпчүлүктүн пикирин эске алуу, көпчүлүктүн катарында болуу, эл менен бирге болуу, элдик салттарды бузбоо, сактоо;
- тарбиянын турмуш практикасы менен байланыштуулугу;
- тарбиянын аң-сезимдүүлүгү жана жалпы адамзаттык асыл-нарктарга, баалуулуктарга таянуу.

Элдик тарбиядагы өзгөчө көңүл коюлуучу багыт – бул адеп-ыйман тарбиясы. Ал биздин улуттук тарбиябыздагы гана мүнөздүү белги эмес. Билим берүү тармагынын алдында бүгүн бир түпкүлүктүү, өзөктүү милдет турат, ал - жаш өспүрүмдөрдү адам кылуу жана ал үчүн билим менен Айтмакчы, элдик санжыранын дүйнө таанытуу, улутун таанытуу сыяктуу тарбиялык күчү жогору, анын максаты элди улуттук белгисине жараша бөлүп-жарып, биримдигин ыдыратуу, бирөөнү басмырлап, экинчисин көкөлөтүү эмес. Баланын улуттук аң-сезимин ойготуу, бекемдөө максатындагы элдик санжырынан түпкү милдетин балдарга сабак процессинде так түшүндүрүү кажет. Демек, билим берүү тармагынын негизи максаты-балага “Адам болуунун билимин” берүү, аны туура тарбиялоо, анан ошол жаштагы адамдын жан дүйнөсүн кыргыздыкы болуусун камсыз кылуу болуп саналат.

Бала кезинен адепсиз өскөндөр чоңойгондо өзгөнү теңине албай, “Өзүм гана өлбөйүн, кандай жол менен болсо дагы акча табайын, байыйын”, “Мен өзүмө пайдалууну гана табууга тырышам, башка эч нерсе менен ишим жок” деген ач көздүк, өзүмчүлдүк сапатка кабылуусун да бала сезүүсү өтө зарыл.

Ошого жараша адеп тарбия жаатындагы элдик накыл кептер бар жактуу эмес, ар тараптуу, бай экендигине ынанабыз. Аны 1- класстын “Алиппе”, 2- класстын “ Кыргыз тили”, “Адабий окуусунан” тартып, “ Кыздуу үйдө кыз жатпайт”, “Гүл өссө- жердин көркү, кыз өссө-үйдүн көркү”, “Жакшы кыз – жакадагы кундуз, жакшы уул – көктөгү жылдыз”, “ Жакшы адам ою менен теңелет, жаман адам бою менен теңелет”, “ Адеби жок жигит жүгөнү жок атка окшош “, “Өтүгү жаман төрдү булгайт, сөзү жаман элди булгайт”, “Адептүүлүк- адамдын көркү” деп, адеп-ыйман адамдын анык жүзү, адамдын сапатынын кузгүсү экендигин; “Ар ким өз көмөчүнө күл тартат”, “Байлыкты сүйгөн намысты билбейт”, “Касапчы энесине сөөк сатат”, “Кең пейилдүү кемибейт, тар пейилдүү жарыбайт” деп оокат, мүлк жана байлыкка болгон мамилени да адамдын адеп-ахлагын билгизерин; “Ойлобой сүйлөгөн онтобой ооруга жолугат”, “ Калпычынын казаны кайнабайт”, “Жалганчы аксактан мурда колго түшөт”, “Жакшыга бир сөз, жаманга миң сөз”, “Акылдуу мактанса, ишти тындырат, акылсыз мактанса, бутун сындырат”, “Ата-энеңе жаман айтсаң, балан сага ошол сөздөрдү айтат”, “Колуна бирөө суу куйса, өмүрүң узун болсун де”, “Ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө” деп балдар сөз адебин билсин, ой адебин түйсүн, сөз аркылуу адамдын ички адеп-ахлак сезимдерин кабыл алсан деп, эне тилдеги сөздүн кадырын баалоого үйрөтүлөт.

Биздин улуу муундун бүгүнкү күндөгү негизги баалуу максатыбыз келечектеги кыргыз жаштарынын адамгерчиликтүү ,ыймандуу

,мекенчил,боорукер жети атасынын уюткулуу салтын баалай билген чыныгы инсан катары тарбиялоо болушу зарыл .Интеллектуалдык жактан тез жетилип, технологияны тез кабыл алган биздин жаңы муунду каада – салтты баалай билген адам катары тарбиялап алуу биздин колубузда.

Адабияттар:

1. Рысбаев С.К. Окуу китеби. Кыргыздын улуттук баалуулуктары жана нарктуу түшүнүктөрү. Бишкек: 2021- ж.
2. https://cdn-0.aki.kg/st_bilimlib/4/74bc9ecd4412e77402eeb3d9a87bb1a0869627b5.pdf:
3. <https://ru.scribd.com/document/686394174/%D0%90%D0%BA-%D0%BA%D0%B5%D0%BC%D0%B5>
4. https://www.kao.kg/images/stories/doc/268_018.pdf
5. А Муратов , К Акматов. Бала тарбиялоодогу кыргыз керемети : Улуттук тарбиялык нарктар . Бишкек : 2022-ж.
6. Эл агартуу: 1-2, 2001 -ж.
7. Кыргыз элдик оозеки чыгармалардын балдарга арналган ырлары жана алардын түрлөрү “Эл агартуу. – Ф.,1984-ж. № 12.
8. Апышев Б. Народные традиции и их использование в трудовом воспитаний учащихся. М., 1974-год.
9. https://cdn0.aki.kg/st_bilimlib/4/74bc9ecd4412e77402eeb3d9a87bb1a0869627b5.pdf:
10. Айтматов Ч.Т., “Ак кеме”, чыгармаларынын жыйнагы, 1972-жыл.
11. Айтматов Ч.Т., Чыгармаларынын жыйнагы, 2-том. Ф.:Кыргызстан: 1982-жыл.
12. Акматалиев А. Баба салты, эне адеби. Бишкек:1992-жыл.
13. <https://ru.scribd.com/document/686394174/%D0%90%D0%BA-%D0%BA%D0%B5%D0%BC%D0%B5>

*Усубалиева Айнура Садановна, т.и.к., доцент
Талас Мамлекеттик университети
Базарбаева Бермет Төлөгөновна, магистрант
Талас Мамлекеттик университети*

БОРБОРДУК АЗИЯДАГЫ 1916-ЖЫЛДАГЫ КӨТӨРҮЛҮШ ТУУРАЛУУ ОРУС БУЛАКТАРЫНДАК

Аннотация

Макалада орусиялык окумуштуулардын илимий макалаларынын негизинде ХХ кылымдагы Борбордук Азия тарыхындагы татаал окуялардын бири каралды. Бул Түркстан генерал-губернаторлугунун жана Россия империясынын жетекчилигинин ар кандай деңгээлдеги кат алышууларынын жана жабык отурумдарынын негизиндеги окуяларга анализ жасалды. Негизи, жергиликтүү кыргыз калкынан жер тартып алган орус дыйкандары да биринчилерден болуп "баккан жерин" тартып алгандардын жек көрүүсүн жана ырайымсыздыгын сезишкен. Бирок, көчүрүү саясатын киргизген Түркстан администрациясынын орус армиясынын жазалоочу отряддары кыргыз кыштактарын өрттөп, көтөрүлүшкө чыккан "жергиликтүү" калктын өкүлдөрүн жок кылышкан. Бүгүнкү күндө да бул татаал окуяларды баалоодо эч кандай тактык жок. Биринчиден, бул көйгөйдү изилдөөдө дисциплиналар аралык жана системалуу мамиле керек. Борбордук Азиянын Россия империясынын курамына кириши жергиликтүү коомдун өнүгүшүнө терең цивилизациялык таасирин тийгизди. Уруулар аралык согуштар токтотулуп, кулчулук жоюлуп, салык системасы тартипке келтирилген. Жалпысынан, 1916-жылдагы окуяларды баалоодо жана талдоодо булак базасынын фрагменттүүлүгүн эске алуу керек. Көптөгөн документтер дагы эле илимий жүгүртүүгө киргизилген эмес.

Негизги сөздөр: Түркстан генерал-губернаторлугу, Борбордук Азия, көтөрүлүш, тарых, жергиликтүү калк, саясат, аймактык жетекчилик, туземдер, Убактылуу өкмөт.

В РУССКИХ ИСТОЧНИКАХ О ВОССТАНИИ 1916 ГОДА В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация

В статье рассматривается одно из сложнейших событий в истории Центральной Азии ХХ века, основанное на научных статьях российских ученых. Это был анализ событий, лежащих в основе переписки и закрытых заседаний на разных уровнях Туркестанского генерал-губернаторства и руководства Российской империи. В принципе, русские крестьяне, отнимавшие землю у местного кыргызского населения, также первыми испытывали ненависть и жестокость тех, кто отнимал у них "пастбища". Однако карательные отряды русской армии Туркестанской администрации, проводившие политику переселения, сжигали кыргызские деревни и истребляли восставших представителей "местного" населения. Даже сегодня нет точности в оценке этих сложных событий. Во-первых, при изучении этой проблемы необходим междисциплинарный и систематический подход. Вхождение Центральной Азии в состав Российской империи оказало глубокое цивилизационное влияние на развитие местного общества. Были прекращены межплеменные войны, отменено рабство и упорядочена налоговая система. В целом, при оценке и анализе событий 1916 года необходимо учитывать фрагментарность исходной базы. Многие документы до сих пор не введены в научный оборот.

Ключевые слова: Туркестанское генерал-губернаторство, Центральная Азия, восстание, история, местное население, политика, территориальная администрация, туземцы, Временное правительство.

IN RUSSIAN SOURCES ABOUT THE 1916 UPRISING IN CENTRAL ASIA

Annotation

The article examines one of the most difficult events in the history of Central Asia of the twentieth century, based on scientific articles by Russian scientists. It was an analysis of the events underlying the correspondence and closed meetings at different levels of the Turkestan Governor-General and the leadership of the Russian Empire. In principle, the Russian peasants who took away land from the local Kyrgyz population were also the first to experience the hatred and cruelty of those who took away their "pastures". However, the punitive detachments of the Russian army of the Turkestan administration, which pursued a policy of resettlement, burned Kyrgyz villages and exterminated the rebellious representatives of the "local" population. Even today, there is no accuracy in assessing these complex events. First, an interdisciplinary and systematic approach is needed to study this problem. The entry of Central Asia into the Russian Empire had a profound civilizational impact on the development of local society. Tribal wars were stopped, slavery was abolished and the tax system was streamlined. In general, when assessing and analyzing the events of 1916, it is necessary to take into account the fragmentary nature of the initial base. Many documents have not yet been introduced into scientific circulation.

Keywords: Turkestan General Government, Central Asia, uprising, history, local population, politics, territorial administration, the natives, Provisional Government.

Киришуу. Бул көтөрүлүштүн себеби Биринчи дүйнөлүк согуштун негизги окуялары болгон аймакта жергиликтүү калкты тылга чакыруу боюнча эң жогорку Жарлыгы болгон. Бул кандуу согуштун трагедиялуу окуялары менен коштолгон автократия кризиси империяга таасирин тийгизген. Бирок, Россия империясына баш ийген Борбордук Азия элдеринин нааразычылыгын моюнга алуу керек.

Бул маселенин көптөгөн суроолоруна жоопту башка нерселер менен катар Россия империясынын Борбордук Азияга көчүрүү саясатын талдоо аркылуу да берүүгө болот, анын негизги максаты орус дыйкандарды кыргыз калкынын жерлерине көчүрүү мусулман океанында христиан дининин аралдарын түзүү, Түркстан чөлкөмүндө падышалык бийликке таяныч жана колдоо көрсөтүү максатын көздөгөн. Ошондуктан, мисалы, көтөрүлүштүн жана калктын бир бөлүгүнүн Кытайга кетишинин натыйжасында кыргыз калкынын арасындагы жоготуу сыяктуу маанилүү көрсөткүчтөр ишенимдүү булактар менен тастыкталган эмес. Бул таза илимий көз караштан алганда гана эмес, мындай татаал маселени коомдук чөйрөдө-жалпыга маалымдоо каражаттарында туура жана объективдүү талкуулоо жагынан да олуттуу көйгөй. Борбордук Азия үчүн жат христиан цивилизациясын сиңирүү "жергиликтүү тургундардын" макулдугусуз болгон, бул абдан оор жана көп учурда кайгылуу кесепеттерге алып келген [2: 157-б.].

1916-жылдагы көтөрүлүшкө карата 15-декабрь 1916-жылы каралып жаткан маселе боюнча Мамлекеттик Думанын жабык отурумунда айтылган. Бул жашыруун документтин көчүрмөсү ИИМдин ири чиндеринин бири генерал-губернатор Куропаткинге жөнөтүлгөн. Ш.Б. Мухаммедовдун эмгектеринде бир катар уникалдуу булактарды чагылдырылган жана ошону менен 1916-жылдагы Орто Азиядагы көтөрүлүшкө байланыштуу бир катар татаал суроолорго жооп берүүгө жакындаган [2:, 3:, 4:].

22-Февраль, 1917-жылы (Б. А.Николай тактыдан баш тартууга туура 10 күн калганда) Петроградга Түркстан генерал-губернатору А. Н. Куропаткин тарабынан даярдалган анын Императордук улуулугунун атына № 5872 рапорт жөнөтүлгөн. Документте "жашыруун" гриф болгон. Рапортто Ички иштер министринин телеграммасы 28-июнь, 1916-жылы маалымдагандай, "Түркстан аймагынын жергиликтүү тургундарын Армиянын тылындагы иштерге тартуу жөнүндөгү Жогорку буйруктан" кийин болгон окуяларга отурукташкандардын арасында да, айрыкча көчмөн калктын арасында да олуттуу баш аламандыктар жаралганы кеңири анализ берилген [4: 4 б.].

Генерал-адъютант А. Н. Куропаткиндин маалыматы боюнча тополоң Самарканд облусунда башталып, Түркстандын бардык жергиликтүү облустарынын ичинен бул жерде гана, тактап айтканда, Жизак уездинде тополоң 1916-жылы 13-июлда башталган. Жизак уезддин башчысы полковник Рукин жана пристав капитан Зотоглов мыкаачылык менен өлтүрүлгөн, ал эми уездде Заамин участкалык приставы Соболев, Россиянын Заамин айылынын тургундары, токой сакчылары жана дыйканчылык министрлигинин статистиктеринин партиясы өлтүрүлгөн жана кесилген. Жизак уездинде бардыгы болуп орус калкынын 83 адамы козголоңчулардын колунан курман болгон; 20 адам жарадар болуп, андан тышкары 70ке чейин адам, негизинен аялдар жана балдар туткунга алынып, туткунга алынган, аялдардын көбү зордукталган [2: 155-б.]. Козголоңду басуу үчүн Ташкенттен Жизак уездине атайын жазалоочу отряд жөнөтүлүп, анын аракеттери менен 1-августка чейин калк толук баш ийүүгө алынган [3: 271-б.].

Куропаткиндин айтымында, баш аламандыктын материалдык зыяны: А) Жизак станциясынан Обручево станциясына чейинки темир жолдун бузулушу жана станциялык курулмалардын өрттөлүшү, узундугу 65 чакырым; б) 40 казына жана 9 жеке имарат өрттөлүшү; в) орус калкынын 150 жылкы, 255 ири баш жана 1000ден ашык майда малынын жоголушу [2: 157-б.].

Облустун башка пункттарындагы баш аламандыктар жергиликтүү администрациянын чиндери тарабынан жалданууга тийиш болгон жумушчулардын тизмесин түзүүгө каршы турууда болду, мында жергиликтүү администрациянын 6 чини өлтүрүлдү [2: 158-159-бб.].

24-июлда Амудария бөлүмүндө кыргыз элинин Чимбай участкалык приставы Микелжанянц жана анын аялы мыкаачылык менен өлтүрүлгөн [4: 5-7-бб.].

11-августтан тарта Жети-Суудагы кыргыздардын көтөрүлүшүнүн Жаңырыгы катары Аулие-Ата уездинин чыгыш тарабында август айынын аягында жана сентябрдын башында почта бекеттерине жана кыштактарга тайманбастык менен кол салуулар, орус дыйкандарынын өлтүрүлүшү жана алардын мүлкүн талкалоо башталган.

Жергиликтүү калктын өз ара мамилелеринин негизинде маселе татаалдашкан, алардын бай өкүлдөрү өздөрүнүн жаш курагын жалган көрсөтүү менен чакырыктан баш тарта башташкан. Орус булактарында, "алгач катуу дал ушул паракорлуктун негизинде уруштар" тополоңго алып келген

деп айтылат. Көптөгөн жерлерде өздөрүнүн бай урууларынын чакыруу тизмелерине кирбей калганына нааразы болгон кедей-кембагалдар акыркылардын үйлөрүн уруп, мыкаачылык менен кыргын болгон. Андан кийин "Жек көрүү жана тигил же бул күч жергиликтүү бийликтин көчүрүүчүлөргө жана Түркстандын орус калкына толугу менен тийди". Эң кандуу кагылышуулар 5, 7, 9 жана 13-июлда болуп, анда "15 аксакал, 12 каттоочу студент, 2 пристав, 78 орус..." өлтүрүлгөн. Мыкаачылык менен жүргүзүлгөн жазалоочу экспедициялар учурунда бомбалоодон айрым шаарлардын бүтүндөй жергиликтүү кварталдары (мисалы, Ходжент) талкаланган [4:10-11-бб.]. Түркстандын жаңы генерал-губернатору А.Н. Куропаткиндин келиши менен толкундоолор акырындык менен басандай баштады-жок дегенде мындай кандуу формада нааразычылык көрүнбөй калганы да айтылат.

М.В. Родзянконун төрагалыгы алдында өткөн Мамлекеттик Думанын мүчөлөрүнүн кечки жыйынында депутат А.Ф. Керенский Түркстан облусуна болгон сапары тууралуу баяндамасында, көчмөн кыргыз калкынын маанайына токтолгону да көрсөтүлгөн. Баяндамачынын айтымында, кыргыздарга карата жергиликтүү бийлик бир катар одоно каталарга жана жасалма эмес иштерге жол бергени айтылат. Көчмөндөрдүн басымдуу бөлүгү шумдуктуу ушактардын таасири астында тоолорго качып кетсе, экинчиси Кытай Республикасынын чегине качып кеткен. Жашырынууга аракет кылып жатканда жергиликтүү бийликтин колуна түшкөн кыргыздар "камалганга" чейин өтө оор жазага тартылышкан [2: 162-163-бб.]. Керенский өзүнүн баянын тастыктоо үчүн ушул сыяктуу бир нече расмий документтерди жарыялаган.

Буга чейин, Россия империясынын мыйзамдары боюнча, жергиликтүү калк аскерге чакырылууга тийиш эмес эле. "Жергиликтүү элди реквизициялоо" Жарлыгы, биз билгендей, Түркстанда жана Степной крайында тополоң жараткан. Окуяларды иликтөө үчүн Мамлекеттик Дума комиссия түзүп, аны Керенский жетектеген. Мындай дайындоого А.Ф. Керенский 8 жашынан Ташкентте жашап, Түркстан крайынын элдик окуу жайларынын башкы инспектору Ф.М. Керенскийдин уулу болгондугу себеп болгон [3: 287-б.].

Жер-жерлердеги окуяларды иликтеп чыгып, болгон окуя үчүн падыша өкмөтүнө күнөө коюп, Ички иштер министрин ыйгарым укуктарынан аша чаап жатат деп айыптап, коррупциялашкан жергиликтүү аткаминерлерди сотко тартууну талап кылды. Мындай сөздөр падыша режиминин жаман көрүнүштөрүнүн элдешкис кейпин кийип, либералдардын арасында популярдуулукка ээ болуп, Думанын оппозициясынын лидерлеринин бири катары кадыр-баркка ээ болду. 1917-жылы ал буга чейин эле белгилүү саясатчы болгон, ошондой эле Жогорку Кеңештин Мамдумасында "трудовиктер" фракциясын жетектеген. Анын Думадагы сөзүндө, 1916-жылы 16-декабрында ал чындыгында автократияны кулатууга чакырган [4: 13-бб.].

Орус булактарында А.Ф. Керенский менен Тевкелев чындыгында Түркстан турмушунда эмне болгонун ачык көрө алышканы байкалат. 1916-

жылдагы Орто Азиядагы көтөрүлүштүн себептери алда канча тереңдеп кеткен, бирок Мамдуманын депутаттарына, албетте, кыска убакыттын ичинде маселенин түбүнө жетүүгө убакыт жетпей калганын байкоого болот.

Генерал-губернатор А.Н. Куропаткиндин козголоңчул жергиликтүү калкка каршы көргөн чаралары өтө катаал болгон. Жазалоочу отряддар козголоңчул "жергиликтүү туземдерди" өлтүрүп, ошондой эле бүтүндөй кыштактарды өрттөшкөн [6:].

Куропаткин өзүнүн отчетунда "козголоңчуларды" жазалоо жана ошондой эле мамлекеттик тартипти сактоо үчүн жасаган негизги иш-чараларын тизмектейт:

1. Жизак уездинин аймактардагы калкына 2000 ондук жер конфискациялангандыгы жарыяланды жана 76 адам мыкаачылык менен өлтүрүлгөн.
2. Пржевальск уездинин аймагында жашаган, бир катар орус кыштактары талкаланып, 2179 орус киши өлтүрүлгөндөн кийин аларга берилген жерлерден качкан кыргыздарды кайра кайтарууга жол бербөөгө буйрук берилди.
3. Пржевальск уездиндеги кыргыздардын мурдагы жерлери казак айылдарын жана орус кыштактарын түптөөгө кайтарылсын.
4. Пржевальск уездинин кыштактарынан эркин жерлердеги мурдагы Урал казактарын түзүүнү, аларды Жети-Суу казак армиясына өткөрүүгө буйрук берилди.
5. Орустарга козголоң чыгарып, кол салган, Кытайга качкан Пишпек уездинин кыргыздары алар пайдаланган жерлерге киргизбей, Кытайдан кайтып келсе, жаңыдан түзүлгөн Нарын уездине отурукташуусу керек.
6. Жаркент уездинин азыр Пржевальск уездине чейин кыскарган баш көтөргөн кыргыз бөлүгү, алар да биздин аскерлердин кысымы астында Кытайдын чек арасына качкандардын басымдуу бөлүгүн алар пайдаланган жерлерге киргизбөө керек, бирок Кытайдан кайтып келсе, жаңы түзүлгөн Нарын уездине жана жарым-жартылай Жаркент уездине жайгаштырылсын.

Өз баяндамасында генерал-адъютант Куропаткин да баш аламандыктарды токтотуу үчүн 14 жарым батальон, 42 курал жана 69 пулемёт колдонулганын айтылат. Мындан тышкары, каршы аскердик иш-аракеттер менен ар кайсы аймактарындагы тополоңчулар колго түшүрүлгөн. 1916-жылдын 13-июлуна 1917-жылдын 25-январына чейин Куропаткин 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшүн мисал келтирип, соттун 420 адам чыккынчылык кылган. Анын ичинен 20 адам өлүм жазасына тартылып, 343төн ашык адам оор жумуштарга жөнөтүлгөн. "Жана ар дайым ушундай болот" деп кошумчалайт Куропаткин [2: 157-б.].

Түркстан областынын 7 миллион бүткүл калкынын 540 миңдей адам орустар экенин жана алар чачыранды жергиликтүү калктын арасында 7,5% гана түзгөн. Куропаткин тарабынан катуу чаралар көрүлүп, 1916-жылдагы "жергиликтүү туземдер" көтөрүлүшүнүн жыйынтыгы боюнча 1917-жылы 1-февралга карата 347 адам өлүм жазасына, 168 адам оор жумушка, 228 адам

камакка алуу бөлүмүнө, 129 адам түрмөгө кесилген. Куропаткиндин ою боюнча, "орус канын төккөн жергиликтүү калктын ар бир очогунда бекем ишке ашырылган бул принцип калктын акылдуу бөлүгүн орус бийлигине каршы курал күчү менен күрөшүүгө аракет кылуудан сактап калууга мажбурлашы керек" [4: 27-б.].

Кырдаалдын уникалдуулугу Түркстан крайынын башкы администратору Куропаткин жергиликтүү калктын көтөрүлүшүн орус калкынын өлтүрүлүшүнө күнөөлөп, ооруктук иштерге чакыруусу жана буга чейинки окуялардын жүрүшү жана саясатындагы бир катар каталары менен ошол эле жергиликтүү тургундарды мындай аракеттерге алып келген орус бийлиги күнөөлүү экенин дароо мойнуна алат.

Куропаткиндин айтымында, өтө шашылыш түрдө, жумушчуларды токтоосуз жайгаштыруу буйругу менен берилген бул чакырык калкты да, аймактын администрациясын да оор абалга алып келди. Үй-бүлөлүк тизмелер жана калктын жаш курагы боюнча каттоосу жок болгон учурда, 19 жаштан 31 жашка чейинки эркек калкты жумушка орноштуруу талабы чоң техникалык кыйынчылыктарды жаратып, ошол эле учурда жергиликтүү тургундарды өтө оор абалга алып келип, түшүмдү сатуу боюнча күчөтүлгөн жумуштар учурунда жумушчу күчүнүн негизги массасын алып кетти [4: 29-б.].

Куропаткиндин пикири боюнча, көтөрүлүштүн негизги себептеринин бири-жергиликтүү калктын көтөрүлүшкө дин кызматкерлери тарабынан үгүт жүргүзүүсү болгон, муну тергөө материалдары көрсөткөнүн белгилейт.

21-март, 1917-жылы аскердик ведомствонун Азия бөлүгүнүн башкы штабы боюнча А. Н. Куропаткиндин отчетуна жооп кылып, убактылуу өкмөт буга чейин "реквизициядан келип чыккан жумушчу тополоңдордо күнөөлүүлөрдү толугу менен мунапыс берген" деп көрсөтүлгөн. Ошентип, А.Н. Куропаткиндин Түркстан аймагынын "жергиликтүү" калкына каршы сунуш кылган жазалоо чаралары иш жүзүндө жокко чыгарылган [2: 178-179-бб.].

Бул орус дыйкандары өз кайрылууларында түзүлгөн кырдаал тууралуу кайгыруу менен айтып, жаңы бийликтен бул маселени чечүүдө шашылыш чара көрбөөнү жана орус дыйкандары менен кыргыздардын элдешүүсүнө көмөктөшүүнү суранышат. Каралган архивдик булактардан көрүнүп тургандай, 1916-жылы "жергиликтүү" калктын оорук иштерине чакыруусу орус өкмөтү жана жергиликтүү Түркстан калкы үчүн күтүлбөгөн окуяларга жана жыйынтыктарга алып келгени ачык көрсөтүлүп турат.

Адабияттар:

1. Международная научно-практическая конференция «Цивилизационно-культурные аспекты взаимоотношений России и народов Центральной Азии в начале 20 столетия (к 100-летию восстания 1916 г.)». Вступительное слово ректора РГУ — Ефима Иосифовича Пивовара. [Электронный ресурс]: URL: <http://ia-centr.ru/expert/21667> (дата обращения: 24.04.2016).
2. Мухамедов Ш.Б. Историко-источниковедческий анализ государственного регулирования ислама Российской империей в Туркестане (1864–1917). Ташкент, 2013.

3. Мухамедов Ш. Б. Совет Туркестанского генерал-губернатора и определение тактики и стратегии в решении вакуфного вопроса в Туркестане (1887–1917): причины фиаско // МИ. Вып. 6. 2015. С. 266–298.
4. Мухамедов Ш. Б. Восстание 1916г. Средней Азии. Взгляд в прошлое. [https://cyberleninka.ru/article/n/vosstanie-1916-g-v-sredney-azii-vzglyad-v-proshloe+](https://cyberleninka.ru/article/n/vosstanie-1916-g-v-sredney-azii-vzglyad-v-proshloe)
5. Пален К. К. Краевое правление. СПб., 1910.
6. Фуллер У. Внутренний враг. Шпионаж и закат императорской России. М., 2009.
7. Шилов Д. Н. Государственные деятели Российской империи: Главы высших и центральных учреждений 1802–1917. Биобиблиографический справочник. СПб., 2001.

*Пайзуллаева К.У., к.ф.н. и.о., профессора
МНУ им. К.Ш. Токтомаматова
Кетирекеева А.С., преподаватель
МНУ им. К.Ш. Токтомаматова*

ЦИФРОВОЕ БУДУЩЕЕ ЯЗЫКА: ТРАНСФОРМАЦИЯ КОММУНИКАЦИИ В ЭПОХУ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация

В статье рассматриваются изменения, происходящие с языком в условиях цифровизации коммуникации. Анализируются особенности цифрового дискурса, мультимодальность, влияние социальных сетей на языковые нормы и появление новых форм выражения. Особое внимание уделяется эмодзи, мемам, неологизмам и гибридным языковым конструкциям. Приводятся примеры из современных цифровых платформ и рассматриваются научные подходы к изучению цифрового языка.

Ключевые слова: цифровой язык, мультимодальность, эмодзи, мем, социальные сети, цифровой дискурс, лингвистика, интернет-коммуникация.

ТИЛДИН САНАРИПТИК КЕЛЕЧЕГИ: ТЕХНОЛОГИЯ ДООРУНДАГЫ БАЙЛАНЫШТЫ ӨЗГӨРТҮҮ

Аннотация

Бул макалада санариптик байланыш контекстинде тилде болуп жаткан өзгөрүүлөр каралат. Анда санариптик дискурстун өзгөчөлүктөрү, мультимодалдуулук, социалдык медианын тилдик нормаларга тийгизген таасири, сөздүн жаңы формаларынын пайда болушу талданат. Эмодзилерге, мемдерге, неологизмдерге жана гибридик тилдик конструкцияларга өзгөчө көңүл бурулат. Заманбап санариптик платформалардан мисалдар келтирилип, санариптик тилди изилдөөгө карата илимий ыкмалар талкууланат.

Ачкыч сөздөр: санариптик тил, мультимодалдуулук, эмодзи, мем, социалдык медиа, санарип дискурс, лингвистика, интернет байланышы.

THE DIGITAL FUTURE OF LANGUAGE: THE TRANSFORMATION OF COMMUNICATION IN THE AGE OF TECHNOLOGY

Abstract

This article examines the changes occurring in language in the context of digital communication. It analyzes the characteristics of digital discourse, multimodality, the influence of social media on linguistic norms, and the emergence of new forms of expression. Particular attention is paid to emojis, memes, neologisms, and hybrid linguistic constructions. Examples from contemporary digital platforms are provided and scholarly approaches to the study of digital language are discussed.

Keywords: digital language, multimodality, emoji, meme, social media, digital discourse, linguistics, internet communication.

Введение. Цифровая революция изменила не только способы общения, но и саму природу языка. Виртуальные платформы, социальные сети, мессенджеры и мультимедийные форматы породили новые формы языкового выражения, которые требуют переосмысления традиционных лингвистических подходов.

В XXI веке человечество вступило в новую фазу коммуникации — цифровую. С развитием интернета, социальных сетей и мессенджеров возник

особый тип языка, получивший название **цифрового**. Этот феномен стал неотъемлемой частью повседневного общения, культуры и даже литературы.

Итак, что представляет собой *цифровой язык*?

Цифровой язык — это совокупность языковых средств, используемых в онлайн-коммуникации. Он включает:

Сокращения и аббревиатуры: «имхо», «лол», «брб», спс, пжл.

Эмодзи и стикеры как замена слов или эмоций.

Мемы и шаблоны — устойчивые формы выражения идей.

Гибридизация языков, особенно с английским: «апдейт», «лайк», «фейк».

Этот язык отличается высокой динамичностью, креативностью и стремлением к лаконичности. Цифровой язык возник как ответ на новые условия общения:

Ограниченность пространства (например, в твитах).

Скорость передачи информации.

Многообразие платформ — от форумов до TikTok.

Глобализация, способствующая смешению языков и культур.

Он стал инструментом самовыражения, особенно среди молодежи, и отражает дух времени — стремление к простоте, скорости и визуальности.

Цифровой язык влияет не только на форму общения, но и на мышление:

Люди начинают мыслить короткими фразами, клише.

Эмоции передаются через символы, а не слова.

Происходит **обесценивание сложных форм** речи и письма.

Однако это не обязательно негативно. Цифровой язык — это **новая форма культуры**, в которой рождаются уникальные жанры: мем-литература, чат-романы, сторителлинг через эмодзи.

Цифровой язык — это не просто набор интернет-слов, а отражение глобальных изменений в обществе. Он демонстрирует, как технологии формируют новые формы мышления, общения и творчества. Важно не отвергать его, а изучать, понимать и использовать как часть современной языковой картины мира. Согласно Т.Л. Копусь, цифровой язык — это «совокупность языковых средств, используемых в цифровых практиках, включая текст, эмодзи, мемы и другие мультимодальные элементы» [1]. Эмодзи и эмодзи становятся универсальным языком, понятным вне зависимости от родного языка пользователя.

Мультимодальность и семиотика: язык в эпоху знаков

Современная коммуникация выходит за пределы вербального языка. В эпоху цифровых технологий, визуальных медиа и социальных сетей всё чаще используется мультимодальный подход, в котором смысл создаётся не только словами, но и изображениями, звуками, жестами, цветами и пространством. Это делает особенно актуальным изучение мультимодальности в рамках семиотики — науки о знаках и знаковых системах. *Мультимодальность* — это использование нескольких модусов (способов передачи информации)

одновременно: вербального, визуального, аудитивного, кинетического и других. Примеры мультимодальных текстов:

Рекламные ролики (звук, изображение, текст).

Посты в соцсетях с фото, эмодзи и подписью.

Учебные презентации с графиками, схемами и речью.

Мультимодальные тексты требуют комплексного анализа, поскольку смысл создаётся на пересечении разных знаковых систем.

Семиотика изучает, как знаки передают значения. В контексте мультимодальности она помогает понять, как взаимодействуют разные модусы, какие культурные коды активируются при восприятии текста и как визуальные и аудитивные элементы влияют на интерпретацию.

Социальная семиотика, в частности, рассматривает знаки как социально обусловленные и подверженные контексту.

Мультимодальность в цифровом дискурсе

Цифровая среда — благодатная почва для мультимодальности. Здесь тексты часто включают:

Эмодзи как эмоциональные маркеры.

Мемы как визуальные интертексты.

Видео и гифки как динамичные знаки.

Понимание таких текстов требует не только знания языка, но и визуальной грамотности, культурного контекста и способности к интермодальному чтению. В итоге хочется сказать, что *мультимодальность и семиотика* — ключевые понятия для анализа современной коммуникации. Они позволяют увидеть, как смысл создаётся не только словами, но и через сложное взаимодействие знаков разных типов. В условиях цифровой культуры это знание становится необходимым для понимания медиатекстов, рекламы, образования и даже литературы. Цифровая коммуникация смещает акцент с вербального текста на визуальные и символические формы. Копусь Т.Л. отмечает, что «мультимодальный характер передаваемой информации говорит об актуальности семиотического подхода к объекту анализа» [1].

Влияние цифрового дискурса на литературный язык

В эпоху стремительного развития цифровых технологий язык переживает трансформацию, затрагивающую все его уровни — от лексики до стилистики. Одним из наиболее заметных феноменов современности стал *цифровой дискурс*, формирующий новую языковую реальность и оказывающий существенное влияние на литературный язык. *Цифровой дискурс* — это совокупность текстов, создаваемых и распространяемых в интернет-пространстве. Он включает в себя блоги, посты в социальных сетях, комментарии, мемы и другие формы онлайн-коммуникации. Эти тексты становятся источником новых слов, устойчивых выражений и прецедентных текстов, которые постепенно проникают в литературный язык.

Характерные черты таких языковых единиц:

Компьютерная тематика и технологическая лексика.

Англицизмы и заимствования, часто без адаптации.

Сложные слова и неологизмы, образованные по продуктивным моделям. *Стилистическое смешение* разговорной и книжной лексики.

При наличии этих обстоятельств, *литературный язык*, традиционно воспринимаемый как образец нормативности и эстетики, начинает адаптироваться к реалиям цифровой эпохи. Писатели используют элементы интернет-коммуникации для создания более живых, актуальных и узнаваемых текстов. Это проявляется во включении *мемов* и *сетевых шуток* в художественные произведения, использовании *разговорной стилистики*, характерной для блогов и форумов и экспериментах с *жанрами*, например, сетевой драмой или блог-литературой.

Появились новые формы творчества, так как цифровая среда породила феномены, невозможные вне интернета: фанфики, интерактивные романы, тексты, сгенерированные нейросетями. Эти формы расширяют границы литературного языка, вводя в него элементы геймификации, визуального повествования и гипертекста.

Таким образом, получается, что *цифровой дискурс не разрушает литературный язык, а обогащает* его, открывая новые горизонты для творчества. Он способствует демократизации литературного процесса, вовлекая в него широкие слои общества и формируя язык, отражающий дух времени. Важно не только фиксировать эти изменения, но и осмысливать их, чтобы сохранить баланс между инновацией и традицией.

Цифровой дискурс становится источником новых языковых единиц, таких как «зашквар», «краш», «флексить», которые трансформируют нормы литературного языка [2].

Приведем примеры из социальных сетей:

Эмодзи: ❤️ — «люблю», 😂 — «смешно», 🔥 — «в тренде»

Мемы: «Это фиаско, братан», «Жиза»

Сокращения: ИМХО, ЛОЛ, РОФЛ

Код-свитчинг: «Mood: хочу спать, but deadlines»

Мемы формируют особый тип дискурса, в котором визуальное и текстовое взаимодействуют на равных [3].

И подводя итог всему вышесказанному, хочется сказать, что цифровое будущее языка — это не просто эволюция форм, а глубокая трансформация смыслов, способов взаимодействия и культурных кодов. Язык становится гибридным, мультимодальным и контекстуальным, отражая реалии цифрового мира.

Список использованной литературы:

1. Копусь Т.Л. К вопросу об исследовании цифрового языка // Вестник Челябинского государственного университета. 2020. № 9 (438). Филология. Искусствоведение. Вып. 123. С. 84–88.
2. Теория языка // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2021. № 2. URL: <https://journals.vsu.ru/lic/article/view/10844>
3. Баранов А.В. Мем как текст: к проблеме лингвистического анализа интернет-мемов // Вестник РУДН. 2019. № 3. С. 7–15.

Кадырова Ч.А., д.ю.н., доцент
Академии МВД Кыргызской Республики,
Улан уулу Авакан PhD, доцент
МНУ имени К.Ш. Токтомаматова

ГУМАНИЗАЦИЯ ПРАВА КАК МЕХАНИЗМ ФОРМИРОВАНИЯ СПРАВЕДЛИВОГО ОБЩЕСТВА

Аннотация

В статье рассматривается процесс гуманизации права как один из ключевых факторов построения справедливого общества. Проанализированы философско-правовые основы гуманизма, формы проявления гуманизации в современном праве, а также её влияние на правосознание и правовую культуру. Подчеркивается необходимость интеграции ценностей гуманизма в законодательство, правоприменение и юридическое образование.

Ключевые слова: гуманизация, справедливость, право, правосознание, права человека, правовое государство, юридическое образование.

АДИЛЕТТҮҮ КООМДУ КАЛЫПТАНДЫРУУ МЕХАНИЗМИ КАТАРЫ УКУКТУ ГУМАНДАШТЫРУУ

Аннотация

Макалада адилеттүү коомду куруунун негизги факторлорунун бири катары укукту гумандаштыруу процесси каралат. Гуманизмдин философиялык жана укуктук негиздери, Азыркы укуктагы гуманизациянын көрүнүштөрүнүн формалары, ошондой эле анын укуктук аң-сезимге жана укуктук маданиятка тийгизген таасири талданды. Гуманизмдин баалуулуктарын мыйзамдарга, аткарууга жана юридикалык билимге интеграциялоо зарылдыгы баса белгиленет.

Ачык сөздөр: гумандаштыруу, адилеттүүлүк, укук, укуктук аң-сезим, адам укуктары, укуктук мамлекет, юридикалык билим.

HUMANIZATION OF LAW AS A MECHANISM FOR THE FORMATION OF A JUST SOCIETY

Annotation

This article examines the process of humanization of law as one of the key factors in building a just society. It analyzes the philosophical and legal foundations of humanism, the forms of humanization in modern law, and its impact on legal awareness and legal culture. The need to integrate humanist values into legislation, law enforcement, and legal education is emphasized.

Keywords: humanization, justice, law, legal awareness, human rights, rule of law, legal education.

Введение. Современное общество стремится к идеалам справедливости, свободы и достоинства личности. В этих условиях гуманизация права выступает не просто как абстрактный философский концепт, но как реальный инструмент трансформации правовой системы в сторону её соответствия ценностям человека и гуманистическим идеалам. Гуманизация становится необходимым условием формирования правового государства и устойчивого гражданского общества.

Понятие гуманизма восходит к эпохе Возрождения, когда акцент был сделан на ценности личности, её разум, достоинство и свободу. В

юридическом контексте гуманизм означает признание и защиту прав и свобод человека как высшей социальной ценности. Гуманизация права предполагает:

- центрирование правовой системы на интересах и нуждах человека;
- отказ от репрессивного подхода в пользу восстановительного и превентивного;
- уважение к человеческому достоинству во всех аспектах правовой деятельности.

Как писал М.Н. Марченко, «гуманизация права заключается в обеспечении соответствия юридических норм моральным и нравственным принципам, признаваемым обществом» [1].

Гуманизация законодательства выражается в усилении социальной направленности правовых норм, декриминализации отдельных деяний, гуманном подходе к уголовным наказаниям, а также в развитии института пробации и медиации. В Конституции Кыргызской Республики провозглашено, что человек, его жизнь, права и свободы являются высшей ценностью (ст. 1, ч. 2), что служит правовой основой гуманизации всех отраслей права [2]. Это положение имеет фундаментальное значение, поскольку служит правовой основой гуманизации всех отраслей права и определяет приоритет индивидуальных прав перед государственными интересами в правоприменительной практике.

Конституционное закрепление приоритета личности необходимо по нескольким причинам. Во-первых, оно обеспечивает единый правовой ориентир для всех государственных органов, включая законодательную, исполнительную и судебную власть. Любое последующее правовое регулирование — от уголовного и административного до гражданского и семейного — должно строиться на принципе уважения к человеческому достоинству и защите основных прав. Это предотвращает правовую коллизию, когда государственные интересы могут превалировать над интересами отдельного человека без должного обоснования.

Во-вторых, закрепление таких принципов на конституционном уровне повышает юридическую устойчивость правовых норм и защищает их от произвольного толкования или изменения под политическим давлением. Конституция становится «фундаментальным фильтром», через который проходят все законы и нормативные акты, что гарантирует соблюдение базовых прав человека во всех сферах деятельности государства, включая правоохранительные органы, образование, социальную защиту и здравоохранение. В-третьих, конституционное закрепление приоритета личности способствует встраиванию международных стандартов прав человека в национальное законодательство. Кыргызстан, как участник международных договоров о правах человека, получает возможность синхронизировать внутренние нормы с обязательствами перед мировым сообществом, укрепляя тем самым правовую защищённость граждан и международный имидж государства.

Наконец, принцип верховенства человеческих прав создает идеологическую и практическую основу для гуманизации правоохранительной системы, судопроизводства и других органов власти. Например, в деятельности органов внутренних дел это выражается в обязательном учитывать права личности при проведении оперативно-следственных мероприятий, предотвращении произвола и злоупотреблений полномочиями, обеспечении равного доступа к защите и правосудию.

Таким образом, конституционное закрепление прав и свобод человека как высшей ценности является необходимым инструментом формирования правового государства, гарантирующим уважение к личности, укрепление доверия граждан к органам власти и гармонизацию национального законодательства с международными стандартами.

Формирование гуманного правосознания невозможно без соответствующего образования. Обучение будущих юристов, должно быть ориентировано не только на знание законов, но и на воспитание уважения к правам человека, развитию эмпатии, правовой этики и способности к моральной оценке правовых явлений. Понятие справедливости тесно связано с гуманизмом, поскольку справедливое общество — это общество, в котором обеспечиваются права и достоинство каждого. Гуманизация позволяет реализовать идеи социальной справедливости, включая:

- доступ к правосудию;
- недопущение дискриминации;
- защиту уязвимых категорий граждан (дети, женщины, пожилые, инвалиды, заключённые);
- баланс интересов личности и государства.

Доступ к правосудию представляет собой фундаментальный принцип верховенства права и гарантирует каждому гражданину возможность защищать свои права и законные интересы через судебные и административные механизмы. Для сотрудников органов внутренних дел это означает необходимость обеспечивать безбарьерное взаимодействие граждан с правоохранительными органами, предоставлять информацию о процессуальных правах, содействовать в оформлении заявлений и обращений, а также обеспечивать их безопасное рассмотрение. Недоступность правосудия ведет к правовому нигилизму, снижению доверия общества к государственным институтам и росту социальной напряжённости, что напрямую влияет на эффективность работы полиции и профилактику правонарушений. Современная система правоохранительных органов требует интеграции принципов верховенства права, обеспечения доступа к правосудию, недопущения дискриминации, защиты уязвимых категорий граждан и соблюдения баланса интересов личности и государства. В условиях глобализации, роста правовой грамотности населения и международных обязательств Кыргызской Республики повышение эффективности работы органов внутренних дел невозможно без внедрения комплексного подхода, ориентированного на соблюдение прав человека.

Принцип доступа к правосудию является фундаментальным правом каждого гражданина и представляет собой основу функционирования демократического правового государства. Он обеспечивает возможность защищать свои законные права через судебные и административные механизмы. Для сотрудников органов внутренних дел доступ к правосудию проявляется в необходимости обеспечивать беспрепятственное взаимодействие граждан с правоохранительными структурами, предоставлять исчерпывающую информацию о правах и процедурах, а также гарантировать безопасное рассмотрение обращений и заявлений. Внедрение электронных платформ для подачи жалоб и заявлений, онлайн-консультаций и отслеживания хода расследований позволит повысить доступность правосудия для всех категорий населения, включая жителей удалённых районов, и укрепит доверие к государственным институтам.

Принцип недопущения дискриминации предполагает, что ни один гражданин не должен подвергаться ущемлению прав по признакам пола, возраста, этнической принадлежности, религии, социального статуса или иных характеристик. Для сотрудников органов внутренних дел это означает обязательное соблюдение нейтральности и беспристрастности, как в ходе расследования правонарушений, так и при осуществлении профилактических мероприятий. В целях минимизации предвзятости предлагается внедрение регулярных тренингов по межэтнической и межрелигиозной толерантности, а также создание внутренних механизмов мониторинга соблюдения прав человека. Разработка стандартизированных протоколов взаимодействия с населением позволит исключить субъективизм и обеспечить единые подходы к решению проблем.

Особое внимание в деятельности правоохранительных органов должно уделяться детям, женщинам, пожилым людям, лицам с инвалидностью и заключённым, которые относятся к категориям повышенной уязвимости. Эффективная защита предполагает создание специализированных подразделений при территориальных органах ОВД, обеспечивающих индивидуализированный подход и сопровождение граждан на всех этапах взаимодействия с правоохранительными органами. Внедрение систем раннего оповещения и реагирования на угрозы безопасности для уязвимых групп, а также использование цифровых инструментов и горячих линий, способствует оперативному реагированию и профилактике правонарушений.

Сотрудники органов внутренних дел находятся на пересечении интересов государства и личности, что требует соблюдения баланса между обеспечением общественной безопасности и защитой прав граждан. Для реализации этого принципа необходимо разработка регламентов действий сотрудников ОВД, предусматривающих анализ соотношения законных интересов государства и прав личности при проведении оперативно-следственных мероприятий. Обучение сотрудников методике оценки рисков для граждан при обеспечении общественного порядка и внедрение инструментов внутреннего аудита

позволяют фиксировать и корректировать действия персонала в реальном времени, снижая вероятность злоупотребления полномочиями.

Неспособность соблюсти этот баланс может привести к злоупотреблению властью, ущемлению прав граждан и снижению доверия к правоохранительной системе.

Для повышения эффективности предлагается создать платформу межведомственного взаимодействия, объединяющую правоохранительные органы, судебные структуры, социальные службы и неправительственные организации. Совместная координация действий, использование цифровых каналов обмена информацией и внедрение международных стандартов прав человека позволит адаптировать успешные зарубежные практики к кыргызским реалиям. Особое значение это имеет в вопросах защиты уязвимых категорий, профилактики дискриминации и противодействия религиозному экстремизму. Внедрение описанных новшеств — цифровизация, систематическое обучение сотрудников, создание специализированных подразделений, стандартизация процедур и развитие международного сотрудничества — формирует комплексный подход к деятельности органов внутренних дел Кыргызстана. Такой подход не только повышает эффективность работы правоохранительных органов, но и укрепляет доверие общества, обеспечивает соблюдение прав человека и создает безопасное и справедливое общество. Таким образом, гуманизация права служит мостом между позитивным правом и моральными нормами, усиливая легитимность и эффективность правовой системы.

Гуманизация права – это не просто тенденция, а насущная потребность современного общества, стремящегося к устойчивому развитию и социальной справедливости. Формирование справедливого общества возможно лишь при условии, что право станет действительно человеческим – ориентированным на защиту и развитие личности. Для этого необходимы усилия всех акторов правовой сферы: законодателей, правоприменителей, преподавателей, а также самих граждан. Юридическое образование должно играть ключевую роль в этом процессе, формируя у будущих юристов ценностные ориентиры, основанные на гуманизме.

Список литературы:

1. Марченко М.Н. Теория государства и права. – М.: Норма, 2022.
2. Конституция Кыргызской Республики от 5 мая 2021 года. Режим доступа // <https://cbd.minjust.gov.kg/1-2/edition/1202952/ru>
3. Алексеев С.С. Право: азбука — теория — философия. – М.: Статут, 2019.
4. Бачило И.Л. Гуманизация права: проблемы и перспективы // Государство и право. – 2020. – №7.
5. Журавлёв В.В. Гуманизация уголовного законодательства: теория и практика. – М.: Юнити, 2021.

УДК 347.451:338.43

Боронбаев Нурсултан Умаралиевич Магистрант
МНУ им.К.Ш.Токтомаматова
Кудаярова Барнохан Анваровна, ст. преподаватель
МНУ им.К.Ш.Токтомаматова

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ЗАЩИТЫ ПРАВ ПОТРЕБИТЕЛЕЙ В АГРОПРОМЫШЛЕННОМ СЕКТОРЕ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы правового регулирования защиты прав потребителей в агропромышленном секторе Кыргызской Республики. Проанализированы основные нормативно-правовые акты, регулирующие качество сельскохозяйственной продукции, вопросы сертификации и ответственности производителей. Особое внимание уделено проблемам реализации потребительских прав в аграрной сфере, таким как фальсификация продукции, отсутствие эффективного государственного контроля и недостаточная осведомленность населения. В завершение предложены пути совершенствования законодательства с учетом международного опыта.

Ключевые слова: защита прав потребителей, сельское хозяйство, агропромышленный сектор, сертификация продукции, качество продовольствия, государственное регулирование.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН АГРОӨНӨР ЖАЙ СЕКТОРУНДА КЕРЕКТӨӨЧҮЛӨРДҮН УКУКТАРЫН КОРГООНУ УКУКТУК ЖӨНГӨ САЛУУ

Аннотация

Макалада Кыргыз Республикасынын агроөнөр жай секторунда керектөөчүлөрдүн укуктарын коргоону укуктук жөнгө салуу маселелери каралат. Айыл чарба продукциясынын сапатын, сертификациялоо маселелерин жана өндүрүүчүлөрдүн жоопкерчилигин жөнгө салуучу негизги ченемдик-укуктук актылар талданды. Өзгөчө көңүл, мисалы, азык-жасалмалуулук, натыйжалуу мамлекеттик контролдун жоктугу жана калктын жетишсиз кабардар болуп, агрардык сектордо керектөө укуктарын ишке ашыруу проблемаларына төлөнөт. Жыйынтыгында эл аралык тажрыйбаны эске алуу менен мыйзамдарды өркүндөтүүнүн жолдору сунушталды.

Негизги сөздөр: керектөөчүлөрдүн укугун коргоо, айыл чарба, агроөнөр жай сектору, продукцияны сертифицикатоо, азык-түлүктүн сапаты, мамлекеттик жөнгө салуу.

LEGAL REGULATION OF CONSUMER PROTECTION IN THE AGRO-INDUSTRIAL SECTOR OF THE KYRGYZ REPUBLIC

Abstract

The article discusses the issues of legal regulation of consumer protection in the agro-industrial sector of the Kyrgyz Republic. The main regulatory legal acts regulating the quality of agricultural products, issues of certification and producer responsibility are analyzed. Special attention is paid to the problems of realization of consumer rights in the agricultural sector, such as falsification of products, lack of effective state control and insufficient awareness of the population. In conclusion, ways to improve legislation are proposed, taking into account international experience.

Keywords: consumer protection, agriculture, agro-industrial sector, product certification, food quality, government regulation.

Сельскохозяйственная продукция играет важную роль в обеспечении продовольственной безопасности и здоровья населения. В Кыргызской Республике, где значительная часть экономики связана с агропромышленным сектором, вопросы качества и безопасности продовольственных товаров имеют особое значение. Однако потребители нередко сталкиваются с проблемами, связанными с фальсификацией продуктов, несоответствием их заявленным характеристикам, а также недостаточной информированностью о составе и происхождении товаров.

Защита прав потребителей в аграрной сфере регулируется рядом нормативных актов, в том числе:

- Закон Кыргызской Республики «О защите прав потребителей» (№ 231 от 10 декабря 1997 года);
- Закон «О безопасности пищевых продуктов» (№ 214 от 4 августа 2008 года);
- Технические регламенты Евразийского экономического союза (ЕАЭС), к которым присоединился Кыргызстан.

Однако несмотря на наличие законодательной базы, реализация потребительских прав в агропромышленном секторе сталкивается с рядом проблем, требующих научного анализа и выработки рекомендаций по совершенствованию законодательства и правоприменительной практики.

В Кыргызской Республике защита прав потребителей регулируется комплексом законодательных актов, направленных на обеспечение безопасности и качества продукции, а также на защиту экономических интересов граждан.

Основным законодательным актом является Закон КР «О защите прав потребителей», который устанавливает права граждан на:

- получение достоверной информации о продукте (состав, срок годности, условия хранения);
- надлежащее качество товаров и их соответствие установленным стандартам;
- возмещение ущерба в случае приобретения некачественной продукции.

Статья 4 данного Закона определяет, что потребитель имеет право на безопасность товаров и услуг, а производитель (продавец) обязан предоставлять точную и исчерпывающую информацию о составе и свойствах реализуемой продукции.

Этот нормативный акт устанавливает требования к санитарному и ветеринарному контролю за сельскохозяйственной продукцией, а также регламентирует производство, хранение и продажу продовольственных товаров. Согласно статье 5 Закона «О безопасности пищевых продуктов», государственный контроль осуществляется через уполномоченные органы, которые проводят инспекции и лабораторные исследования продукции.

Однако на практике контроль за качеством пищевых продуктов осуществляется недостаточно эффективно, что приводит к распространению фальсифицированных и некачественных товаров на рынке.

Следует отметить, что Кыргызстан является членом Евразийского экономического союза (ЕАЭС), что обязывает страну соблюдать единые технические регламенты по безопасности продуктов питания. Наиболее значимыми являются:

- ТР ЕАЭС 021/2011 «О безопасности пищевой продукции»;
- ТР ЕАЭС 022/2011 «Пищевая продукция в части ее маркировки».

Эти регламенты устанавливают минимальные требования к безопасности продовольствия, в том числе к содержанию вредных веществ, маркировке и условиям транспортировки продуктов.

Одной из серьезных проблем защиты прав потребителей в агросекторе является фальсификация сельскохозяйственной продукции, включая молочные продукты, мясо, овощи и фрукты. В продажу нередко поступают товары, содержащие вредные добавки, пестициды, антибиотики или генетически модифицированные организмы (ГМО).

Причины этой проблемы включают:

- слабый контроль со стороны государственных органов;
- недостаточную техническую оснащенность лабораторий;
- отсутствие прозрачных механизмов контроля за сертификацией продукции.

Так же законодательство Кыргызской Республики требует обязательной сертификации ряда продуктов питания. Однако на практике процесс сертификации часто сопровождается бюрократическими сложностями и коррупционными рисками.

В результате на рынок может попасть продукция без соответствующих документов, что нарушает права потребителей и ставит под угрозу их здоровье.

Еще одной из проблем защиты прав потребителей в агросекторе можно назвать недостаточную информированность потребителей. Многие потребители не обладают достаточными знаниями о своих правах и механизмах их защиты. Отсутствуют широкие государственные программы по информированию населения о качестве и безопасности продовольственных товаров.

Для улучшения ситуации совершенствования правового регулирования защиты потребителей в агропромышленном секторе необходимо принять следующие меры:

1. Ужесточение контроля за качеством сельскохозяйственной продукции.
 - Усиление ответственности производителей за выпуск некачественных продуктов.
 - Введение системы цифрового отслеживания происхождения товаров.

2. Совершенствование сертификации сельхозпродукции.
 - Разработка более прозрачных механизмов сертификации.
 - Внедрение независимого лабораторного контроля с возможностью онлайн-доступа к результатам испытаний.
3. Развитие механизмов потребительской защиты.
 - Введение обязательного маркирования всех продуктов с указанием состава, происхождения и даты производства.
 - Создание «горячей линии» для жалоб потребителей на качество продовольствия.
4. Образовательные программы для потребителей.
 - Организация курсов и семинаров по правам потребителей.
 - Распространение информации через социальные сети и государственные СМИ.

Исходя из вышеперечисленного мы считаем, что правовая защита потребителей в агропромышленном секторе Кыргызской Республики требует значительного совершенствования.

Основные проблемы – слабый контроль за качеством продукции, коррупция в сфере сертификации и недостаточная информированность граждан о своих правах. Для решения этих проблем необходимо усиление государственного надзора, развитие системы сертификации и внедрение образовательных программ для потребителей.

Эффективная защита прав потребителей в сельском хозяйстве не только повысит уровень продовольственной безопасности, но и будет способствовать развитию аграрного сектора Кыргызстана, укреплению доверия граждан к продукции отечественного производства и улучшению качества жизни населения.

Литература:

1. Закон Кыргызской Республики «О защите прав потребителей» № 231 от 10 декабря 1997 года // Официальный сайт Министерства юстиции КР.
2. Закон Кыргызской Республики «О безопасности пищевых продуктов» № 214 от 4 августа 2008 года // Официальный сайт Министерства сельского хозяйства КР.
3. Технический регламент ЕАЭС 021/2011 «О безопасности пищевой продукции» // Евразийская экономическая комиссия.
4. Технический регламент ЕАЭС 022/2011 «Пищевая продукция в части ее маркировки» // Евразийская экономическая комиссия.
5. Гражданский кодекс Кыргызской Республики (часть первая) № 15 от 8 мая 1996 года // Официальный сайт Министерства юстиции КР.
6. Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. Отчет о качестве и безопасности сельскохозяйственной продукции за 2023 год // www.stat.kg.
7. Рахманов А. Т. Проблемы правового регулирования защиты прав потребителей в сельскохозяйственной сфере КР // Юридическая наука и практика. – 2022. – № 4. – С. 89–103.
8. Иванова Л. В. Государственный контроль качества продовольственной продукции: международный и национальный опыт // Экономика и право в АПК. – 2023. – № 6. – С. 45–59.

9. Доклад Всемирной продовольственной программы ООН о продовольственной безопасности в Центральной Азии, 2023 год // www.wfp.org.

10. Кубатова Б. Ю. Развитие законодательства в сфере защиты потребителей в странах ЕАЭС: перспективы и вызовы // *Право и общество*. – 2023. – № 7. – С. 102–117.

*Темиралиева Толгонай Тайлакбаевна, преподаватель
Ошский государственный университет
Касымова Жыпаргуль Акбаралиевна, преподаватель
Ошский государственный университет*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СИСТЕМЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННОГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ: РЕГИОНАЛЬНЫЙ АСПЕКТ (ЮЖНЫЙ РЕГИОН КЫРГЫЗСТАНА)

Аннотация

В статье рассматриваются проблемы и перспективы повышения квалификации педагогических кадров с учётом требований современного образования и международных практик. На примере южного региона Кыргызской Республики анализируются текущие модели повышения квалификации, выявляются основные препятствия и предлагаются меры по созданию единой и эффективной системы повышения квалификации. Использованы данные международных исследований, в том числе глобальных обзоров программ профессионального развития учителей. Рекомендовано интегрировать цифровые формы обучения, сетевое взаимодействие вузов и институтов, а также механизм постоянной оценки результатов.

Ключевые слова: повышение квалификации педагогов, непрерывное профессиональное развитие, профессиональное обучение, Кыргызская Республика, международный опыт.

АЗЫРКЫ КЕСИПТИК ӨНҮГҮҮ ШАРТЫНДА ПЕДАГОГИКАЛЫК КАДРЛАРДЫН КВАЛИФИКАЦИЯСЫН ЖОГОРУЛАТУУ СИСТЕМАСЫН ӨРКҮНДӨТҮҮ: РЕГИОНАЛДЫК АСПЕКТ (КЫРГЫЗСТАНДЫН ТҮШТҮК РЕГИОНУ)

Аннотация

Макалада заманбап билим берүүнүн жана эл аралык тажрыйбалардын талаптарын эске алуу менен педагогикалык кадрлардын квалификациясын жогорулатуунун көйгөйлөрү жана келечеги каралат. Кыргыз Республикасынын түштүк регионунун мисалында квалификацияны жогорулатуунун учурдагы моделдери талданат, негизги тоскоолдуктар табылат жана квалификацияны жогорулатуунун бирдиктүү жана натыйжалуу системасын түзүү боюнча чаралар сунушталат. Эл аралык изилдөөлөрдүн маалыматтары, анын ичинде мугалимдердин кесиптик өнүгүү программаларынын глобалдык серептери пайдаланылды. Окутуунун санариптик формаларын, ЖОЖдордун жана институттардын тармактык өз ара аракеттенүүсүн, ошондой эле натыйжаларды дайыма баалоо механизмин интеграциялоо сунушталды.

Негизги сөздөр: педагогдордун квалификациясын жогорулатуу, үзгүлтүксүз кесиптик өнүктүрүү, кесиптик окутуу, Кыргыз Республикасы, эл аралык тажрыйба.

DEVELOPMENT OF THE SYSTEM OF ADVANCED TRAINING OF TEACHING STAFF IN THE CONTEXT OF MODERN PROFESSIONAL DEVELOPMENT: A REGIONAL ASPECT (SOUTHERN REGION OF KYRGYZSTAN)

Annotation

The article discusses the problems and prospects of professional development of teaching staff, taking into account the requirements of modern education and international practice. Using the example of the Southern region of the Kyrgyz Republic, the current models of professional development are analyzed, the main advantages are identified, and measures are proposed to create a unified and effective professional development system. The data from international studies, including global reviews of teacher professional development programs, were used. It is recommended to integrate digital forms of education, networking between universities and institutes, as well as a mechanism for continuous evaluation of results.

Keywords: professional development of teachers, continuous professional development, vocational training, Kyrgyz Republic, international experience.

Введение. В условиях стремительных глобальных изменений, характеризующих современную эпоху – цифровизации, перехода к компетентностной модели образования, внедрения инклюзивных подходов и междисциплинарных форм обучения – особое значение приобретает непрерывное профессиональное развитие педагогов. Образовательные реформы последних лет демонстрируют, что качество образования напрямую зависит от уровня профессиональной компетентности педагогических кадров, их способности адаптироваться к инновационным вызовам и быстро осваивать новые образовательные технологии.

Согласно международному обзору ЮНЕСКО, профессиональное развитие учителя должно рассматриваться не как разовая форма переподготовки, а как непрерывный процесс обучения на протяжении всей профессиональной жизни, который начинается с этапа подготовки в вузе и продолжается до выхода на пенсию. Этот подход соответствует принципу «учитель – обучающийся всю жизнь», что делает необходимым создание устойчивых систем поддержки профессионального роста. В докладе Global Partnership for Education [globalpartnership.org] отмечается, что эффективные модели повышения квалификации педагогов строятся на сочетании практической направленности, исследовательской деятельности и коллективного профессионального взаимодействия. Международный опыт (Финляндия, Южная Корея, Казахстан, Эстония) показывает, что устойчивые результаты достигаются тогда, когда профессиональное развитие педагогов встроено в систему управления качеством образования и поддерживается на институциональном уровне – через университеты, институты повышения квалификации и цифровые платформы.

В контексте Кыргызской Республики проблема повышения квалификации педагогических работников приобретает особую значимость. Переход к 12-летнему обучению, внедрение обновлённых государственных стандартов общего образования, усиление внимания к инклюзии и цифровым технологиям требуют от педагогов новых компетенций, в том числе методических, коммуникативных и цифровых. Однако региональная дифференциация (особенно в южной части страны) создаёт определённые вызовы как неравномерное распределение ресурсов, ограниченные

возможности доступа к современным технологиям и нехватка тренеров высокой квалификации.

В последние годы в КР реализуются различные программы и инициативы, направленные на развитие педагогического потенциала, – от курсов при Институте повышения квалификации педагогических кадров до программ, реализуемых при университетах. Тем не менее, наблюдается фрагментарность и отсутствие единой системы, объединяющей институты, вузы и региональные центры в рамках общего подхода к непрерывному профессиональному росту.

Таким образом, назрела необходимость разработки единой системной модели повышения квалификации педагогов, основанной на принципах непрерывности, гибкости, цифровизации и учёта региональных особенностей.

Методы и материалы. Исследование основано на комплексном применении теоретических и эмпирических методов: теоретического анализа и синтеза научных источников, сравнительно-сопоставительного метода при изучении отечественного и зарубежного опыта (Финляндия, Казахстан, Южная Корея, Эстония), системного подхода к рассмотрению структуры повышения квалификации педагогов, а также метода контент-анализа нормативных документов и отчётов Министерства образования и науки КР. Эмпирическую базу составили данные региональных институтов повышения квалификации и университетов южного региона (Ош, Джалал-Абад, Баткен), статистика участия педагогов в программах за 2020-2024 гг., результаты анкетирования и экспертных интервью с преподавателями и методистами. Надёжность выводов обеспечена триангуляцией источников и сопоставлением эмпирических данных с международными исследованиями (UNESCO, OECD, World Bank, GPE).

Результаты. Современная система повышения квалификации педагогических кадров должна строиться не только на принципах непрерывности и системности, но и на инновационных подходах, отражающих реалии цифровой эпохи и глобальные образовательные тенденции. Международный опыт убедительно показывает, что устойчивое профессиональное развитие педагогов возможно лишь тогда, когда повышение квалификации становится органической частью их профессиональной культуры, а не формальной обязанностью.

В условиях южного региона Кыргызской Республики инновационные подходы к повышению квалификации могут сыграть ключевую роль в преодолении региональных различий, повышении мотивации педагогов и формировании новых образовательных практик.

Одним из приоритетных направлений является *развитие цифровой инфраструктуры и онлайн-обучения*. Создание единой электронной платформы повышения квалификации педагогов позволит 1) обеспечивать доступ к курсам и материалам независимо от географии и времени; 2) формировать индивидуальные траектории профессионального развития; 3) вести учёт и сертификацию всех форм обучения (включая неформальные и

дистанционные курсы); 4) объединить педагогов в профессиональные онлайн-сообщества для обмена опытом и совместного проектирования образовательных программ.

Международная практика (OECD, UNESCO, World Bank) показывает, что успешные системы профессионального развития включают интерактивные онлайн-курсы, цифровые портфолио и платформы менторства [Porova et al., 2022; Biasutti et al., 2021].

В Кыргызстане можно использовать опыт соседних стран, например, платформу «Өрлеу Digital» (Казахстан) или eKool (Эстония), адаптировав их под национальные особенности.

Эффективность повышения квалификации напрямую зависит от сопровождения педагога после завершения курсов. Международные исследования [Mitchell et al., 2024; GPE, 2023] подтверждают, что *сочетание курсовой подготовки и длительного наставничества значительно повышает устойчивость профессиональных изменений*.

В южном регионе КР целесообразно ввести систему менторства и «каскадного обучения», при которой педагоги, прошедшие курсы, становятся тренерами для своих коллег на местах. Это позволит 1) обеспечить непрерывность профессионального развития; 2) стимулировать обмен опытом и взаимное обучение; 3) снизить нагрузку на институты повышения квалификации; 4) укрепить горизонтальные связи между школами и вузами. Мы считаем, что создание региональных профессиональных сообществ педагогов (на базе университетов, методических центров, онлайн-платформ) должно стать стратегическим направлением государственной политики в сфере образования. Система повышения квалификации педагогов должна быть построена по сетевому принципу, где *вузы, институты, школы и органы управления образованием выступают партнёрами*, а не изолированными участниками.

Для этого необходимо 1) создать региональные координационные центры, объединяющие ресурсы вузов, колледжей и школ; 2) внедрить совместные программы, где обучение педагогов сопровождается исследовательскими проектами и обменом опытом между регионами; 3) поощрять участие университетов в экспертной поддержке школ (через консалтинг, стажировки, разработку методических пособий). На наш взгляд, такой подход обеспечит единый образовательный контур и повысит качество педагогического образования в целом. Современные формы повышения квалификации должны быть направлены на *формирование у педагогов ключевых профессиональных компетенций*, определённых в стратегических документах Министерства просвещения КР и международных стандартах [OECD Teacher Framework, 2023].

Эффективными признаны 1) практико-ориентированные курсы, в которых основное внимание уделяется решению реальных профессиональных задач; 2) рефлексивные семинары, стимулирующие осмысление педагогического опыта; 3) проектные лаборатории, где педагоги

разрабатывают и реализуют собственные мини-проекты по обновлению образовательного процесса. Следует отметить, что повышение квалификации должно стать инструментом профессионального самосовершенствования, а не только средством выполнения нормативных требований.

Важным элементом инновационной модели является *оценка результатов повышения квалификации* не только в виде тестов или сертификации, но и через анализ изменений в педагогической практике.

Рекомендуется внедрить 1) портфолио профессионального развития педагога, фиксирующее его достижения, участие в проектах, публикации и результаты обучения; 2) систему обратной связи, где педагоги и слушатели курсов могут оценивать качество программ, преподавателей и содержание курсов; 3) механизм внешней и внутренней экспертизы, позволяющий отслеживать эффективность внедрения инноваций.

На основе анализа и сопоставления с международным опытом мы выделили следующие стратегические направления модернизации:

- Создание единого цифрового центра повышения квалификации педагогов южного региона КР.
- Разработка интегрированной программы CPD, предусматривающей разные уровни подготовки и индивидуальные траектории развития.
- Внедрение системы наставничества и сетевого взаимодействия педагогов на постоянной основе.
- Формирование гибкой системы сертификации и признания неформального обучения.
- Расширение международного сотрудничества в области педагогического образования (через Erasmus+, UNESCO, GPE).

Следовательно, внедрение указанных мер позволит создать устойчивую, инновационную систему профессионального развития педагогов, ориентированную на качество образования и реальные потребности образовательной практики. Южный регион Кыргызской Республики может стать пилотной площадкой для внедрения модели «интегрированного непрерывного профессионального развития», сочетающей национальные приоритеты и лучшие международные практики.

Заключение. Современная система повышения квалификации педагогических кадров в Кыргызской Республике, особенно в её южном регионе, находится на этапе активной трансформации. Проведённый анализ показал, что существующие механизмы профессионального развития педагогов имеют значительный потенциал, однако их эффективность сдерживается рядом системных факторов – фрагментарностью программ, недостаточной цифровизацией, ограниченным взаимодействием между образовательными учреждениями и слабой системой мониторинга результатов.

Рассмотрение зарубежного опыта (Финляндия, Казахстан, Южная Корея, Эстония) позволяет утверждать, что успешные национальные модели повышения квалификации опираются на четыре ключевых принципа: 1)

непрерывность профессионального развития (CPD как постоянный процесс), 2) интеграция образовательных институтов и практики, 3) цифровизация и доступность обучения, 4) наличие системы оценки и сопровождения педагогов.

Для Кыргызстана, где региональные различия в доступе к образовательным ресурсам остаются существенными, особенно важно формировать единое профессиональное пространство, в котором педагог любого региона будет иметь равные возможности для повышения квалификации, участия в сетевых сообществах и доступа к современным образовательным ресурсам.

Предложенные в исследовании инновационные подходы – внедрение цифровых платформ, создание системы менторства, развитие профессиональных сообществ, формирование региональных центров и портфолио достижений педагогов – позволят обеспечить устойчивость и результативность профессионального роста.

Таким образом, развитие системы повышения квалификации в южном регионе Кыргызской Республики должно рассматриваться не как локальная инициатива, а как модель для национальной стратегии непрерывного профессионального развития, способная стать катализатором модернизации всего образовательного пространства страны.

Использованная литература:

1. Бекашев, К.А. Международное право: учебник. – М.: Проспект, 2023.
2. Popova, A., Evans, D., Arancibia, V. Teacher Professional Development around the World. – Washington, DC: World Bank, 2022. [Open Knowledge Repository].
3. OECD. Teacher Professional Learning and Development. – Paris: OECD Publishing, 2024. <https://www.oecd.org/en/topics/sub-issues/teacher-professional-learning-and-development.html>
4. Global Partnership for Education (GPE). Teacher Professional Development: Research Synthesis Report. – 2023. <https://www.globalpartnership.org>
5. UNESCO. Supporting Teachers in the Digital Age: Global Review of CPD Practices. – Paris: UNESCO Publishing, 2023. <https://unesdoc.unesco.org>
6. Mitchell, R., Adu-Gyamfi, S., Okoro, E. Teacher Professional Development in Africa: Critical Synthesis of Research Evidence. – International Task Force on Teachers, 2024. <https://teachertaskforce.org>
7. Biasutti, M., Concina, E. Teacher Professional Development and Innovation in the Digital Era. – Sustainability, 13(8), 4171, 2021.
8. Байжиев, Э. Эл аралык укук: окуу куралы. – Бишкек: КРСУ, 2021.
9. Темиралиева, Т.Т., Джороев, Т.А. Билим берүү кызматкерлеринин квалификациясын жогорулатууну жакшыртуунун бирдиктүү чаралары. – Ош, 2023.
10. <https://www.globalpartnership.org/>

*Маматова Айсалкын Алтыбаевна, окутуучу
Б.Сыдыков атындагы КӨЭАУ
Полотов Ибраим Жеңишбекови т.и.к., доцент
ОшМУ
Тухтакулова Зулфия Саттибаевна окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

ХИМИЯ ПРЕДМЕТИН ОКУТУУДА САНАРИПТИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ КОЛДОНУУНУН АРТЫКЧЫЛЫКТАРЫ

Аннотация

Бул макалада санариптик технологиялардын билим берүүдөгү орду жана химия предметин окутууда колдонулушунун артыкчылыктары каралды. Химия предмети сыяктуу татаал жана түшүндүрмө талап кылган сабактарда санариптик технологияларды колдонуу студенттердин предметке болгон кызыгуусун арттырып, өз алдынча иштөөгө жана чыгармачылыкка багыт бергендиги, ошондой эле алардын кесиптик компетенттүүлүктөрүнүн калыптанышына өбөлгө боло тургандыгы аныкталды. Макалада MindMeister.com платформасы аркылуу концептуалдык карталарды түзүүнүн, LearningApps аркылуу интерактивдүү тапшырмаларды аткаруунун жана Socrative.com аркылуу студенттердин билим деңгээлдерин онлайн баалоонун мүмкүнчүлүктөрү талданган. Изилдөө жыйынтыгында санариптик технологиялар окутуунун натыйжалуулугун жогорулатып, химияны практикалык жана жеткиликтүү формада өздөштүрүүгө өбөлгө түзөөрү көрсөтүлгөн.

Ачкыч сөздөр: маалыматтык-коммуникативдик технологиялар, химия, фармацевтика, интеллект-карта, инновация, интерактивдүү.

ПРЕИМУЩЕСТВА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ ХИМИИ

Аннотация

В данной статье рассматривается роль цифровых технологий в образовании и преимущества их использования при преподавании химии. Установлено, что применение цифровых технологий в сложных и объяснительных предметах, таких как химия, повышает интерес учащихся к предмету, стимулирует самостоятельную работу и творческую активность, а также способствует формированию их профессиональных компетенций. В статье анализируются возможности создания концепт-карт на платформе MindMeister.com, выполнения интерактивных заданий с помощью LearningApps и онлайн-оценки уровня знаний учащихся с помощью Socrative.com. Результаты исследования показывают, что цифровые технологии повышают эффективность обучения и способствуют освоению химии в практичной и доступной форме.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии, химия, фармацевтика, интеллект-карта, инновации, интерактивный.

ADVANTAGE OF USING DIGITAL TECHNOLOGY AND TEACHING CHEMISTRY

Annotation

This article examines the role of digital technologies in education and the benefits of their use in chemistry teaching. It has been found that the use of digital technologies in complex and

explanatory subjects such as chemistry increases student interest, encourages independent study and creativity, and contributes to the development of their professional competencies. The article analyzes the possibilities of creating concept maps on the MindMeister.com platform, completing interactive tasks using LearningApps, and online assessment of student knowledge using Socrative.com. The results of the study demonstrate that digital technologies improve learning effectiveness and facilitate the acquisition of chemistry in a practical and accessible manner.

Key words: information and communication technologies, chemistry, pharmaceuticals, mind map, innovation, interactive.

Киришуу. Учурдагы социалдык трансформациянын динамикасы коомдун бардык негизги тармактарына таасирин тийгизүүдө жана анын прогрессивдүү өнүгүшү билим берүүнү да тынымсыз өркүндөтүүдө. Компетенцияга негизделген мамилеге ылайык, билим берүү мекемелери студенттердин негизги компетенцияларды өздөштүрүүсү үчүн шарттарды камсыз кылышы зарыл болууда. Ал үчүн билим берүү процессиндеги иш-аракеттерди уюштурууда санариптик технологиялардын колдонулушу талап кылынат.

“2021–2040-жылдарда Кыргыз Республикасында билим берүүнү өнүктүрүү” программасында: «Сапаттуу билим берүү – адам потенциалын, анын практикалык билимдерин, көндүмдөрүн өнүктүрүүгө жана аны инсан катары калыптандырууга багытталууга тийиш,» — деп белгиленген [1].

Мамлекеттик билим берүү стандарттарында да студенттердин таанып-билүүсүн, кызыгуусун, аналитикалык ой жүгүртүү көндүмдөрүн жана динамикалуу өзгөрүп жаткан коомдо кесиптик ишмердүүлүктөрү үчүн зарыл болгон билим, тажрыйбаларды өздөштүрүүсүн өнүктүрүүгө багытталган заманбап окутуу технологияларын колдонуу боюнча сунуштар көрсөтүлгөн. Демек, билим берүүчү окуу жайлардын алдында ачык-айкын окутууну ишке ашыруучу, бардык түрдөгү маалыматка жетүүнү кеңейтүүчү, билимди жайылтууга көмөктөшүүчү жана окутууну башкаруу жана көзөмөлдөө процесстерин автоматташтыруучу педагогикалык жана иновациялык технологияларды колдонуу менен байланышкан милдеттер турат. “Билим берүү процессиндеги маалыматтык-коммуникативдик технологиялар” аттуу илимий макалада билим берүү, окутуу, тарбиялоо жана өнүктүрүү процессин интенсификациялоонун, дифференцирлөөнүн, жекелештирүүнүн негизинде билим берүүнүн сапатын жогорулатууга, студенттердин жаңы технологияларга муктаждыктарын канааттандырууга; окутуу практикасына маалыматтык-коммуникативдик технологияларын киргизүү менен билим берүүнүн сапатын жогорулатып, студенттердин маалыматтык компетенцияларын өнүктүрүүгө багытталган [2].

Медицина адистиги боюнча окуу жайларында студенттердин теориялык даярдыгынын негизин жана мазмунун санариптик технологияларды колдонуу аркылуу өркүндөтүүгө боло тургандыгын А.В.Арзамасованын, М.А. Кожевниковдун, О.В.Полякованын, Р.М.Абдулгалимовдун, Г.Н. Абдулгалимованын, Э. Г. Мельниктин эмгектеринен көрүүгө болот.

“Компьютер – микроскоп же эсептеп чыгаруучу машина сыяктуу эле изилдөөнүн жана таанып билүүнүн куралы болуп саналат. Окуучулар үчүн

психологиялык жагымдуу климат түзөт, анткени машина эмоционалдык жактан нейтралдуу, ошол себептүү окуучу эч тартынбастан компьютерден көп жардам сураса болот,”- дейт орус окумуштуусу Зайцев [3]. Санариптик технологиялар окутуунун маанилүү дидактикалык каражаты болуп саналат жана анын элементтери билим берүүнүн сапатын жогорулатып, предметтин мазмунун терең ачып, кубулуштарды образдуу элестетүүгө, ой-жүгүртүүгө, окуу материалын системалаштырууга жардам берет.

Изилдөөбүздө медициналык орто окуу жайларынын фармация адистигиндеги студенттердин кесиптик даярдыгы үчүн зарыл болгон дисциплиналардын бири - химияны окутууда санариптик технологияларды колдонуунун эффективдүүлүгү талдоого алынат.

Фармация – дары-дармек каражаттарын изилдөө, даярдоо жана алардын сапатын көзөмөлдөө менен алектенген тармак. Бул адистикти өздөштүрүүдө химия предмети негизги фундаменталдык дисциплина катары өзгөчө орунду ээлейт. Анткени фармацевттердин кесиптик ишмердүүлүгү түздөн-түз химиялык билимдерге таянат, тактап айтканда 1-курстга окутулган органикалык эмес жана органикалык химия илими заттардын курамын, түзүлүшүн, касиеттерин жана алардын өзгөрүү мыйзам ченемдүүлүктөрүн, реакцияга кирүү жөндөмдүүлүгүн терең түшүнүүгө үйрөтөт. Химия мугалими окуучуларга химия илиминин негиздерин берет, алардын жөндөмдүүлүктөрүн өркүндөтөт, дүйнөгө илимий – материалистик көз карашын калыптандырат [4] Ал эми дарылык заттардын курамын аныктоодо, сапаттык жана сандык анализ жүргүзүүдө, өндүрүүдө жана колдонулушун түшүнүүдө аналитикалык химия илиминен өздөштүргөн билимдери, ээ болгон көндүмдөрү зарыл болот.

Химия сабактарында санариптик технологияларды колдонуу окуу материалын өздөштүрүүнү жеңилдетип гана койбостон, студенттердин чыгармачылыгын өркүндөтүүгө жаңы мүмкүнчүлүктөрдү түзөт, башкача айтканда алардын окууга болгон шыктануусун, предметке болгон кызыгуусун жогорулатып, өз алдынча окуу, изденүү мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтет. Ошол эле учурда бул технологиялар окутуучунун жакын жардамчысы болуу менен окутуу процессин кызыктуу гана эмес, түшүнүктүү да кылат, башкача айтканда, убакытты жана эмгек чыгымдарын үнөмдөө үчүн шарттарды түзүп, студенттердин билимдерин баалоодо ишенимди жаратат. Бүгүнкү күндө окутуучулардын методикалык даярдыгынын бир багытын санариптик технологияларды максаттуу колдоно билиши түзөт.

Заманбап технологияларды колдонуу окутуунун сапатын бузбастан сабактын эффективдүүлүгүн камсыздап, билим сапатын жогорулатууга өбөлгө түзүп, окутуу натыйжасына жетишүүнү реалдуу баалоого жардам берет. Мунун баары окутуунун деңгээлин жогорулатып, студенттердин предметке болгон кызыгуусун ойготот [5].

Окумуштуу п.и.д, профессор Э. Мамбетакунов билим берүүнүн сапатын жогорулатууга таасир этүүчү фактору катары окуучунун предметке болгон кызыгуусу, окутуучулардын теориялык жана методикалык жактан даярдыгынын сапаттуулугу биринчи орунда турары жөнүндө белгилеген [6].

Демек, санариптик технологияларды билим берүү процессине ийгиликтүү интеграциялоо үчүн бир нече факторлорду эске алуу керек:

- Мугалимдер санариптик технологияларды окутуу процессинде максаттуу колдонуу үчүн өздөрү аларды толук билүүсү;
- Ар кандай санариптик технология каражаттарын тандоодо студенттердин муктаждыктарын жана мүмкүнчүлүктөрүн эске алуусу;
- Санариптик технологияларды колдонуу аркылуу окутуу процессинде жагымдуу атмосфераны түзүүсү;
- Окутууну уюштуруунун салттуу жана интерактивдүү формаларынын жакшы негизделген айкалышуусу зарыл.

Химия курсунда студенттердин окуу жана таанып-билүү активдүүлүгүн жогорулатуу үчүн биз төмөнкү маалыматтык технологияларды тандап алдык:

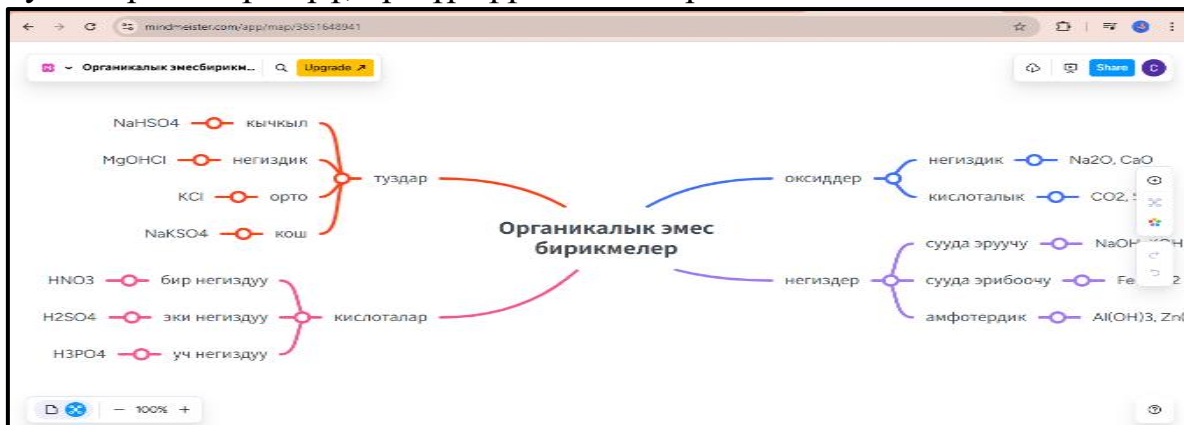
- YouTube видеосабактары;
- mindmeister.com карта-схемасын иштеп чыгуу;
- learningapps.org окуу тиркемеси боюнча оюн сабактарын түзүү;
- Socrative.com программасы боюнча тапшырмаларды даярдоо.

YouTube каналында "Менделеевдин мезгилдик системасы жана мезгилдик закону", "Оксиддер жана негиздер" жана "Кислоталар жана туздар", "Химиялык жомок" ж.б. темалары боюнча лекцияларды жана практикалык сабактарды толуктаган видеосабактары жайгаштырылган. Видеосабактар атомдун түзүлүшүн, электрондордун энергетикалык деңгээлдерде жайгашуусун, химиялык реакциялардын жүрүшүн, лабораториялык эксперименттерди жана заттардын молекулалык түзүлүштөрүн визуалдаштырууга шарт түзөт. Мындан тышкары, YouTube каналы студенттердин өз алдынча билим алуусуна ыңгайлуулук жаратып, аларга каалаган убакта жана каалаган жерде видеолорду көрүүгө мүмкүнчүлүк берет. Видео сабактарды көрүүдө студент материалды токтотуп, кайра кайталап көрө алат. Бул өздөштүрүү деңгээли ар кандай болгон студенттерге ыңгайлуу. Ошондой эле, ар кандай авторлордун жана илимий каналдардын материалдары студенттерге ар түрдүү көз караштарды салыштырууга, сынчыл ой жүгүртүүнү өнүктүрүүгө жардам берет.

Электрондук платформалар тапшырмаларды деңгээлдер боюнча уюштурууга мүмкүндүк берет. Айрым студенттер жөнөкөй тапшырмаларды аткарып, негизги билимди бекемдесе, башкалары татаал маселелерди чечүү аркылуу өз жөндөмүн өркүндөтө алат жана интернет булактары студенттерге кошумча материалдарды өз алдынча издөөгө багыт берет. Бул болсо, өз алдынчалыкты жана жоопкерчиликти өнүктүрөт. Ошондой эле электрондук платформалар аркылуу студент дароо жыйынтык алып, каталарын көрүп, өзүнүн билим деңгээлин анализдей алат.

Ой жүгүртүүнү жана альтернативдүү жазууларды визуалдаштыруунун ыңгайлуу жана натыйжалуу ыкмасы - Mindmeister.com концептуалдык картасын түзүү менен ишке ашат. MindMeister.com—бул концептуалдык карта түзүүчү платформа. Ал көп функциялуу жана колдонууга ыңгайлуу, ошондуктан аны маалыматтарды салыштыруу, талдоо жана

классификациялоо, окуу материалдарын схема түрүндө баяндап берүү, ар кандай татаалдыктагы маалыматтарды оңой тушунуу үчүн колдонууга болот. Концептуалдык картаны түзүүдө схемадагы сызыктардын калыңдыгы, бутактардын түстөрү, ар түрдүү символдор жана так тандалган ачкыч сөздөр

ой-жүгүртүүнү активдештирип, маалыматтарды визуалдаштырат. Натыйжада студенттер бирдиктүү иш-аракеттерге катышышат, ал эми топтук иш аларды кызматташууга, көйгөйлөрдү биргелешип чечүүгө, чыдамкайлыкка, жоопкерчилик менен мамиле кылууга үйрөтөт. Ошондой эле концептуалдык карта ар бир студенттин баштапкы билимдерин аныктоо үчүн мээ чабуулун жүргүзүүгө да мүмкүндүк берет.

1-сүрөт. Органикалык эмес бирикмелердин негизги класстары боюнча концептуалдык карта.

Химия предметин окутууда MindMeister.com боюнча концептуалдык карта төмөндөгү темаларга түзүлүп колдонулду:

- **“Органикалык эмес бирикмелердин генетикалык байланышы”** деген темага түзүлгөн концептуалдык карта студенттердин оксид, негиз, кислота жана туздардын ортосундагы генетикалык байланышты кеңири түшүнүүсүн жакшыртат.
- **“Химиялык элементтер жана мезгилдик система»** деген темадагы концептуалдык карта элементтерди топтор жана мезгилдер боюнча жайгаштыруу, металлдар менен металл эместерди салыштыруу, ар бир топтун негизги касиеттерин көрсөтүү үчүн колдонулду.
- **“Химиялык реакциялардын типтери”** деген темада түзүлгөн концептуалдык картада алмашуу, кошулуу, ажыроо, орун алмашуу, алмашуу реакциялары, экзотермиялык жана эндотермиялык реакциялар, реакциянын жүрүү шарттарын (катализатор, температура, басым) схема түрүндө түзүүгө болот.

Концептуалдык картаны түзүү үчүн алгач иштин жалпы эрежелери түшүндүрүлүп, студенттер темалар жана бөлүмдөр боюнча топторго бөлүштүрүлүп, мазмундан ачкыч сөздөрдү табышат жана картанын схемасын түзө башташат. Карта-схема негизги теманын борборунан башталат, андан биринчи деңгээлдеги бутактар алынып, ага түздөн-түз байланыштуу ачкыч сөздөр камтылат, андан таратылган бутактарга кийинки түшүндүрмөдөгү

ачкыч сөздөрү бар кошумча бутактар чыгып, ал сөздөргө тиешелүү маалыматтар жазылып барат.

Санариптик билим берүү каражаттарынын ичинен **LearningApps** платформасы химия сабактарын окутууда өзгөчө мааниге ээ. Бул платформада студенттердин негизги компетенцияларын өнүктүрүүгө багытталган интерактивдүү тапшырмаларды түзүүгө болот. Химия предметинин айрым темаларын түшүндүрүүдө визуалдаштыруу, практикалык көндүмдөрдү бекемдөө жана теориялык билимди ылдам текшерүү мүмкүнчүлүктөрү жаратылат.

Learning Apps платформасы аркылуу түзүлгөн тапшырмалар студенттердин предметке болгон кызыгуусун арттырып, алардын логикалык ой жүгүртүүсүн, салыштыруу, анализ жана жыйынтык чыгара билүү жөндөмдөрүн өнүктүрөт. Мисалы, химиялык элементтердин мезгилдик системасын, химиялык реакциялардын теңдемелерин түзүүдө «формуларды туура жайгаштыруу», «карточкаларды дал келтирүү», «кроссворд түзүү» сыяктуу интерактивдүү оюндар билимдерди активдүү өздөштүрүүгө шарт түзөт. Мындан тышкары, LearningApps платформасында студенттердин жекече иштөө жөндөмдүүлүгү аныкталып, ар бир студент тапшырмаларды өз билимине, жөндөмүнө жараша аткарып, дароо жоопторун текшере алышат. Бул окутуунун сапатын жогорулатып, мугалимге формативдик баалоону жүргүзүүнү жеңилдетет.

Мисалы: “Органикалык эмес бирикмелердин негизги класстары” деген тема боюнча оксид, негиз, кислота жана туздардын формулаларын эске сактап калуу боюнча “Пазл” түзүлүп, студенттер үчүн кызыктуу аткарылды. (2-сүрөт). <https://learningapps.org/view3002601>

The screenshot shows the LearningApps.org interface. At the top, there is a search bar and navigation links. The main content area displays a puzzle activity titled "Органикалык эмес бирикмелердин негизги класстары". The puzzle pieces are arranged in a grid and contain the following chemical formulas: NaCl, H₂SO₄, P₂O₅, CaCO₃, KOH, HNO₃, CuO, N₂O, Cu(OH)₂, Fe(OH)₃, CuS, SO₃, CO, Al(NO₃)₃, and Mn₂O₇. A task window is open in the center with the text: "Задание: Тиешелүү органикалык эмес бирикмелердин класстарына туура келген заттарды тапкыла." (Task: Find the substances that belong to the appropriate class of inorganic compounds.)

2-сүрөт. Органикалык эмес бирикмелердин негизги класстары темасына түзүлгөн “Пазл”

3-сүрөт. Заттар темасына түзүлгөн кроссворд.

<https://learningapps.org/watch?v=pbg49yvsj25>

LearningApps.org тиркемесинин мүмкүнчүлүктөрүн колдонуп химиялык кроссворд түзүү (3-сүрөт) билим берүүнүн эффективдүүлүгүн жогорулатуучу интерактивдүү ыкмалардын бири болуп саналат. Кроссворддук тапшырмалар студенттердин активдүү катышуусун камсыз кылат жана окутуу процессин оюн элементтери менен айкалыштырат. Бул студенттердин логикалык ой жүгүртүүсүн өнүктүрүп, алган билимдерин системалаштырууга жана негизги түшүнүктөрдү, терминдерди кайталоого мүмкүндүк берет.

Мындан тышкары, LearningApps.org платформасы санариптик чөйрөдө иштөө көндүмдөрүн калыптандырууда маанилүү роль ойнойт. Платформанын интерфейси колдонуучуга ыңгайлуу жана тапшырмаларды түзүү менен бирге, жоопторду дароо текшерүү функциясын камсыз кылат. Бул студенттердин катчылыктар менен иштөө жөндөмүн жогорулатып, билимди ыкчам жана натыйжалуу өздөштүрүүгө шарт түзөт.

Socrative.com- бул студенттердин билим деңгээлин оперативдүү жана интерактивдүү баалоого мүмкүндүк берген тиркеме. Анын билим берүүдөгү натыйжалары төмөнкүчө мүнөздөлөт:

1. Бат жыйынтык алуу. Мында берилген тапшырмалар автоматтык түрдө текшерилип, студенттер жетишкен натыйжаларын дароо көрө алышат. Мугалим студенттердин окутуу натыйжасына жетишүүсүн байкап, кайсы суроолор кыйынчылык жаратканын аныктай алат.

2. Формативдик баалоону жеңилдетүү. Socrative.com мугалимдерге формативдик баалоону натыйжалуу жүргүзүүгө шарт түзөт. Бул ыкма аркылуу студенттердин теманы түшүнүү деңгээли үзгүлтүксүз байкалат жана окуу процессинде керектүү өзгөртүүлөр киргизилет.

3. Студенттердин активдүүлүгү. Бул платформа билим алууну кызыктуу кылып, студенттерди сабакка активдүү катышууга шыктандырат. Жооптордун дароо бааланышы студенттерде жоопкерчилик жана мугалимге ишеним сезимин жаратат. Онлайн платформалар студенттерге химиялык реакцияларга байланыштуу маселелерди чечүү көнүгүүлөрүн жана изилдөө долбоорлорун биргелешип иштөөгө мүмкүндүк берүү менен окутууну жеңилдетет [7].

4. Жекече өзгөчөлүктөрдү эске алуу. Ар бир студент өзүнүн деңгээлин көрө алат. Мугалим билим деңгээли төмөн студенттерди жекече колдоого алса, жакшы окугандар үчүн кошумча тапшырмаларды түзө алат.

5. Статистика жана отчетко ыңгайлуу. Ар бир тесттин жыйынтыгын Excel же PDF форматында чыгарып алууга болот. Бул мугалим үчүн талдоо жүргүзүүгө жана студенттердин ийгиликтерин документтештирүүгө чоң жардам болот.

Демек, билим берүүдө салттуу окутуу ыкмаларын заманбап санариптик технологиялары менен айкалыштыруу окутуу процессин жандандырып, максатка жетүүгө өбөлгө болот, студенттердин илимий түшүнүктөрүн бекемдейт жана XXI кылымдагы санариптик компетенцияларын өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт. Изилдөөнүн негизинде санариптик технологияларды химия предметин окутууда пайдалануу заманбап билим берүү процессинин ажырагыс бөлүгү экени аныкталды. Санариптик платформалар студенттердин сабакка болгон кызыгуусун арттырып гана тим болбостон, алардын илимий түшүнүктөрдү терең өздөштүрүүсүнө, маалыматты талдап-системалаштыруу жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө өбөлгө болот.

Жыйынтыктап айтканда, санариптик технологияларды комплекстүү колдонуу химияны окутуунун эффективдүүлүгүн жогорулатып, студенттердин предметке болгон шыктануусун, чыгармачылыгын жана санариптик компетенцияларын калыптандырууда маанилүү роль ойнойт. Бул жагдай билим берүүнүн сапатын жогорулатууга, ошондой эле келечектеги адистердин кесиптик даярдыгын өркүндөтүүгө өбөлгө болот.

Адабияттар:

1. 2021-2040-жылдарда Кыргыз Республикасында Билим берүүнү өнүктүрүү программасы (Кыргыз Өкмөтүнүн токтому 2021-жылдын 4-майы №200 менен бекитилген).
2. Жолборсова А. Билим берүү процессиндеги маалыматтык–коммуникативдик технологиялар /А.Жолборсова// Ж.Баласагын атындагы КУУ Жарчысы. 13-Эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары. – Бишкек, 2016.
3. Зайцев О.С. Компьютер в преподавании химии / О.С Зайцев // В кн. Методика обучения химии. – М.: Владос, 1999. – С. 189-198.
4. Кособаева Б. Химия сабагында колдонулуучу окутуу каражаттарынын системасы. [Текст]: мугалимдер үчүн методикалык колдонмо /Б.Кособаева, Б.Ш.Жакышова. – Бишкек: Билим куту, 2005.
5. Сатыбалдиев Д.Р. Орто мектептин окуучуларын алгачкы химиялык жана физикалык түшүнүктөрдү маалыматтык технологиялардын негизинде окутуунун методикасы. Пед. илимд. канд. дисс. автореф. / Д.Р. Сатыбалдиев. – Бишкек, 2019. – 7- б
6. Э. Мамбетакунов. «Теоретические основы технологизации процесса обучения» (Вестник НГУ им. С. Нааматова, 2016, №3, 40–44-бб.)
7. Шиян Н.В. Использование ИКТ в преподавании химии. – Москва: Академия, 2018.

*Кадырова Чолпон Айзабековна д.ю.н., доцент
Академия МВД КР имени Алиева Э. А.
Улан уулу Авакан PhD, доцент
МНУ имени К.Ш. Токтомаматова*

ФОРМИРОВАНИЕ ГЕНДЕРНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СОТРУДНИКОВ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ: НАЦИОНАЛЬНЫЙ ОПЫТ И МЕЖДУНАРОДНЫЕ СТАНДАРТЫ ОВД

Аннотация

Статья посвящена формированию гендерной компетентности сотрудников органов внутренних дел (ОВД) с учетом национального опыта и международных стандартов. Рассматриваются проблемы и вызовы внедрения гендерного подхода в работу правоохранительных органов, анализируются международные документы и лучшие практики. Предложены рекомендации для улучшения гендерной интеграции и повышения компетенции сотрудников.

Ключевые слова: гендерная компетентность, органы внутренних дел, гендерное равенство, международные стандарты, правоохранительные органы, обучение сотрудников.

FORMATION OF GENDER COMPETENCE OF LAW ENFORCEMENT OFFICERS: NATIONAL EXPERIENCE AND INTERNATIONAL STANDARDS OF INTERNAL AFFAIRS

Abstract

This article focuses on the development of gender competence among law enforcement officers, considering both national experience and international standards. It addresses the challenges of integrating a gender approach within law enforcement agencies, analyzes international documents, and explores best practices. The article also provides recommendations for enhancing gender integration and improving officers' competence.

Keywords: gender competence, law enforcement agencies, gender equality, international standards, law enforcement, staff training.

ИЧКИ ИШТЕР ОРГАНДАРЫНЫН КЫЗМАТКЕРЛЕРИНИН ГЕНДЕРДИК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮН КАЛЫПТАНДЫРУУ: УЛУТТУК ТАЖРЫЙБА ЖАНА ИИОНУН ЭЛ АРАЛЫК СТАНДАРТТАРЫ

Аннотация

Макала улуттук тажрыйбаны жана эл аралык стандарттарды эске алуу менен ички иштер органдарынын (ИИО) кызматкерлеринин гендердик компетенттүүлүгүн калыптандырууга арналган. Укук коргоо органдарынын ишине гендердик мамилени киргизүүнүн көйгөйлөрү жана чакырыктары каралып, эл аралык документтер жана мыкты тажрыйбалар талданат. Гендердик интеграцияны жакшыртуу жана кызматкерлердин компетенттүүлүгүн жогорулатуу үчүн сунуштар сунушталды.

Ачкыч сөздөр: гендердик компетенттүүлүк, ички иштер органдары, гендердик теңчилик, эл аралык стандарттар, укук коргоо органдары, кызматкерлерди окутуу.

Введение. Гендерная компетентность сотрудников органов внутренних дел становится ключевым условием повышения эффективности правоприменительной деятельности, развития доверия общества к полиции, а также обеспечения защиты прав уязвимых групп населения. Современные международные нормы, включая резолюцию СБ ООН 1325 «Женщины, мир и безопасность» и стандарты ООН по полицейской деятельности, подчеркивают необходимость интеграции гендерного подхода в деятельность всех институтов сектора безопасности [1].

Для государств, находящихся в процессе реформирования правоохранительных органов, вопрос формирования гендерной компетентности сотрудников ОВД приобретает особую значимость, поскольку многогранные проявления гендерно-обусловленного насилия, дискриминации и виктимизации требуют от полиции не только правовых знаний, но и развитых психолого-коммуникативных навыков. Гендерная компетентность определяется как совокупность профессиональных знаний, умений и установок, позволяющих сотруднику ОВД адекватно учитывать гендерные особенности взаимодействия с гражданами, предотвращать дискриминационные практики и эффективно реагировать на гендерно-обусловленное насилие [2].

С теоретической точки зрения данная компетентность включает несколько уровней:

1. **Когнитивный уровень** — знание норм международного и национального права, регулирующих гендерное равенство и защиту пострадавших от насилия.

2. **Эмпатийно-коммуникативный уровень** — умение вести диалог с жертвами насилия, избегать виктимблейминга, использовать ненасильственные методы деэскалации конфликтов.

3. **Поведенческий уровень** — соблюдение этических и профессиональных стандартов, исключающих дискриминацию.

4. **Институциональный уровень** — применение гендерно-чувствительных подходов в анализе оперативных рисков, профилактике правонарушений и защите уязвимых групп.

В юриспруденции отмечается, что гендерная компетентность является элементом профессиональной культуры сотрудника правоохранительных органов и выступает фактором его правовой ответственности [3].

В Кыргызской Республике формирование гендерной компетентности сотрудников органов внутренних дел осуществляется на нескольких уровнях: нормативном, институциональном и образовательном.

К числу ключевых документов относятся:

- Закон КР «Об охране и защите от семейного насилия»;
- Национальный план действий по достижению гендерного равенства;
- ведомственные приказы МВД по работе с жертвами семейного и гендерного насилия;
- акты о создании мобильных бригад и кризисных центров.

Последние поправки в законодательство усилили ответственность за семейное насилие и предоставили МВД полномочия по оценке рисков, electronic monitoring и сопровождению агрессоров [4].

МВД внедряет ряд инструментов:

- обучение личного состава на базе ведомственных академий с включением гендерных модулей;
- создание подразделений по делам семейно-бытового насилия;
- взаимодействие с кризисными центрами, НПО и органами образования;
- проведение профилактических бесед и консультирование семей группы риска;
- обязательное направление агрессоров на коррекционные программы.

Особое значение имеет подготовка инспекторов по делам несовершеннолетних и участковых уполномоченных милиции, поскольку они первыми взаимодействуют с жертвами [5].

В систему профессионального обучения включены курсы:

- «Гендерная чувствительность в правоохранительной деятельности»;
- «Психология взаимодействия с жертвами насилия»;
- «Медиация и ненасильственные стратегии общения»;
- «Противодействие гендерной дискриминации».

Однако практика показывает, что уровень усвоения этих компетенций требует дальнейшего совершенствования, особенно на уровне практического применения [6].

Международный опыт демонстрирует высокую эффективность систем, в которых гендерная компетентность интегрирована в структуру полицейской службы на институциональном и обучающем уровнях.

Согласно Руководству ООН по полицейской деятельности, каждый сотрудник полиции должен знать:

- механизмы защиты жертв семейного и сексуального насилия;
- принципы недискриминации;
- психологию травмы и виктимизации;
- методы предотвращения повторной травматизации (secondary victimization) [7].

ОБСЕ также разработала обязательные gender-training-modules для полицейских академий [8].

Опыт Швеции. Полиция Швеции является мировым лидером по внедрению гендерных подходов. В стране действует система:

- обязательных гендерных курсов для всех сотрудников;
- специализированных подразделений по расследованию гендерного насилия;
- круглосуточных центров поддержки женщин;
- межведомственных команд кризисного реагирования [9].

Гендерная компетентность считается частью профессионального стандарта полицейского.

Опыт Канады. В Канаде действует программа Police Victim Services, обучающая сотрудников взаимодействию с жертвами насилия на основе принципов trauma-informed policing. Кроме того, Королевская канадская конная полиция внедрила программу «Cultural and Gender Awareness», обязательную для всех сотрудников [10].

Опыт Великобритании. В структуре полиции Великобритании функционируют:

- подразделения по работе с уязвимыми лицами (Vulnerable Persons Units);
- обязательные тренинги по предотвращению гендерного насилия;
- система Body-Worn Cameras для снижения риска дискриминационного поведения сотрудников [11].

В британской полиции действует политика нулевой терпимости к гендерным предубеждениям.

Опыт Нидерландов. Полиция Нидерландов применяет модель community policing с упором на гендерно-чувствительную работу в этнически разнообразных сообществах. Обязательными являются курсы по:

- культурной компетентности,
- работе с ЛГБТК+ пострадавшими,
- предотвращению trafficking-related violence [12].

Сопоставление кыргызстанского опыта с зарубежными моделями показывает:

1. *Совпадение нормативных принципов,* но недостаточную интеграцию гендерного подхода в ежедневную практику сотрудников ОВД.

2. *Необходимость расширения обучения,* включая длительные практические тренинги, а не только лекционные курсы.

3. *Недостаток межведомственных команд,* тогда как в Швеции, Канаде и Великобритании они являются нормой.

4. *Ограниченность ресурсов для психологической помощи жертвам,* в отличие от европейских стран, где поддержка институционализована.

5. *Недостаточную вовлечённость мужчин-полицейских* в программы по предотвращению насилия и работе с агрессорами.

Таким образом, требуется комплексное совершенствование системы формирования гендерной компетентности.

Рекомендации по интеграции международных стандартов в национальную систему МВД:

1. *Обязательная сертификация сотрудников ОВД по гендерной компетентности,* аналогичная шведской модели.

2. *Разработка практико-ориентированных тренингов,* включающих ролевые моделирования, кейс-стади, работу с психологами.

3. *Создание специализированных гендерных подразделений* в структуре МВД.

4. *Ведение единого электронного реестра случаев гендерно-обусловленного насилия.*

5. *Межведомственные кризисные группы по типу британской модели.*

6. *Тесное сотрудничество МВД с НПО и кризисными центрами, как в Канаде.*

7. *Развитие программ по работе с агрессорами, включая когнитивно-поведенческую терапию.*

8. *Расширение участия женщин в структуре МВД, как элемента институциональной гендерной политики.*

Формирование гендерной компетентности сотрудников органов внутренних дел является стратегическим направлением модернизации системы национальной безопасности. Международные стандарты показывают, что именно гендерно-чувствительная полиция способна эффективно защищать права граждан, предотвращать семейное и гендерно-обусловленное насилие, укреплять доверие общества и снижать уровень виктимизации.

Для Кыргызской Республики интеграция зарубежного опыта, адаптация образовательных программ и институциональных механизмов является необходимым условием повышения эффективности деятельности ОВД и выполнения международных обязательств государства.

Список использованных источников:

1. UN Security Council Resolution 1325. Women, Peace and Security. New York, 2000.
2. Buvinic M. Gender and Security Sector Reform. UNDP, 2019.
3. Reiner R. The Politics of the Police. Oxford University Press, 2021.
4. Закон КР «О внесении изменений...» (2025).
5. МВД КР. Методические материалы по защите от семейного насилия. Бишкек, 2024.
6. Abdylbaeva G. Gender Policy in Law Enforcement Agencies. Bishkek, 2022.
7. UNODC Handbook on Policing. Vienna, 2020.
8. OSCE. Gender Mainstreaming in Policing Guidelines. Warsaw, 2022.
9. Swedish Police Authority. Gender-Based Violence Report, 2021.
10. RCMP—Gender Based Analysis Training Program. Ottawa, 2022.
11. UK College of Policing. Policing Vulnerability Guidelines, 2020.
12. Netherlands Police Academy. Gender and Diversity Training Manual, 2021.

*Нурдинова Ж.Д., окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Абдрахманова А., окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

БАЛДАРДЫН ЧЫГАРМАЧЫЛЫК ОЙ ЖҮГҮРТҮҮСҮНҮН ӨНҮГҮШҮНӨ КӨРКӨМ СҮРӨТ ӨНӨРҮНҮН ТААСИРИ

Аннотация

Бул макалада балдардын чыгармачыл ой жүгүртүүсүнө көркөм сүрөт искусствосунун тийгизген таасири жөнүндө каралат. Бул жааттагы изилдөөлөр бир топ убакыттан бери уланып, балдардын сүрөттөрүн изилдеген окумуштуулар балдардын чыгармачылыгына убакыттын жана ар кандай тарыхый окуялардын таасирин сүрөттөп, балдардын көркөм сүрөт ишмердүүлүгүнүн өнүгүшүн жалпысынан көркөм сүрөт искусствосу менен салыштырып келет. Балдардын чыгармачыл ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү мектепке чейинки, мектептеги жана класстан тышкаркы иш-чаралардагы билим берүү процессинин негизги максаттарынын бири болуп саналат.

Негизги сөздөр: мугалим, чыгармачыл ой жүгүртүү, көркөм өнөр, элестетүү, инсандык өнүгүү.

ВЛИЯНИЕ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА НА РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У ДЕТЕЙ

Аннотация

В данной статье рассматривается влияние искусства на творческое мышление детей. Исследования в этой области ведутся уже давно. Ученые, изучающие детские рисунки, описывают влияние времени и различных исторических событий на детское творчество, сравнивая развитие детской художественной деятельности с развитием изобразительного искусства в целом. Развитие творческого мышления детей является одной из главных целей образовательного процесса в дошкольных, школьных и внеклассных мероприятиях.

Ключевые слова: учитель, творческое мышление, искусство, воображение, личностное развитие.

THE INFLUENCE OF VISUAL ARTS ON THE DEVELOPMENT OF CREATIVE THINKING IN CHILDREN

Annotation

This article examines the influence of art on children's creative thinking. Research in this area has been going on for a long time. Scientists who study children's drawings describe the influence of time and various historical events on children's creativity, comparing the development of children's artistic activity with the development of fine art in general. The development of children's creative thinking is one of the main goals of the educational process in preschool, school and extracurricular activities.

Keywords: teacher, creative thinking, art, imagination, personal development.

Киришуу. Алмустактан берки эле заманда балдардын когнитивдүү өнүгүшү үчүн көркөм сүрөттүн маанисинин зор экендиги белгилүү. Белгилүү советтик педагог жана окумуштуу Е.А. Флерица балдардын чыгармачылыгын алгачкылардан болуп аныктап төмөнкүдөй баяндаган: "Биз балдардын визуалдык чыгармачылыгын баланын айланадагы чындыкты сүрөт тартуу,

скульптуралоо жана куруучулук аркылуу аң-сезимдүү чагылдыруусу катары түшүнөбүз". Окумуштуу айткандай ой жүгүртүү, ал элестетүүнүн ишине, адамдын байкоолорун, ошондой эле сөздөр, сүрөттөр жана башка искусство түрлөрү аркылуу алынган таасирлерин көрсөтүүгө негизделген. Бала айлана-чөйрөнү пассивдүү түрдө көчүрбөйт, тескерисинче, аны топтолгон тажрыйба жана сүрөттөлгөн нерсеге болгон мамилеси менен байланыштырып иштетет. Кооздуктуу көрө билүү окуучуларды окутуу жана тарбия берүүнүн чыгармачылык ишмердүүлүгүндө салттуу жана инновациялык ыкмалар менен тарбиялоого багытталган. Балдардын көркөм чыгармачылыгынын өнүгүүсүнө педагогдордон сырткары психологдор да кызыгып, алар тарабынан бир нече аспектилер менен изилденет, башкача айтканда балдардын сүрөт тартуусу жаш өткөн сайын кандайча өнүгөөрүн, сүрөт тартуунун психологиялык процесси, акыл-эс өнүгүүсү менен сүрөт тартуунун ортосундагы байланыштар, ошондой эле баланын инсандыгы менен көркөм өнөрүнүн ортосундагы байланыштар өтө кызыгууну жаратып кеңири талданып келет. Азыркы учурда балдардын сүрөт тартуу ыкмалары жана жалпысынан чыгармачылыгы психологиялык жактан маанилүүлүк жагынан алганда али жетиштүү деңгээлде изилдене элек. Бул балдардын сүрөттөрүнүн психологиялык мүнөзүн түшүндүргөн көптөгөн ар кандай теориялар менен байланыштуу. Бир катар окумуштуулардын айтымында, адамдын көрүү ишмердүүлүгү өзгөчө биологиялык мааниге ээ. Себеби адамдын көрүү системасы, анын түзүлүшү, мээдеги көрүүнү аткаруу зоналары өзгөчө экендигин баса белгилеп кетсек болот. Балдардын биологиялык өнүгүшүндөгү этаптардын бири болгон балалык жөнүндө токтолсок бул – баланын физиологиялык жана психикалык функцияларынын интенсивдүү өнүгүү мезгили, анткени ушул мезгилде баланын организмде олуттуу өзгөрүштөр жана анын жалпы дене түзүлүшүнүн жана психологиялык абалынын өсүү мезгили болорун билебиз. Ошондой мезгилде баланын сүрөт тартуу жана чыгармачылык менен алектенүүсү денени жана психиканы жакшыртууда чоң роль ойноорун баса белгилеп кетким келет. Баланын төрөлүп жашоосунун алгачкы башталышында көрүү жана кыймылдоо көндүмдөрүн, ошондой эле сенсомотордук координацияны өнүктүрүүгө карата жасалган аракеттер маанилүү. Убакыттын өтүшү менен мейкиндикти башаламан кабылдоодон бала вертикалдык жана горизонталдык сыяктуу түшүнүктөрдү өздөштүрүүгө өтөт. Балдардын тарабынан тартылган алгачкы сүрөттөрү да сызыктуу түрдө болот. Көркөм өнөр балдарда визуалдык образдарды, аларды элестетүүгө жана өнүктүрүүгө жардам берет, балдардагы формаларды жана кыймыл көндүмдөрүн тез өздөштүрүүгө көмөктөшөт жана чыгармачылык психиканын ар кандай функцияларынын жана мүмкүнчүлүктөрүнүн өз ара аракеттенишин талап кылат. Окумуштуулар бала үчүн сүрөт тартуу мээдеги жарым шарлар аралык өз ара аракеттенүүнүн ырааттуулугун камсыз кылаарын белгилешет жана ал ой жүгүртүү менен тыгыз байланышта экендиги дагы абдан маанилүү. Бала айланасында эмне болуп жатканын ассоциацияларды чогултуп, топтогонго караганда көркөм сүрөт менен берилген нерсени тезирээк түшүнөт. Чыгармачылык анын

чектелген сөз байлыгын эске алганда, өзүнүн тажрыйбасын, билимин жана кубанычын билдирүүгө мүмкүнчүлүк берет. Көркөм өнөр баланын организминин ар бир органдарынын функциясынын өнүгүшүнө түрткү берет, алардын иш-аракетин бириктирет, ошону менен балага көргөн, үйрөнгөн жана башынан өткөргөн нерселердин баарын иретке келтирүүгө, аларга маани берүүгө жардам берет. Бул аларга дүйнөнү жана айлана-чөйрөсүндөгү нерселер жөнүндөгү түшүнүктөрдү түшүнүүнү бир топ жеңилдетет жана алар убакыттын өтүшү менен татаалдашат. Дүйнөнү байкоосу жана көрө билүүсү жогору болгон балдар техникалык мүнөздөмөлөрдү эске албастан дагы ишенимдүү сүрөттөрдү тартышат. Сүрөт тартууда балдар башка объектилерди жана кубулуштарды гана чагылдырбастан, ошондой эле өздөрүнүн эмоцияларын жана иш-аракетке болгон мамилесин билдирүүгө аракет кылышат. Биринчиден, балдарда сүрөт тартуу процесси алар эмнени чагылдыргысы келгенине жараша болот жана бул процессте эстетикалык сезимдер ар дайым чоң роль ойнойт. Бул мамилени жеткирүүгө умтулуп, бала бир аз убакытта өзүн көрсөтүү каражаттарын издөөгө, карандаш менен боёкту колдонууну өздөштүрүүгө жумшайт. Балага көркөм сүрөт өнөрү менен жардам берүүгө аракет кылган чоңдор баланын кантип сүрөт тартаарын жана эмне үчүн ал сүрөттү мынчалык тартаарын түшүнүшү керек. Балдар өздөрүнүн кабылдоосуна таянып, айланасындагы объектилер жана кубулуштар жөнүндөгү толук калыптана элек болгон билимдерине таянып сүрөт тартышат. Балдардын көркөм өнөрүнүн өнүгүүсүнүн алгачкы этаптарындагы визуалдык чыгармачылыгынын мүнөздүү өзгөчөлүгү - бул чоң кайраттуулук. Бала айрыкча, окуган китебине же көргөн тасмасына суктанса, жашоосундагы ар кандай окуяларды кайра жаратып бере алат. Сүрөт тарткан балдардын арасында эки түрдүү сүрөтчүлөрдү кездештирүүгө болот: байкоочу жана кыялкеч. Байкоочу баланын чыгармачылыгы анын жашоодо көргөн жана байкаганы образдары жана сюжеттери менен мүнөздөлсө, ал эми кыялкеч бала үчүн – окуган жомоктордун, аңгемелердин образдары, сюжеттери баланын элестетүүсүнүн образдары болуп эсептелет. Баланын көркөм сүрөт дүйнөсүнө сүңгүшүнө жана жаш сүрөтчүлөрдүн өнүгүшүнө чоңдордун жардамы, таасири керек эмес деп ойлоо жаңылыштык, аларга шыктануу, эргүү жаратуу үчүн аракет берилсе гана алар сүрөт тарта баштаганга аракеттенишет. Бала башкалардын анын чыгармачылыгына кызыгып жатканын байкаганда, бул аларды иштөөнү улантууга жана сүрөт тартуу техникасын өркүндөтүүгө шыктандырат. Италиялык психолог Карло Риччи балдардын сүрөт тартуусунун эволюциясында эки этапты белгилейт: чыгармачылыкка чейинки жана чыгармачылыктан кийинки. Бул этаптар өз кезегинде бир нече стадияларга бөлүнөт. Чыгармачылыкка чейинки этаптын биринчи стадиясы - эки жаштан баштап чиймелөө этабы. Баланын алгачкы чиймелери, адатта, кокустуктан тартылган эле белгилер болуп саналат. Бул учурда бала сүрөт тартууга же жаратууга кызыкдар эмес, тескерисинче, ал колундагы карандашка же башка бир көркөм материалдарга көбүрөөк тартылат. Бул этапта алар жөн гана процесстен, башкача айтканда өзүнүн колдорунун

кыймылдарынан, карандаштын калтырган сызыктарынан ырахат алышат. Баланын бул стадиядагы сүрөт тартуусуна тоскоол болгон ар кандай комментарийлер жана тыйуулар анын жалпы өнүгүүсүнүн кечендешине алып келиши мүмкүн. Чиймелөө этабы ар бир балада ар кандай болот, бирок бул убакыттын ичинде бала ар дайым үч сызыкты: горизонталдуу жана вертикалдуу сызыктарды издеп, өздөштүрөт жана тегеректи сызып сызыктарды туташтырып жабууну үйрөнөт. Чиймелөө этабы качан гана балада жабык контур "тегеректи" сызуу жөндөмү пайда болгондо аяктайт. Сүрөткө чейинки мезгилдин экинчи стадиясы 2 жаштан 3 жашка чейинки куракты камтыйт. Ал биринчи этаптан дээрлик эч айырмаланбайт анткени бала чиймелерди мурункудай эле чийип баштайт бирок, бул этапта жаш сүрөтчү өзүнүн сүрөттөрүнө аталыштарды коюуну үйрөнөт, мисалы "Бул ата" же "Бул мен чуркап баратам" деген сыяктуу, бирок сүрөттөн анын атасынын да, баланын өзү да көрүнбөйт. Алгач балдар адамдарды жалпысынан тартышат, андан кийин аларда өзгөчө каармандар пайда болот. Бала чоңойгон сайын, анын сүрөтү өнүгүп, татаалдашып, эң жаш сүрөтчүнүн өнүгүү логикасын так кайталайт. Балада 5-7 жашында сүрөт тартууда дүйнөнү образдуу кабыл алышы жүрөт башкача айтканда – адамды андан кийин анын айлана-чөйрөсүнө көңүл буруу башталып, ошону сүрөт менен түшүндүрүү жөндөмү калыптанат. Адам фигурасынын пропорцияларын тартуу биринчилерден болуп аныкталат. Бул куракта баланын үй-бүлөсүнүн же досторунун сүрөттөрү үй-бүлө мүчөлөрүнүн мамилелерин сүрөттөп, үйбүлөдөгү тарбиянын шарттарын түшүнүү үчүн баалуу диагностикалык материал катары кызмат кыла алат. Автопортреттерде бала, адатта, өзүнө карата оң жана туура мамилени чагылдырат, башкача айтканда ал тыкан, каалаган кийимин кийип, каалаган жерде жана каалаган абалда экенин көрсөтөт. Бул өсүп келе жаткан баланын инсандык өнүгүүсүнүн туура экендигине далил болот, башкача айтканда анын курчаган дүйнөгө болгон ишеними бар экенин жана өзүнүн баалуулугу жөнүндөгү сезимин, ордун түшүндүрөт. Эгерде бала өз сүрөттөрүндө өзүн жагымсыз кырдаалдарга байланыштырып тарта баштаса, бул анын жагымсыз эмоционалдык абалда экенин көрсөтөт. Акырындык менен бала өспүрүм куракка келгенде, сүрөт тартуу жана чыгармачылык менен оюн билдирүүсү психологиялык жактан функцияларын түгөтө баштайт жана анын адаптациялык ролу төмөндөйт. Ошентип бала абстракциянын жогорку деңгээлине өтөт, сүрөт эмес сөздөр алдыңкы планга чыгат, бул окуялардын жана мамилелердин татаалдыгын сүрөт тартууга караганда сөз менен айтуу алда канча жеңил жеткирүүгө мүмкүндүк берет. Балдар психологиясы жана педагогикасындагы эң маанилүү маселелердин бири - балдардын чыгармачылыгы, бул чыгармачылыкты өнүктүрүү жана баланын жалпы өнүгүүсү жана жетилиши үчүн чыгармачылык иштин мааниси маселеси. сапаттык жактан жаңы социалдык баалуулуктарды түзүүгө багытталган адамдык потенциал. Чыгармачыл ишмердүүлүктүн стимулу – бул жеткиликтүү маалыматтарга таянып, салттуу ыкмалар менен чечүүгө мүмкүн болбогон көйгөйлүү кырдаал. Чыгармачыл

ишмердүүлүктүн алдын ала шарттары – ой жүгүртүүнүн ийкемдүүлүгү (чечимдин ыкмаларынан башкасын өзгөртүү жөндөмү), сынчылдык (пайдасыз стратегиялардан баш тартуу жөндөмү), түшүнүктөрдү бириктирүү жана байланыштыруу жөндөмү, кабылдоонун бүтүндүгү ж.б. Чыгармачылык потенциал ар бир адамда ошондой эле ар бир жаш балада бар. Ал касиетти ачуу жана андан ары өнүктүрүү абдан маанилүү. Чыгармачылык жөндөмдүүлүктөрдүн көрүнүшү негизги жана жаркын таланттардан баштап, жөнөкөй жана байкалбаган таланттарга чейин өзгөрөт бирок чыгармачылык процесстин маңызы баардык балдарда бирдей. Алардын айырмачылыгы чыгармачылыктын конкреттүү материалында, жетишкендиктердин масштабында жана алардын социалдык маанисинде. Чыгармачылыктын элементтери күнүмдүк жашоо көйгөйлөрүн чечүүдө да көрүнөт (аларды "кадимки" ой жүгүртүү процессинде байкоого болот). «Көрсөтүү ишаракетиндеги чыгармачыл процесс балдардын аларда бар болгон көргөзмө каражаттарын колдонуу менен көркөм жана экспрессивдүү образдарды жаратуусун болжолдойт. Балдардын сүрөт тартууда, моделдөөдө жана аппликацияда объектилерди чагылдыруу процесси алардын көргөзмө көндүмдөрүн өздөштүрүүсүнө гана эмес, ошондой эле системалуу билимдердин калыптанышына да көз каранды». Т.Л.Денисованын бул билдирүүсү мектепке чейинки курактагы балдардын көркөм жана чыгармачыл ишмердүүлүгүн өнүктүрүү боюнча сабактарда гана эмес, ошондой эле "Балалык" программасында колдонулган ыкмалардын жана усулдардын маңызын ачып берет. "Баары бири-бири менен байланыштуу. Моделдөө, аппликация, сүрөт тартуу, дизайн, музыкалык жана театралдык иш-чаралар сыяктуу көркөм жана чыгармачыл иш-чаралар көркөм адабият, экологиялык жана социалдык-адеп-ахлактык тарбия менен тыгыз байланышта. Көркөм өнөрдүн ар кандай жанрлары менен таанышуу көркөм жана чыгармачыл ишмердүүлүк процессинде, ошондой эле балдардын көркөм адабият жана жаратылышты байкоо менен таанышуусу учурунда, б.а. экологиялык билим берүүнүн натыйжасында пайда болот. Көркөм өнөр баланын чыгармачыл инсандыгынын өнүгүшүнө, анын эмоционалдык чөйрөсүнүн өнүгүшүнө, жаратылыштагы, башка адамдар менен болгон мамилелердеги сулуулукту түшүнүү жөндөмүнө жана башка факторлорго күчтүү таасир этет. Көркөм өнөрдү баалоо аркылуу балдар замандаштарынын идеалдарын, өткөн доорлордун маданиятын жана азыркы доорду түшүнө башташат. Демек балада негизгиси сүрөт тартуу-бул жөндөмүнө жараша деп эсептелинсе, андан да маанилүү нерсе анын чыгармачылык иш-аракетине туура мамиле кылуу болуп саналат. Көп учурда бул көйгөйлөрдүн чечими психологиялык чөйрөдө жатат. Башкача айтканда, биз балдардын "кантип тартууну билбегендигине" эмес, чыгарма кандай тартылышы жана кандай болушу керектиги жөнүндө туура түшүнүктү берүүдө болгондугунда жатат, туура эмес түшүнүктөн бала сүрөт тарта албай же оюн билдире албай калышы мүмкүн. Ошентип, баланын көркөм өнөрүн өнүктүрүүдө мугалимдин негизги милдети - баланын эстетикалык, демек, чыгармачылык жөндөмүн өнүктүрүү болуп саналат.

Колдонулган адабияттар:

1. Григорьева Г.Г. Мектепке чейинки курактагы балдардын көрүү ишмердүүлүгү / Г.Г. Григорьева. - М., 1999
2. Григорьева Г.Г. Мектепке чейинки курактагы баланын көрүү ишмердүүлүгүндө өнүгүшү / Г.Г. Григорьева - М., 2000
3. Доронова Т.Н. 3-5 жаштагы балдардын көрүү ишмердүүлүгүндө өнүгүшү / Т.Н. Доронова - Санкт-Петербург: Балалык басмаканасы, 2007
4. Балдардын жашоосундагы искусство: Башталгыч класстын окуучулары менен сүрөт сабактарынын тажрыйбасы / А.П. Ершова, Е.А. Захарова жана башкалар. – Москва: Просвещение, 1991.
5. Курочкина Н.А. Балдар жана пейзаждык живопись / Н.А. Курочкина. – Санкт-Петербург: ДЕТСТВО-ПРЕСС, 2007. 6. Курочкина Н.А. Портреттик живопись жөнүндө. – Санкт-Петербург: ДЕТСТВО-ПРЕСС, 2006.

*Кудайбердиева Г. А., улук окутуучу
Нурдинов Ш. Ш., к.б.н., доцент
Жээнбекова Б. Ж., доцент
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ
Дороев А. А., улук окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

ОРГАНИКАЛЫК ЧАРБА ЖҮРГҮЗҮҮДӨ ЗЫЯНКЕЧТЕРГЕ ЖАНА ИЛДЕТТЕРГЕ КАРШЫ КҮРӨШҮҮ

Аннотация

Бул макалада органикалык чарба жүргүзүүнүн зарылдыгы жана агроэкосистемадагы экологиялык тең салмактуулукту сактоонун маанилүүлүгү каралат. Химиялык уу заттарды колдонуунун глобалдык жана адамдын ден соолугуна тийгизген терс таасирлери (жүрөк-кан тамыр оорулары, диабет, шишиктер) белгиленет. Органикалык дыйканчылыктын негизги принциби катары топурактын структурасын жакшыртуу, тирүү организмдердин биологиялык активдүүлүгүн жогорулатуу жана өсүмдүктөрдүн зыянкечтерге, илдеттерге туруктуулугун арттыруу көрсөтүлөт. Макаланын максаты – фермерлерге жана айыл чарба адистерине экологиялык жактан таза, экономикалык жактан натыйжалуу жана комплекстүү ыкмаларды колдонуу менен сапаттуу түшүм алууга жардам берүү.

Ачык сөздөр: Органикалык чарба, агроэкосистема, зыянкечтерге каршы күрөшүү, Бордос суюктугу, күкүрт-акиташ кайнатмасы, өсүмдүк тундурмалары, биологиялык активдүүлүк.

БОРЬБА С ВРЕДИТЕЛЯМИ И БОЛЕЗНЯМИ В ОРГАНИЧЕСКОМ СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ

Аннотация

В этой статье рассматривается необходимость органического земледелия и важность поддержания экологического баланса в агроэкосистеме. Отмечаются глобальные негативные последствия использования химических токсинов для здоровья и здоровья человека (сердечно-сосудистые заболевания, диабет, опухоли). Основным принципом органического земледелия является улучшение структуры почвы, повышение биологической активности живых организмов и повышение устойчивости растений к вредителям и болезням. Цель статьи – помочь фермерам и специалистам в области сельского хозяйства получить качественный урожай с использованием экологически чистых, экономически эффективных и комплексных методов.

Ключевые слова: органическое сельское хозяйство, агроэкосистема, борьба с вредителями, бордоская жидкость, серно-известковый раствор, настойки растений, биологическая активность.

PEST AND DISEASE CONTROL IN ORGANIC AGRICULTURE

Annotation

This article discusses the need for organic farming and the importance of maintaining an ecological balance in an agroecosystem. There are global negative effects of the use of chemical toxins on human health and well-being (cardiovascular diseases, diabetes, tumors). The main principle of organic farming is to improve the soil structure, increase the biological activity of living organisms and increase plant resistance to pests and diseases. The purpose of the article is

to help farmers and agricultural specialists obtain high-quality crops using environmentally friendly, cost-effective and integrated methods.

Keywords: organic agriculture, agroecosystem, pest control, Bordeaux liquid, sulfur-lime solution, plant tinctures, biological activity.

Киришуу. Органикалык чарба жүргүзүү - табигый жол менен чарба жүргүзүү ыкмасы – бүгүнкү күндө жаңы сапатта кайрылып келе жатабыз деп айтсак болот. Чарбада химиялык уу заттарды колдонуудан зыяндуу курт-кумурскалардын саны гана азайбастан, андагы пайдалуу курт-кумурскалар да кошо жок болуп жатат, натыйжада экологиялык тең салмактуулуктун бузулушуна өбөлгө түзүлүп, айлана-чөйрөдөгү аба, суу, топурак, өсүмдүк жана жаныбарлар уулануусунан адамдардын өмүрүнө чоң зыян келтирилип жатат. Химиялык уу заттар айлана чөйрөгө таркаганда, суу аркылуу жер астындагы сууларга кошулуп ажырап жок болуп кетпей, суу жана абанын айлануусуна кошулуп алыскы аралыктарга таркап, глобалдык көйгөйлөрдү жаратып жатат. [1, 23].

Кийинки убактарда адамдардын арасында жүрөк кан тамыр оорулары, кант диабети, шишиктин түрлөрү, аллергиялык оорулардын санынын көбөйгөндүгү экологиялык көйгөйлөрдүн жашообузга таасир берип жаткандыгынын көрөбүз. Органикалык чарба жүргүзүүдө агроэкосистемада табигый тең салмактуулуктун сакталышына кам көрүү, зыянкечтерге байкоо жүргүзүү, алардын алдын алуу чараларын жүргүзүү, табиятка жана продукцияга зыянсыз каражаттарды колдонуу менен табигый таза түшүм өстүрүп алууга болот.

Экосистеманын туруктуу болушу андагы органикалык жана органикалык эмес компоненттердин ортосунда азыктануу тизмеги азыктык жана азыктык эмес байланыш бар. Экосистеманын туруктуулугун компоненттер ортосунда түз жана кайра байланышы ички заттардын айлануусун гана камтыбастан глобалдык чөйрөдөгү заттардын айлануусуна да катышат. Агроэкосистемадагы бардык нерселердей эле курт-кумурскалар да айланасындагы жандуу жана жансыз дүйнөгө байланышкан. Курт-кумурскалардын жашоосуна жылуулук, шамал, нымдуулук, жарыктан башка ошол эле түрдүн башкалары, табигый жырткычтар, азык талашкан атаандаштар бар. Бул байланыштар зыянкечтердин жашоосуна, көбөйүүсүнө таасир этип пайдалуу жана зыяндуулардын тең салмактуулугун сактоо менен эгиндерди кыйроодон сактап турат. Мында башкы көрсөткүч топурактагы тирүү организмдердин биологиялык активдүүлүгүнөн органикалык заттар гумус алгыдай формага келтирип берет, бул азык заттар нымдуулуктун жардамы менен заттардын айлануу процессинде биологиялык, химиялык, физикалык процесстер аркылуу өсүмдүккө (трансформацияланат) жеткирилип берет. Топурактагы тирүү организмдер кыртыштын борпоң болушуна, аба жана суу өткөрүмдүүлүгүн камсыз кылуу менен анын структурасын жакшыртат. [3, 44].

Структурасы жакшы топуракта өскөн өсүмдүктүн түшүмү жакшы болот. Мындай топуракта өскөн өсүмдүктөр бакубат болуп зыянкечтерге жана

илдеттерге туруктуу келет, фермер тарабынан кошумча экономикалык чыгымдар жумшалбайт.

Фермер туруктуу органиалык чарба жүргүзүү үчүн талаада эгилген эгинге байкоо жүргүзүү керек, ал эгин өстүрүүдө практик гана болбостон, зыянкечтерге, илдеттерге каршы күрөшүүдө байкагандарына анализ жасоо менен туура чечим кабыл алууну, кайсы ишти, кандай убакта, кантип жүргүзүүнү билиш керек. Эгиндердин азыктануусун кубаттуулугун, зыянкеч илдеттердин басымын жана табигый курт-кумурскалардын басымын көзөмөлдөө менен иш чараларды жүргүзүү фермерге бир кыйла экономикалык жеңилдик алып келет.

Зыянкечтерге каршы күрөшүүнүн ыкмалары. Күнүмдүк тиричиликте колдонулбаган казан сыяктуу темир идишке 16 литр суу куюлат ага 1 кг акиташ салынып өчүрүлөт. Акиташ өчкөндөн кийин 3 кг алтын күкүрт салынат. От жагардан мурун казанды мык менен суу жеткен жерин белгилеп алуу менен от жагылат. Казандагы эритмени үзгүлтүксүз аралаштырып туруу зарыл, болбосо акиташ казандын түбүнө чөгүп, күйүп кетүүсү мүмкүн. Эритме кайнап чыккандан кийин, аны 1 саат бою үзгүлтүксүз жай кайнатуу керек. Кайнатуу мезгилинде суу азаят, суу куюп баштапкы калыбына келтирип туруу керек. Кайнатылган эритме кочкул кызыл түскө айланып, жагымсыз жытка ээ болгондо колдонууга даяр болот. Кайнатманы муздатып, марли менен сүзүп алып, 300 л сууга аралаштырып, 1га аянттагы пахтанын желе кенесине каршы колдонулат, же болбосо 10л сууга 0.5-1.0л даярдалган кайнатманы кошуп, зыянкеч көп түшкөн жерге чачкыч аппарат менен чачса болот. [5, 21].

Бул аралашманы көкташ (медный купорос) жана акиташтан жасайт. Көкташ топуракта көпкө сакталат. Ошондуктан органикалык айыл чарбасында 1 га аянтка 6 кг көкташ колдонууга уруксат этилет. 1%түү бордос суюктугун даярдоо үчүн 1кг көкташты 2-3л кайнак сууда эритип, ага муздак суу куюу менен 90 литрге чейин жеткирет. 1 кг өчүрүлбөгөн акиташты суу куюп коюу абалга жеткирет, анын үстүнө дагы суу куюп аралаштырып суюк сүт абалга келтирип өлчөмүн 10л чейин жеткирүү керек. Андан кийин акиташ суусун тынбай аралаштыруу менен көкташ суусуна куят же жалпы көлөмү 100 л түзөт. Эгинди күйгүзүп койбоо үчүн суюктуктун реакциясын текшерип алуу керек. Бул үчүн жасалган эритмеге зымды же мыкты 5-10мин. салабыз, эгерде мык сары жез түскө бойолсо, анда суюктукка акиташ суусун кошуу менен сары түстү жоготуп, эритмени нейтралдаштырса болот. Чачуудан мурун суюктук сүзүлүш керек. Даяр болгон эритмени айыл чарба эгиндеринин козу карын илдеттерине каршы суу кошпой чачууга болот. (пахтанын гоммоз илдетине каршы колдонулса дагы жакшы пайда берет)

Өсүмдүк кайнатмаларын, тундурмаларын даярдоо

Аталышы	Даярдоо жолу	Эмнелерге колдонулат
Тундурмаларды даярдоо:		
Ачуу калемпир	100г ачуу калемпир майдаланат, 10л сууда 2 саат кармалып, сүзүлүп алынат.	Өсүмдүк битине, пахта үкүчөсүнө, капуста ак

Сарымсак (пияз кабыгы)	150-200г майда жанчылган сарымсак, 0,5л сууну жана 10г кир самыны жакшылап тыныктырып, үстүнө 10л чейин суу кошулат.	көпөлөгүнүн малагына, колорадо коңузунун личинкаларына, алманын малагына, кидик үкүчөсүнүн малагына колдонулат.
Уйгак	Челектин 1/3 бөлүгүнө уйгактын майдаланган жалбырактары салынат жана челек толгуча суу куюлат. 3 күн тыныктырылат, анан сүзүп, чачууга колдонулат.	Алма үкүчөсүнүн ж.б. көпөлөктөрдүн малактарына колдонулат.
Жыгач отундун күлү	Жарым челек күлдүн үстүнө толтурулуп кайнак суу куюлуп, 15-20 мүнөт кайнатылат. Андан кийин 1 күн тыныктырылат, акырын чөкмөсүнөн этияттап куюп алып, сүзүлөт. 10 л кайнатмага 20 г самын кошуп пайдаланса зыянкечтерге таасири күчөйт.	Зыянкечтердин бардык түрүнө колдонулат.
Горчица	30-50гр 10 л сууга аралаштырып 2 саат кармалат.	Ар кандай малактарга, коңуздардын личинкаларына, тарыгычтарга колдонулат.
Өсүмдүк талкандары Ачуу эрмен, калемпир, сары баш чөп (пижма)		
Картошканын ,памидордун сабагы, сары баш чөп (пижма)	1-1,5 кг жашыл сабак, жалбырагына 10 л суу кошуп 3 саат тундуруу.	Өсүмдүк бити, желе кенеси, медяницага колдонулат.
Аптека ромашкасы	1 кг кургак чөбүнө 20 л суу куюп 1 сутка тундурулат.	Өсүмдүк бити, желе кенеси, медяницага колдонулат.
Кайнатмаларды даярдоо:		
Кырк муун	30 гр өсүмдүктүн кургак чөбүн майдалап же 300 гр жаңы чөбүнө 5 л суу кошуп 20-30 мүнөт кайнатуу. Даяр болгон кайнатманын 1 литрине 20 л суу кошуп суюлтуп чачуу.	Ак кебер, чирик дат, паршага колдонулат.
Эрмен	300 г жашылын же кургатылганын майдалап, суу кошуп 15 мүнөт кайнатылып, муздатылат. 10 л суу аралаштырылат. Эритмени күчөтүү үчүн 1 кг тооктун кыгын 3-4 л сууда жибитип, сүзүп, даяр эритмеге кошуп пайдаланса болот.	Пахта үкүчөсүнүн малагына, капустаанын ак көпөлөгүнүн малагына , алманын малагына, кидик үкүчөсүнүн малагына колдонулат.
Сүт тикен	40г майдаланган бутак, жалбырагына 3-5 л суу куюлат. 2-3 саат кайнатылат.	Пахта үкүчөсүнүн малагына, капустаанын ак көпөлөгүнүнө колдонулат.

Жыйынтыгында айта кетсек - бул ыкмалар өсүмдүктүн өсүшүнө жакшы шарттарды түзүп, илдеттер менен зыянкечтердин өөрчүшүнө жол бербөөгө жана сапаты бузулбашына багыталышы керек. Берилген маалымат айыл чарба өсүмдүктөрүн коргоо боюнча комплекстүү колдонмо болуп саналат, ал

зыянкечтерге жана илдеттерге каршы күрөшүүдө салттуу, табигый жана химиялык-минералдык каражаттарды туура даярдоо жана натыйжалуу колдонуунун жолдорун көрсөтөт. Бул ыкмалар айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмүн сактоого жана айрым учурларда органикалык талаптарды сактоого жардам берет. Жазылган макала зыянкечтерге жана өсүмдүктөрдүн илдеттерине каршы күрөшүүнүн ар кандай ыкмаларын, анын ичинде химиялык жана органикалык каражаттарды даярдоо жана колдонуу боюнча деталдуу нускамаларды камтыйт.

Колдонулган адабияттар:

1. Кенжебаев С. К. “Багбанчылык” Жалал-Абад: 2011ж. -98бет
2. Тургунбаев К.Т., Турдиева М.К., Шалпыков К.Т., Аалиев С.А. “Кыргызстандын мөмө-жемиш өсүмдүктөрү жана аларды өстүрүү” Бишкек - 2013-ж.
3. Д.Б. Дүйшөнкулов “Өсүмдүктөрдү коргоо же айыл чарба өсүмдүктөрүнүн илдеттери жана зыянкечтери” Бишкек - 2005-ж.
4. КР айыл, суу чарба жана аймактарды өнүктүрүү министрлиги “Айыл чарба өсүмдүктөрүнүн илдеттерине жана зыянкечтерине каршы күрөшүүнүн практикалык сунуштамалары” 2018-ж.
5. Справочник агронома по защите растений 1980-ж.–1990-ж.ж.
6. Кошмуратов Н.М. “Органикалык айыл чарбанын негиздери (же биологиялык өсүмдүк коргоо)” 2010-ж.
7. П.Н. Гапонов “Жеке менчик бакчалардын жана огороддордун зыянкечтерине каршы күрөшүү”1990-ж.
8. Ботбаева М.М. “Өсүмдүктөрдүн систематикасы жана коргоо”- 2010ж.

*Нурдинов Ш. Ш., б.и.к., доценти
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ
Нармырзаева Г.А., улук окутуучу
К.Ш. Токтомаматов атындагы ЭАУ
Атаходжаева М.З.*

КЫРГЫЗСТАНДЫН АР КАЙСЫ АЙМАКТАРЫНДА ӨНДҮРҮЛГӨН БАЛДЫН САПАТЫ

Аннотация

Бул илимий макалада Кыргызстандын ар кайсы аймактарында өндүрүлгөн балдын сапатындагы айырмачылыктар изилденет. Изилдөө гүл нектарын чогултуу, аарынын уясында кайра иштетүү (ферменттик гидролиз жана суну буулантуу) жана балга айландырунун татаал биохимиялык жана физикалык процесстерине илимий талдоо жүргүзүүдөн башталат. Негизги баа берүү органолептикалык анализдин (түс, жыт, даам, текстура) жана лабораториялык анализдин (рН, канттын курамы, ферменттер) методдору аркылуу ишке ашырылат.

Макаланын башкы максаты - Кыргызстандын ар бир облусунун (Ысык-Көл, Нарын, Талас, Ош, Жалал-Абад) флоралык, климаттык жана экологиялык шарттары балдын акыркы курамына, дарылык касиеттерине жана сапатына кандайча таасир этерин аныктоо. Жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн жыйынтыгында, аймактык өзгөчөлүктөргө жараша балдын курамындагы глюкоза менен фруктозанын катышы, органикалык кислоталардын жана антиоксиданттардын деңгээли ар башкача болору көрсөтүлөт.

Ачык сөздөр: Бал, фермент, витамин, аары, тоо, гүл, нектар, өсүмдүк ширеси, углевод, экология, климат, флора.

КАЧЕСТВО МЕДА, ПРОИЗВЕДЕННОГО В РАЗНЫХ РЕГИОНАХ КЫРГЫЗСТАНА

Аннотация

В данной научной статье исследуются различия в качестве меда, производимого в разных регионах Кыргызстана. Исследование начинается с научного анализа сложных биохимических и физических процессов сбора цветочного нектара, его переработки в улье (ферментативный гидролиз и испарение воды) и превращения в мед. Основная оценка проводится с помощью методов органолептического анализа (цвет, запах, вкус, текстура) и лабораторного анализа (рН, содержание сахара, ферменты).

Главная цель статьи - определить, как флора, климатические и экологические условия каждой области Кыргызстана (Иссык-Кульской, Нарынской, Таласской, Ошской, Джалал-Абадской) влияют на конечный состав, лечебные свойства и качество меда. Проведенные исследования показывают, что соотношение глюкозы и фруктозы, а также уровни органических кислот и антиоксидантов в меде различаются в зависимости от региональных особенностей.

Ключевые слова: мед, фермент, витамин, пчела, гора, цветок, нектар, нектар растений, углеводы, экология, климат, флора.

THE QUALITY OF HONEY PRODUCED IN DIFFERENT REGIONS OF KYRGYZSTAN

Annotation

This scientific article examines the differences in the quality of honey produced in different regions of Kyrgyzstan. The research begins with a scientific analysis of the complex biochemical and physical processes of collecting flower nectar, processing it in the hive (enzymatic hydrolysis and evaporation of water) and converting it into honey. The main assessment is carried out using methods

of organoleptic analysis (color, odor, taste, texture) and laboratory analysis (pH, sugar content, enzymes).

The main purpose of the article is to determine how the flora, climatic and ecological conditions of each region of Kyrgyzstan (Issyk-Kul, Naryn, Talas, Osh, Jalal-Abad) affect the final composition, medicinal properties and quality of honey. Studies have shown that the ratio of glucose to fructose, as well as the levels of organic acids and antioxidants in honey, vary depending on regional characteristics.

Keywords: honey, enzyme, vitamin, bee, mountain, flower, nectar, plant nectar, carbohydrates, ecology, climate, flora.

Киришуу. Бал - бал аарылар (негизинен *Apis mellifera*) гүлдүн нектарын ферменттер менен иштетип, ашыкча сууну булантып, андан кийин уячаларга сактоо менен пайда кылган табигый таттуу зат. Бул процесс колониянын кыштоо учурундагы же тоют жок мезгилдеги негизги энергия булагы катары кызмат кылат. Нектардын коюу, микробго каршы балга айланышы физикалык (сууну булантуу) жана химиялык (ферменттик гидролиз) процесстердин татаал айкалышын камтыйт.

Нектарды чогултуу - жумушчу аарылар уюктан 5 чакырымга чейинки аралыкка учуп барып, гүлдөрдү жана алардын таттуу ширесин - нектарды издешет. Алар бир учуда 50дөн 100гө чейинки гүлдү искеп чыга алышат. Нектар - гүлдүн атайын нектар бөлүп чыгаруучу органы нектарийде жайгашкан. Бул суюктук, негизинен шекерден (көбүнчө сахарозадан) жана жогорку өлчөмдөгү суудан турат. Аарылардын жүрүм – туруму татаалдашкан, кайра уюкка кайтып келген жумушчу аарылар, нектар булагынын ордун жана алыстыгын башка аарыларга атайын "бий" (мисалы, "куйрук бийи" же "тегерек бий") аркылуу билдиришет. Бул бийлердин кыймылынын ритми жана багыты аркылуу аарылар жаңы тоют булагын оңой таба алышат. Аары нектарды чогултуу үчүн хоботок (Proboscis): деп аталган узун, түтүк сымал ооз мүчөсүн колдонот. Бул хоботокту гүлдүн түбүндөгү нектарга салып, таттуу суюктукту соруп алат. Нектардын коюулугуна жараша, аары хоботогун жалап (лапинг) же түздөн-түз соруп алуу механизмин колдоно алат. Гүл нектарын чогултуу процесси - бул бал аарылар колонияны энергия менен камсыз кылуу үчүн жүргүзгөн, кылдат уюштурулган жана татаал иш. [5, 19]

Бал капчасы (Honey Stomach): сорулган нектарды, аарынын ашказанынан өзүнчө жайгашкан бал капчасында (экинчи ашказан) сакталат. Бул капча транспорттук контейнер катары кызмат кылат. Нектар бал капчасында турганда эле, аарынын шилекей бездеринен ферменттер (негизинен инвертаза) бөлүнүп чыгып кошула баштайт. Бул ферменттер татаал канттарды жөнөкөй канттарга (глюкоза жана фруктозага) ажыратуу процессин баштайт.

Жумушчу аары бал капчасын нектарга толтургандан кийин (кээде дене салмагына барабар өлчөмдө) өзүнүн жашаган уюгуна кайтат. уюктун ичинде, жумушчу аары нектардын жарым-жартылай иштетилген жүгүн үй аарыларына (жашыраак жумушчу аарылар) трофаллаксис (ооздон оозго азык берүү) аркылуу өткөрүп берет. Үй аарылары нектарды кабыл алып, аны кайра иштетүүнү (ферменттерди кошуу жана сууну буулантуу) нектарга кошумча ферменттерди кошуп, анын химиялык өзгөрүшүн улантышат, ошентип балга айландыруу

процесси толук башталат. Бул процесс гүл нектарын жөн эле чогултуу эмес, колония үчүн зарыл болгон энергия булагын түзүүчү химиялык жана физикалык өзгөртүүнүн баштапкы этабы болуп саналат. Бал аарылар чогултуп келген гүл нектарын балга айландыруу үчүн уюктун ичинде жүргүзгөн кайра иштетүү процесси татаал жана бир нече этаптан турат. Нектар бал капчасында жүргөндө эле, аарынын шилекей бездеринен (мисалы, гипофарингалдык жана төш безинен) бөлүнгөн ферменттер кошула баштайт. Эң маанилүү фермент - бул инвертаза (сахараза). Инвертаза нектардагы татаал кантты - сахарозаны - жөнөкөй канттарга: глюкозага (декстроза) жана фруктозага (левулеза) ажыратат. Бул гидролиз реакциясы балга мүнөздүү кант курамын түзөт: Инвертаза ферменти нектардагы татаал кантты - сахарозаны - жөнөкөй канттарга: глюкозага (декстроза) жана фруктозага ажыратуу реакциясын активдүү улантат. Глюкоза оксидазанын аракеттениши: нектардын иштетилиши учурунда кошулган дагы бир фермент - глюкоза оксидаза - глюкозанын бир бөлүгүн глюкон кислотасына жана суутек перекисине айландырат: Бул аракет нектардын сакталуу мөөнөтүн узартат, анткени жөнөкөй канттар кристаллдашуга анча туруктуу эмес.

Аарылар нектарды оозунун тегерегинде кичинекей тамчы түрүндө кармап, аны ооз көндөйү менен желдетип, баштапкы бууланууну жүргүзүшү мүмкүн. Бул суунун курамын болжол менен 40-50% га чейин төмөндөтөт. Сууну азайтуу физикалык процесс болот, нектардын баштапкы суу курамы өтө жогору 50% га чейин же андан көп. Ал эми балдын сапаттуу болушу жана сакталышы үчүн суунун курамы 20% дан төмөн болушу керек. Бул сууну азайтуу процесси булантуу деп аталат. Бул этап буулантуу деп аталат жана балды жетилтирип, сактоо үчүн даярдайт. [2,4] Кабыл алуучу аарылар жарым-жартылай иштетилген нектарды мом уячаларынын (соталардын) ичине салат, андан кийин балды бышыруунун (жетилтирүүнүн) негизги этабы башталат. Жумушчу аарылар, айрыкча кечинде, уюктагы нымдуу абаны кургак аба менен алмаштыруу үчүн, уячалардын үстүнө канаттарын катуу желпишет. Бул мажбурлап аба алмаштыруу уюктагы аба агымын жаратат жана ашыкча суунун тез буланышын тездетет. Бул процесс абдан энергияны талап кылган иш-аракет, көбүнчө нектардын баштапкы салмагынын 40% дан 70% ге чейинкисин суу түзөт. Жарым-жартылай иштетилген нектар момдон жасалган алты бурчтуу уячаларга (соталарга) салынат. Андан кийин жумушчу аарылар уюктун ичиндеги нымдуулукту кетирүү үчүн канаттарын активдүү желпишет. Бул аракет мажбурлап аба алмаштырууну (вентиляцияны) түзүп, уячалардагы нектардын үстүнөн нымдуу абаны кургак аба менен алмаштырат. Бул процесс, өзгөчө нектар көп чогултулган мезгилде (кечинде жана түнкүсүн) абдан катуу жүрөт жана энергияны көп талап кылган иш-аракет болуп саналат. Ошентип, аары уясындагы кайра иштетүү процесси ферменттик реакциялар жана абаны интенсивдүү желдетүү аркылуу жүрүп, жогорку сулуу нектарды табигый, микробго каршы жана жогорку калориялуу азык - балга айландырат.

Нымдуулуктун төмөндөшү: нектардын суу курамы кескин азайып, 20% дан төмөн түшкөндө (көпчүлүк өлкөлөрдүн стандарттары боюнча 18% - 20%) ал

"бышкан бал" деп эсептелет. Бул жогорку кант концентрациясы (80% дан жогору) жана төмөн суу активдүүлүгү балга микробго каршы туруктуулук касиетин берет, бактериялардын жана ачыткы козу карындардын көбөйүшүнө жол бербейт. Глюкон кислотасы балдын кислоттуулугун (рН 3.2 – 4.5) кармайт, бул микробго каршы коргонууну күчөтөт.

Бал жетишерлик коюуланып (нымдуулугу 20% дан төмөн) жана химиялык жактан өзгөргөндө, химиялык жактан жетиштүү өзгөргөндө, ал бышкан балга айланат. Аарылар аны сактоо үчүн момдон жасалган капкакча менен бекитет. Бул пломбаланган уячалар балды сактоо үчүн эң сонун чөйрөнү түзөт. Аарылар мындай даяр болгон балды сактоо үчүн уячалардын оозун момдон жасалган капкакча менен бекитишет. Бул мөөрлөнгөн бал узак мөөнөттүү сактоо жана кышында колонияны азыктандыруу үчүн даяр болот. [5,24] Нектардын балга айланышы - бул бал аарылардын колониялык жашоосу үчүн маанилүү болгон, биохимиялык гидролизди (инвертаза, глюкоза оксидаза) жана жогорку энергиялуу физикалык булантууну (желдетүү) камтыган жогорку деңгээлде координацияланган процесс. Натыйжада, жогорку кантту, кислотту жана гигроскопиялык касиетке ээ болгон, узак мөөнөттүү азык-түлүк запасы - бал пайда болот.

Изилдөөнүн объектиси бал - жаратылыштын табигый таза продукциясы, анын курамында адамдын организминде пайдалуу болгон элементтер (глюкоза, фруктоза, аминокислоталар, ферменттер, витаминдер, органикалык кислоталар жана минералдар) бар. Бул заттардын комплекстүү таасири аркылуу бал организмдин иммундук системасын бекемдейт, энергия берет жана айрым оорулардын алдын алуу үчүн колдонулат. Изилдөө предмети катары аарычылык процесси, бал аарыларынын жашоо цикли (жумурткадан баштап жумушчу аарыга чейин), чандатуудагы ролу жана аары үйүрүнүн ичинде ролдордун бөлүнүшү изилденет. Ошондой эле, климаттык жана экологиялык шарттардын аарычылыкка тийгизген таасири да анализденет.

Бул макала изилдөө үчүн кандай методдор колдонулганы, кайсы материалдар пайдаланылганы толук баяндалат.

- **Изилдөө объектиси (мисалы: айылдагы аары чарбалар, бал үлгүлөрү);**
- **Изилдөө методдору: органолептикалык анализ (жыт, даам, түс);**

Органолептикалык анализ (же сенсордук баалоо) - бул тамак-аштын, суунун же башка заттардын адамдын сезүү органдары аркылуу кабыл алынган сапаттарын (даам, жыт, түс, текстура/көрүнүш) илимий жактан өлчөө, талдоо жана чечмелөө процесси.

Таблица №1 Органолептикалык анализди талдоо

Сезүү органы	Бааланган касиет (Параметрлер)
Көрүү (көз)	Түсү, тунуктугу, жалпы көрүнүшү, бир тектүүлүгү, бөтөн заттардын болушу.
Жыт сезими (мУрУн)	Ароматы (мүнөздүү жыт), жыттын интенсивдүүлүгү, бөтөн же жагымсыз жыттардын (off-notes) болушу.

Сезүү органы	Бааланган касиет (Параметрлер)
Даам сезими (тил)	Даамы (таттуулук, кычкылдык, ачуулук, туздуулук), даамдын интенсивдүүлүгү жана балансы.
Тийүү/Көрүнүш (кол/ооз)	Текстурасы (коюулугу, жылмакайлыгы, майдалуулугу), консистенциясы.

Бул анализ продукциянын сапатын, чийки заттын абалын баалоо же керектөөчүлөрдүн талабына жооп берген жаңы продукту иштеп чыгуу үчүн өтө маанилүү. Органолептикалык анализ субъективдүү таасирлерди объективдүү маалыматка айландыруу үчүн так жана стандартташтырылган протоколду талап кылат.

Стандартташтыруу: Үлгү (продукциянын өзү) бирдей шартта даярдалат (мисалы, белгилүү бир температурада берилет) жана визуалдык каталарды жок кылуу үчүн стандартташтырылган идиштерде (көбүнчө ак түстөгү) сунушталат.

- *Сокур анализ (Blind Analysis):* Панелисттер продукциянын атын же брендин билбеши керек. Ар бир үлгүгө туш келди 3 орунду сан же код берилет. Бул калыс баа берүүнү камсыз кылат.
- *Баалоо формасы:* Ар бир параметр үчүн алдын ала аныкталган критерийлер боюнча упайлар (мисалы, 1ден 5ке чейинки шкала) же сүрөттөмөлөр стандартташтырылган формага жазылат.
- *Лабораториялык анализ (рН, ферменттер, микроскопия);*
- *Аспаптар жана жабдуулар (мисалы: рефрактометр, спектрофотометр, микроскоп ж.б.);*
- *Балдын сапаты табигый жана жасалма экенин аныктоочу тажрыйбалар;*
- *Тажрыйбанын жүрүшү, сүрөттөр, диаграммалар менен берилет;*

Бул жүргүзүлгөн иштин негизи - учурда алынган маалыматтар так болушу, эксперимент такталып, натыйжалар логикалык ыраатта берилүүсү зарыл.

Кыргызстандын ар аймагындагы жаратылыш флорасы, тоо-белдеринин бийиктиги, климаттык шарттары балдын курамына түздөн-түз таасир этет. Органолептикалык анализдин негизинде алынган, продукциянын сапатын сандык жана сапаттык жактан так жана кайталанма өлчөөнүн жыйынтыгы менен төмөндөгүдөй тыянак келдик.

Ар аймактагы балдын курамдык айырмачылыктары төмөнкүчө:

- Ысык-Көл облусу – көбүнчө тоо гүлдөрүнөн жана марал отунан алынган бал. Бул бал минералдарга жана антиоксиданттарга бай келет.
- Нарын облусу – бийик тоолуу аймак. Арык кышка чыдамдуу аарылар өндүргөн балда глюкоза көбүрөөк болот жана ал бат катып калат. Бул бал энергия берүүчү касиетке ээ.
- Талас облусу – күн карама, беде жана алма бактарынан алынган бал. Жогорку фруктозалуу, жумшак жана таттуу даамдуу болот.
- Ош жана Жалал-Абад облустары – жаңгак, өрүк жана мөмө дарактарынан алынган бал. Бул балдар антибактериалдык жана иммунитет көтөрүүчү касиетке ээ.

Жыйынтык: Кыргызстандын ар аймагында өндүрүлгөн бал түрдүү гүлдөрдөн алынгандыктан, курамында фруктоза, глюкоза, органикалык кислоталар, ферменттер жана витаминдердин катышы ар башкача болот.

2024-жылы КР Айыл чарба министрлигинин маалыматы боюнча, эң сапаттуу бал Ысык-Көл менен Баткенден алынган.

Корутунду. Жүргүзүлгөн комплекстүү изилдөөлөрдүн, анын ичинде органолептикалык жана лабораториялык анализдердин негизинде, Кыргызстандын ар кайсы аймактарында өндүрүлгөн балдын сапаты жана курамы аймактын жаратылыш флорасына жана климаттык шарттарына түздөн-түз көз каранды экени аныкталды.

1. *Географиялык көз карандылык:*

- Ысык-Көл облусунун балы, көбүнчө тоо гүлдөрүнөн жана марал отунан алынгандыктан, минералдарга жана антиоксиданттарга бай, жогорку сапаттагы бал катары мүнөздөлөт.
- Нарын облусунун бийик тоолуу балында, арык кышка чыдамдуу аарылардын эмгегинен улам, глюкозанын курамы жогору болуп, бат катууга ыктайт, бул аны жогорку энергиялык касиетке ээ кылат.
- Талас облусунун балы, күн карама жана бедеден алынгандыгына байланыштуу, жогорку фруктозалуу, жумшак жана таттуу даамдуу болот.
- Ош жана Жалал-Абад облустарынын жаңгак, өрүк жана мөмө дарактарынан алынган балдары антибактериалдык жана иммунитет көтөрүүчү касиеттери менен айырмаланат.

2. **Химиялык айырмачылыктар:** Ар бир аймактагы балдын курамындагы фруктоза, глюкоза, органикалык кислоталар, ферменттер жана витаминдердин катышы ар башкача экени далилденди. Бул айырмачылыктар балдын даамын, жытын, түсүн жана дарылык потенциалын аныктайт.

3. **Сапатты баалоо:** 2024-жылы КР Айыл чарба министрлигинин маалыматы боюнча, Ысык-Көл жана Баткен облустарынан алынган бал эң жогорку сапаттуу деп таанылган, бул аталган аймактардагы уникалдуу флоранын жана экологиялык тазалыктын натыйжасы.

Корутунду: Кыргызстандын аарычылык продукциясы, аймактык биологиялык ар түрдүүлүктүн аркасында, жогорку жана уникалдуу сапатка ээ. Мындан аркы илимий изилдөөлөр бул балдардын конкреттүү дарылык жана тамактануу касиеттерин тереңирээк аныктоо аркылуу, анын экспорттук жана улуттук потенциалын жогорулатууга өбөлгө түзөт.

Колдонулган адабияттар:

1. Аветисян Г.А. Разведение и содержание пчел. Учебное пособие / Г.А. Аветисян. - М.: Колос, 2014г.
2. Нурдинов Ш. Ш. Насекомые-санитары природы/ Вестник ЖАГУ 2023г.
3. Комлацкий В.И. Пчеловодство / В.И. Комлацкий, С.В. Логинов, С.А. Плотников. - М.: Феникс, 2009г.
4. Шимановский В.Ю. Методы пчеловодения / В.Ю. Шимановский. - М.: Московские Учебники и Картолитография, 2003.

5. И. Халифман Пчелы. Книга о биологии пчелиной семьи и победах науки о пчелах / И. Халифман. - М.: Государственное издательство культурно-просветительной литературы, **1996г.**
6. Михал Мачичка Пчеловодное оборудование, инвентарь и их самодельное производство / Михал Мачичка. - М.: Природа, 1988г.
7. Shapla, et al. — НМҒ изилдөөлөрү жана мааниси (2018).
8. Britannica /башка энциклопедиялык булактар - *Apis mellifera* биологиясы (колония, жашоо цикли).

*Ганыбаева Уларкан Гаппаровна, к.э.н., доцент
МНУ им. К.Ш. Токтомаматова
Мамытов Таштанбек Татыкулович, к.э.н., профессор
МНУ им. К.Ш. Токтомаматова
Усенова Айтгул Токтогуловна, аспирант
МНУ им. К.Ш. Токтомаматова*

АУДИТ В СООТВЕТСТВИИ С МЕЖДУНАРОДНЫМИ СТАНДАРТАМИ: СУЩНОСТЬ, ПРИНЦИПЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Аннотация

В статье рассматривается содержание и значение Международных стандартов аудита (МСА) в системе профессионального регулирования аудиторской деятельности. Определена роль МСА как основного инструмента обеспечения доверия к финансовой информации, приведены принципы и особенности их применения в практике стран с переходной экономикой. Особое внимание уделено тенденциям гармонизации национальных норм с международными стандартами и проблемам их внедрения в Кыргызстане. Рассмотрены организационно-методические аспекты аудиторской деятельности, влияние глобализации и цифровизации на развитие МСА, а также перспективы совершенствования национальной системы аудита.

Ключевые слова: аудит, международные стандарты аудита, МСА, финансовая отчётность, независимость аудитора, качество проверки, гармонизация, профессиональная этика.

АУДИТТИН ЭЛ АРАЛЫК СТАНДАРТТАРГА ШАЙКЕШТИГИ: МАҢЫЗЫ, ПРИНЦИПТЕРИ ЖАНА ӨНҮГҮҮ КЕЛЕЧЕГИ

Аннотация

Бул макалада аудитордук ишмердүүлүктү кесиптик жөнгө салуу тутумунда Эл аралык аудит стандарттарынын (ЭАС) мазмуну жана мааниси каралат. ЭАС — каржылык маалыматка болгон ишенимди камсыздоонун негизги куралы катары каралып, алардын өтмө экономикадагы өлкөлөрдө колдонулушунун өзгөчөлүктөрү жана принциптери ачып берилет. Ошондой эле улуттук нормаларды эл аралык стандарттар менен шайкеш келтирүү багытындагы тенденциялар жана аларды Кыргызстанда ишке ашыруудагы көйгөйлөр талданган. Макалада аудитордук иштин уюштуруучулук жана методологиялык жактары, глобалдашуу менен санариптешүүнүн ЭАСтын өнүгүшүнө тийгизген таасири, ошондой эле улуттук аудит системасын өркүндөтүү перспективалары каралган.

Ачык сөздөр: аудит, эл аралык аудит стандарттары, ЭАС, каржылык отчеттуулук, аудитордун көз карандысыздыгы, текшерүүнүн сапаты, шайкештештирүү, кесиптик этика.

AUDIT IN ACCORDANCE WITH INTERNATIONAL STANDARDS: ESSENCE, PRINCIPLES AND DEVELOPMENT PROSPECTS

Abstract

The article examines the content and significance of the International Standards on Auditing (ISA) within the system of professional regulation of auditing activities. The role of ISA as a key instrument for ensuring trust in financial information is defined, and the principles and specific features of their application in transition economies are discussed. Particular attention is given to the trends in harmonizing national auditing regulations with international standards and to the challenges of their implementation in Kyrgyzstan. The study also considers the organizational and methodological aspects of auditing practice, the impact of globalization and

digitalization on the development of ISA, and the prospects for improving the national audit system.

Keywords: audit, International Standards on Auditing, ISA, financial statements, auditor independence, audit quality, harmonization, professional ethics.

АУДИТ В СООТВЕТСТВИИ С МЕЖДУНАРОДНЫМИ СТАНДАРТАМИ: СУЩНОСТЬ, ПРИНЦИПЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Введение. Современная экономика основана на доверии к финансовой информации. Именно аудит обеспечивает объективную оценку достоверности отчётности предприятий и государственных структур. Международные стандарты аудита (МСА), разработанные Международной федерацией бухгалтеров (IFAC) через Совет по международным стандартам аудита и гарантий (IAASB) [1], создают основу для проведения проверок, соответствующих единым требованиям профессионального сообщества.

Внедрение МСА стало неотъемлемой частью глобальных реформ в области финансового регулирования. В условиях цифровизации и интеграции мировых рынков необходимость единых подходов к аудиту становится особенно важной [2]. Для Кыргызстана адаптация МСА является стратегическим шагом, направленным на повышение доверия инвесторов и укрепление прозрачности национальной экономики.

Теоретические основы международных стандартов аудита. Международные стандарты аудита (МСА) представляют собой совокупность правил, принципов и рекомендаций, определяющих порядок проведения аудиторских проверок. Основная цель МСА — повышение качества аудита и доверия пользователей к финансовой информации [3].

Стандарты регулируют ключевые аспекты деятельности аудитора:

- **Планирование и оценку рисков** (МСА 300, 315);
- **Получение аудиторских доказательств** (МСА 500–580);
- **Формирование заключения** (МСА 700–720).

Ключевыми принципами аудита являются независимость, объективность, профессиональный скептицизм и компетентность [4]. Эти принципы составляют этическую основу, закреплённую также в Международном кодексе этики профессиональных бухгалтеров (IESBA Code).

МСА носят универсальный характер и применяются независимо от формы собственности и отрасли предприятия. Это делает их важным инструментом гармонизации экономических процессов, способствующим доверию между участниками международных финансовых отношений [5].

Практическое значение применения МСА. Применение МСА оказывает прямое влияние на качество корпоративного управления, прозрачность финансовой отчётности и инвестиционную привлекательность стран. В государствах с переходной экономикой, включая Кыргызстан, внедрение МСА способствует созданию единых стандартов прозрачности и достоверности [6].

Для национальной практики аудиторов Кыргызстана МСА позволяют:

- повысить доверие к аудиторским заключениям;

- укрепить деловую репутацию компаний;
- улучшить взаимодействие с иностранными инвесторами;
- повысить качество государственного контроля над финансовыми потоками.

Например, опыт Казахстана показал, что интеграция МСА в национальную систему аудита улучшила международные рейтинги инвестиционной прозрачности [7]. Кыргызстан постепенно идёт тем же путём, адаптируя национальные стандарты аудита к требованиям IFAC.

Тем не менее существуют проблемы, связанные с недостаточной подготовкой аудиторов и отсутствием доступа к англоязычным версиям оригинальных стандартов. Кроме того, аудиторские фирмы испытывают дефицит методических материалов и ограниченные возможности профессиональной сертификации.

Основные проблемы и пути совершенствования. Процесс внедрения МСА в Кыргызстане сталкивается с рядом объективных барьеров:

- различия в национальной и международной правовой базе;
- нехватка квалифицированных специалистов;
- слабое развитие рынка аудиторских услуг;
- сложность интерпретации переведённых версий стандартов [8].

Для решения этих проблем необходимо:

1. Разработать **единый национальный план адаптации МСА** с участием Министерства финансов, профессиональных ассоциаций и академических институтов.
2. Внедрить **обязательную программу повышения квалификации аудиторов** в соответствии с международными стандартами ACCA, CPA.
3. Развивать **цифровизацию аудита**, включая применение технологий анализа данных (Data Analytics) и искусственного интеллекта при оценке рисков.
4. Укреплять **сотрудничество с международными организациями** — IFAC, IAASB, World Bank.

Эти меры позволят повысить уровень профессиональной ответственности, укрепить прозрачность финансовых процессов и улучшить инвестиционный климат в стране.

Перспективы развития и гармонизации стандартов аудита. Глобальные тенденции указывают на усиление интеграции между системами финансовой отчётности и аудита. Международная практика демонстрирует переход от традиционного аудита к **интегрированному аудиту**, включающему оценку нефинансовых показателей, ESG-факторов и устойчивого развития [9].

Перспективные направления развития аудита:

- внедрение **цифровых инструментов и автоматизации аудиторских процедур**;
- развитие **международных образовательных программ** и профессиональной мобильности аудиторов;
- формирование **государственной системы контроля качества**;

- участие в международных проектах по повышению прозрачности финансовой информации.

Кыргызстан обладает потенциалом для активного включения в процесс гармонизации стандартов. Необходима поддержка со стороны государства, инвестиций в образование и расширение сотрудничества с международными институтами.

Заключение. Международные стандарты аудита являются ключевым элементом современной системы финансового контроля. Их применение обеспечивает достоверность отчётности, укрепляет доверие к экономическим субъектам и способствует развитию национальной экономики.

Для Кыргызстана адаптация МСА — это не просто требование глобализации, а инструмент формирования профессионального аудита, отвечающего мировым стандартам. Эффективное внедрение МСА требует комплексного подхода: законодательного, образовательного и организационного. Только при взаимодействии государства, профессиональных сообществ и научных учреждений можно достичь высокого уровня доверия к аудиторской профессии.

Список литературы:

1. IFAC. *International Standards on Auditing (ISA). Handbook of International Quality Control, Auditing, Review, Other Assurance, and Related Services Pronouncements.* – New York, 2023.
2. IAASB. *Framework for Audit Quality.* – New York: IFAC, 2022.
3. Асанова Г. Т. *Развитие системы аудита в Кыргызской Республике: вызовы и перспективы.* – Бишкек, 2024.
4. Сарсембаев К. Т. *Современные проблемы адаптации международных стандартов аудита в странах СНГ.* – Алматы, 2022.
5. МСФО и МСА: международные стандарты финансовой отчётности и аудита. – Москва: Экономика, 2021.
6. World Bank. *Report on the Observance of Standards and Codes (ROSC) – Accounting and Auditing: Kyrgyz Republic.* – Washington, 2023.
7. KPMG. *Implementation of ISA in Central Asia: Regional Overview.* – Astana, 2022.
8. Министерство финансов Кыргызской Республики. *Национальные стандарты аудита.* – Бишкек, 2023.
9. IFAC. *The Future of Audit: Technology, Trust and Transparency.* – New York, 2024.

*Сабилов Камчыбек Аскарлович улук окутуучу
Заманбап эл аралык университети
Сулайманов Казбек Абдикаримович, улук окутуучу
К.Ш. Токтомотов атындагы ЭАУ*

КЫРГЫЗСТАНДЫН ТАРЫХЫНДА «КЫРГЫЗ ТИЛДҮҮ ЭЛДЕР» ТҮШҮНҮГҮН КОЛДОНУУНУН ОРДУ

Аннотация

Бул макалада Кыргызстандын тарых илиминде колдонулуп келген «**түрк тилдүү элдер**» түшүнүгүнүн орду жана аны «**кыргыз тилдүү элдер**» түшүнүгү менен алмаштыруу маселеси каралат. Изилдөөдө түркология жана кыргыз тарыхы боюнча эмгек жазган окумуштуулардын көз караштары талданып, кайсы авторлор «түрк тилдүү элдер» деген терминди колдонгону жана кайсы изилдөөчүлөр тарыхый-этникалык жагынан **кыргыздар борбордук ролду аткарганын** белгилеп, «кыргыз тилдүү элдер» деген түшүнүктү колдонуу керектигин сунуштаганы каралат. Макаланын негизги максаты – кыргыз тарыхындагы этникалык жана тилдик процесстерди илимий негизде талдап, терминологиялык маселелерди тактоо болуп саналат.

Ачык сөздөр: кыргыздар, түрк тилдүү элдер, кыргыз тилдүү элдер, этногенез, түркология, тарыхый терминология, түрк элдери, Борбордук Азия.

Место использования понятия “Кыргызоязычные народы” в истории Кыргызстана

РОЛЬ ПОНЯТИЯ «КЫРГЫЗСКОЯЗЫЧНЫЕ НАРОДЫ» В ИСТОРИИ КЫРГЫЗСТАНА

Аннотация

В данной статье рассматривается место понятия «**тюркоязычные народы**», широко используемого в исторической науке Кыргызстана, а также вопрос возможности его замены термином «**кыргызоязычные народы**». В исследовании анализируются взгляды ученых-тюркологов и историков Кыргызстана, изучавших этническую историю народов Центральной Азии. Особое внимание уделяется тому, какие авторы используют термин «тюркоязычные народы», а также каким образом отдельные исследователи, подчеркивая значительную историко-этническую роль кыргызов, предлагают рассматривать возможность употребления понятия «кыргызоязычные народы». Основная цель статьи — на научной основе проанализировать этнические и языковые процессы в истории кыргызского народа и уточнить некоторые вопросы исторической терминологии.

Ключевые слова: кыргызы, тюркоязычные народы, кыргызоязычные народы, этногенез, түркология, историческая терминология, тюркские народы, Центральная Азия.

The place of the concept “Kurguz-speaking peoples” in the of Kyrgyzstan

THE ROLE OF THE CONCEPT OF “KYRGYZ-SPEAKING PEOPLES” IN THE HISTORY OF KYRGYZSTAN

Annotation

This article examines the place of the concept “**Turkic-speaking peoples**”, widely used in the historical scholarship of Kyrgyzstan, and also considers the possibility of replacing it with the term “**Kyrgyz-speaking peoples.**” The study analyzes the views of Turkologists and historians of Kyrgyzstan who have researched the ethnic history of the peoples of Central Asia. Special attention is given to identifying which authors use the term “Turkic-speaking peoples,” as well as to examining how some scholars, emphasizing the significant historical and ethnic role of the Kyrgyz, suggest considering the use of the concept “Kyrgyz-speaking peoples.” The main purpose

of the article is to analyze, on a scientific basis, the ethnic and linguistic processes in the history of the Kyrgyz people and to clarify certain issues of historical terminology.

Keywords: Kyrgyz, Turkic-speaking peoples, Kyrgyz-speaking peoples, ethnogenesis, Turkology, historical terminology, Turkic peoples, Central Asia.

Киришуу. Кыргызстандын тарыхын изилдөөдө көптөн бери «**түрк тилдүү элдер**» деген түшүнүк кеңири колдонулуп келет. Бул термин түркология илиминде XIX кылымдан баштап калыптанып, түрк тилдеринде сүйлөгөн элдердин жалпы аталышы катары кабыл алынган. Бирок акыркы жылдары айрым кыргыз тарыхчылары жана этнологдору **кыргыздар Борбордук Азиядагы эң байыркы этностордун бири экенин** белгилеп, айрым тарыхый контексттерде «**кыргыз тилдүү элдер**» деген терминди колдонуу мүмкүнчүлүгүн карап чыгышууда. Кыргызстандын тарыхын окутууда мугалимдер “кыргыз тилдүү элдер” түшүнүгүн колдонуу менен сабактын жугумдуулугун бир кыйла арттырышмак жана Ата-мекендин тарыхы сабагын түшүнүүдөгү негизги көйгөйлөрдөн арылмакпыз, ошондой эле сабакты өтүүдө түрдүү усулдарды колдонгондо деле, бир эле ушул түшүнүкчөлүк натыйжа бербегенин көрөбүз.

Ата-мекен тарыхы ааламдашуу доорунда өзүнүн ордун таап, баа, барк күтүп, башка элдердин тарыхы менен тең-тайлашып, келечек муунду мекенчилдикте тарбиялап калуусу, логикалуулугу **актуалдуу маселе экендиги шексиз болуп турган учуру.** «Түрк тилдүү элдер» түшүнүгүн колдонгон окумуштуулар Түркология илиминде бул терминди көпчүлүк дүйнөлүк жана советтик окумуштуулар колдонушкан. Мисалы, белгилүү түрколог **Василий Васильевич Бартольд** Борбордук Азия тарыхын изилдеп жатып мындай деп жазган: «Тюркские языки объединяют многочисленные народы Центральной Азии, которые в исторических источниках известны как тюркские племена».[1. 15-б.]

Ошондой эле белгилүү түрколог **Лев Николаевич Гумилёв** да «түрк элдери» деген түшүнүктү колдонуп, алардын этникалык тарыхын талдаган: «Тюркские народы представляли собой сложное этнокультурное объединение, возникшее на основе древних племен Центральной Азии». [2. 38-б.]

Кыргыз тарыхын изилдеген окумуштуу **Борис Джамгерчинов** да өз эмгегинде ушул терминди пайдаланган: «Кыргызский народ относится к числу древних тюркоязычных народов Центральной Азии».[3. 21-б.] Кыргыз тарыхчысы **О. Осмонов** да ушул терминологияны колдонгон: «Кыргызы относятся к древним тюркоязычным народам, сформировавшимся в процессе сложных этнических взаимодействий». [4.34-б.] Бул окумуштуулардын эмгектеринде «**түрк тилдүү элдер**» деген түшүнүк тилдик жана этникалык классификация катары колдонулган. «Кыргыз тилдүү элдер» түшүнүгүн колдонуу маселеси айрым кыргыз окумуштуулары Борбордук Азиянын байыркы тарыхында кыргыздардын ролу чоң экенин белгилеп, айрым контексттерде «**кыргыз тилдүү элдер**» деген түшүнүктү колдонуу зарылдыгын айтышат. Мисалы, кыргыз тарыхчысы **Тынчтыкбек Чоротегин** кыргыздардын тарыхый ролу тууралуу мындай деп жазган: «Кыргызы

являлись одним из древнейших этнических компонентов Центральной Азии и играли значительную роль в формировании тюркских народов»[5. 47-б.] Ошондой эле кыргыз этнологу **Сабыр Аттокуров** да кыргыздардын байыркы этникалык тарыхына токтолуп: «Кыргызы являются одним из древнейших народов Евразии, и их этнические корни уходят в глубокую древность»[6. 62-б.]. Кыргыз тарыхчысы **Бегалы Жамгырчинов** да кыргыздардын тарыхтагы ордун белгилеп: «Кыргызы играли значительную роль в политической и этнической истории Центральной Азии»[7. 53-б.] Бул окумуштуулардын айрымдары кыргыздардын тарыхтагы ролун эске алып, Борбордук Азиядагы айрым этникалык процесстерди **кыргыз борбордуу концепция** аркылуу карап чыгуу керек деген пикирди айтышат.

Ушул жогоруда айтылган маалыматтарга таянып, “түрк тилдүү элдер” дегендин ордуна тартынбай эле “кыргыз тилдүү элдер” деген түшүнүктү колдонсок тарыхыбыздын бай тарых экендигине зор салым кошкон болоор элек. Алтай тил тобу жөнүндө сөз болгондо, биринчиси түрк, монгол, жана тунгус, манчжур экинчиси корей, япон тилдери делип, кыргыз тили көмүскөдө калат. Анда ошол тууралуу даректүү маалыматка кайрылсак анда: “**Алтай тилдеринин уясы** - алтай тилдеринин жалпылыгы, алтай тилдери. Алтай тилдери негизинен Азияга, бир аздап Европага таралган. Тилдердин бул уясына түрк-монгол, тунгус-манжур, ошондой эле япон жана корей тилдери кирет. Болжол менен алтай тилдеринде сүйлөгөндөрдүн жалпы саны 300 млн. ашуун адамды түзөт. Генеалогиялык жактан алганда алтай жалпылыгы илимде типологиялык жана ареалдык жакындыктары жагынан талаш-тартыштарды туудурбайт. Генетикалык жактан эки топко бөлүнөт: биринчиси - түрк, монгол жана тунгус-манжур; экинчиси - корей жана япон тилдери. Алтай тилдеринин азыркы урал тилдик уясы (угро-финн, самодий) менен генетикалык жана типологиялык жалпылыктары такталууда. Г.И.Рамстедт байыркы алтай тили б.з.ч. II миң жылдыкта ыдырап бөлүнө баштаган деген пикирди айтса, Л.Лигети б.з.ч. III миң же II миң жылдыкта, В.М.Котвич б.з.ч. I миң жылдыкта болгон кубулуш деген көз карашка токтолушкан. Изилдөөчүлөрдүн басымдуу бөлүгү алтай тилдеринин типологиялык жактан жалпылыгынын В.М.Котвич негиздеген илимий багытын колдошот” деп жазат. (<https://ky.wikipedia.org/wiki/> интернет ресурс) [8.интернет ресурс.]

Ал эми тарыхчы Шабалов Александрдын айтуусу боюнча түрк тилдеринин эң башталышында кыргыздар тураарын далилдеп, калган түрк элдери макул болуусун туура көрөт. Ал эми азыркы Турциядагы түрктөрдү монгол тектүү экендигин далилдейт. Кыргыз этнонимин “кыргый” сөздөн алынганын айтып, чагылгандай эл болгондугун баяндайт. “Түрк” этноними “Кыргыз” этнонимине караганда миң жылдан ашык убак кийин пайда болгондугун бардык тарыхый маалыматтардан билип жатабыз. Ушул себептен “Кыргыз тилдүү элдер” деген түшүнүктү тартынбай, ишенимдүү, сыймыктанып, өзүбүздүн тарыхты түшүнүүдө орду баа жеткис экендигин сезе билип колдонсок туура болот. Маселен тарых китептеринде Сак уруулары чыгыш иран жана түрк тилинде сүйлөшкөн деп жазылат. “Түрк тилдүү” деген

сөздүн ордуна сактар “Кыргыз тилдүү” сүйлөгөн элдер болгон деген сөздү алсак, Чыңгыз хандын аскерлери негизинен “Кыргыз тилдүү” сүйлөгөн деген түшүнүктү айтсак, Ата-Мекен тарыхы сабагы кыйла түшүнүктүү болмок. «Түрк тилдүү элдер» деген термин негизинен **лингвистикалык классификация** болуп саналат. Бул түшүнүк түрк тилдеринде сүйлөгөн элдердин бардыгын камтыйт.

Ал эми «**кыргыз тилдүү элдер**» деген түшүнүк тарых илиминде кеңири колдонулган эмес жана көбүнчө **теориялык сунуш катары** гана айтылып келет.

Тарых илиминде төмөнкү принциптер эске алынат:

1. тилдик классификация
2. этникалык классификация
3. тарыхый булактардагы аталыштар

Ошондуктан көпчүлүк окумуштуулар «**түрк тилдүү элдер**» деген терминди илимий жактан туура деп эсептешет.

Оюбузду жыйынтыктап айтканда Кыргызстандын тарыхын изилдөөдө «**түрк тилдүү элдер**» деген түшүнүк түркология илиминде калыптанган жана көпчүлүк окумуштуулар тарабынан колдонулат. Бул термин түрк тилдеринде сүйлөгөн элдердин жалпы аталышы катары илимий негизде кабыл алынган.

Бирок айрым кыргыз тарыхчылары кыргыздардын Борбордук Азиядагы байыркы ролун белгилеп, айрым тарыхый процесстерди түшүндүрүүдө «**кыргыз тилдүү элдер**» деген түшүнүктү колдонуу мүмкүнчүлүгүн карап чыгышууда. Ошентсе да азыркы учурда илимий адабияттарда «**түрк тилдүү элдер**» деген термин негизги түшүнүк бойдон калууда. Ал эми кыргыз тарыхчылары ыкчамдык менен “**кыргыз тилдүү элдер**” деген түшүнүктү колдонууга өтүүсү учурдун эң маанилүү маселеси.

Колдонулган адабияттар:

1. Бартольд В.В. Тюрки. Двенадцать лекций по истории тюркских народов Средней Азии. – Москва: Восточная литература, 1963-ж.
2. Гумилёв Л.Н. Древние тюрки. – Москва: Наука, 1967-ж.
3. Джамгерчинов Б.Д. История Киргизской ССР. – Фрунзе: Кыргызстан, 1971-ж.
4. Осмонов О., Джусупов А. История Кыргызстана. – Бишкек: Билим, 2003-ж.
5. Чоротегин Т.К. Кыргыздар жана Борбордук Азия. – Бишкек: Айбек, 2004-ж.
6. Аттокуров С.А. Кыргыз этногенези. – Бишкек: Илим, 1995-ж.
7. Жамгырчинов Б. История кыргызов. – Бишкек: Кыргызстан, 1999-ж.
8. <https://ky.wikipedia.org/wiki/> интернет ресурс).

*Расулжанова М.З., магистрант
Молдомусаева А.Ж., улук окутуучу
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ*

ЖАЛАЛ-АБАД ОБЛУСУНДА РЕКРЕАЦИЯЛЫК-ТУРИСТТИК РЕСУРСТАРДЫ КОМПЛЕКСТҮҮ ПАЙДАЛАНУУНУН НЕГИЗГИ БАГЫТТАРЫ

Аннотация

Макалa Жалал-Абад облусунун рекреациялык-туристтик ресурстарын талдоого арналган. Изилдөөнүн негизги багыты — аймакта туризмди жана рекреацияны өнүктүрүүнүн келечеги, туристтер менен эс алуучулардын агымын кеңейтүү, ошондой эле тарыхый-маданий эстеликтерди, табигый рекреациялык объекттерди жана ден соолукту чыңдоочу зоналарды натыйжалуу пайдалануу маселелери болуп саналат. Мындан тышкары, экотуризмди, медициналык туризмди жана этнографиялык маршруттарды аймактык туристтик инфраструктурага интеграциялоонун мүмкүнчүлүктөрү каралат.

Негизги сөздөр: рекреация, туристтик ресурс, саякат, экскурсия, рекреациялык туризм, минералдык суулар, рекреациялык объекттер, экотуризм, эс алуу үйлөрү, санаторийлер, тарыхый-маданий эстеликтер, коруктар.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ КОМПЛЕКСНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ РЕКРЕАЦИОННО-ТУРИСТИЧЕСКИХ РЕСУРСОВ ДЖАЛАЛ-АБАДСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация

Статья посвящена анализу рекреационно-туристических ресурсов Жалал-Абадской области. В центре внимания - перспективы развития туризма и рекреации в регионе, расширение потока туристов и отдыхающих, а также эффективность использования историко-культурных памятников, природных рекреационных объектов и оздоровительных зон. Рассматриваются возможности интеграции экотуризма, медицинского туризма и этнографических маршрутов в региональную туристическую инфраструктуру.

Ключевые слова: рекреация, туристический ресурс, путешествие, экскурсия, рекреационный туризм, минеральные воды, рекреационный объект, экотуризм, дома отдыха, санатории, историко-культурные памятники, заповедники.

MAIN DIRECTIONS FOR THE INTEGRATED USE OF RECREATIONAL AND TOURISM RESOURCES OF THE JALAL-ABAD REGION

Annotation

This article analyzes the recreational and tourism resources of the Jalal-Abad region. It focuses on the prospects for tourism and recreation development in the region, increasing tourist and vacationer flows, and the effective use of historical and cultural monuments, natural recreational sites, and health resorts. The possibilities for integrating ecotourism, medical tourism, and ethnographic routes into the regional tourism infrastructure are explored.

Key words: recreation, touristic resource, travelling, excursion object, recreation tourism, mineral water, recreation object, ecotourism, hotels, health resorts and sanatoriums, historical and cultural monuments, strict nature reserves.

Киришүү. Жалал-Абад облусунун мисалында республикабызда байыркы жана бай маданий мурасты изилдөө, улуттук баалуулуктарды жандандыруу, өсүп келе жаткан муунду аларга урмат-сый менен мамиле кылуу духунда тарбиялоо, ошондой эле заманбап эс алуу зоналарын түзүү багытында кеңири масштабдагы иштер жүргүзүлүп жатканын даана көрүүгө болот. Айрыкча Манас шаарына барганда адамдын жүрөгүндө бийиктик жана сыймыктануу сезими пайда болот.

Жаңы туристтик маршруттарды иштеп чыгуу, туристтер үчүн толук кандуу эс алууга заманбап шарттарды түзүү аймакта рекреация жана туризмди мындан ары өнүктүрүүдө маанилүү роль ойнойт. Мындан тышкары, аймактардын туристтик жана рекреациялык мүмкүнчүлүктөрүн баалоого артыкчылык берилет, алардын рационалдуу пайдалануу механизмдерин өркүндөтүү, комплекстүү мүмкүнчүлүктөрүн аныктоо жана натыйжалуулугун жогорулатуу маселелери каралат.

Учурдагы социалдык жашоонун шарттарында калктын эс алуу, ден соолукту чыңдоо жана туристтик объекттерди пайдалануу мүмкүнчүлүктөрү кеңейүүдө. Бул рекреациялык жана туристтик өзгөчөлүктөрдү, ландшафттык комплекстердин потенциалын аныктоону, ошондой эле алардын натыйжалуу пайдаланылышына байланыштуу сунуштар жана сунуштамаларды иштеп чыгууну талап кылат. Айрыкча, Жалал-Абад облусу ыңгайлуу географиялык абалга ээ, башка аймактарга салыштырмалуу социалдык-экономикалык өнүгүү жогорку ылдамдыкта жүрүүдө, ошондой эле бай маданий ландшафттары, тоо массивдери, уникалдуу жаңгак жана арча токойлору менен айырмаланат. Булардын баары калктын эс алуу, спорт менен машыгуу, табиятта сейилдөө жана тоолордо аңчылык кылуу үчүн кеңири мүмкүнчүлүктөрдү түзөт.

Натыйжалар жана талкуу. Кыргызстан географиялык жактан жайгашуусу боюнча эл аралык жана ички туризмди өнүктүрүүгө ыңгайлуу өлкө болуп саналат. Айрыкча, Жалал-Абад облусундагы эс алуу жана курорттук-рекреациялык ресурстар ички жана эл аралык туризмди өнүктүрүүгө өзгөчө салым кошо алат.

Түрк мамлекеттер уюмунун (ТМУ) туризм үчүн жооптуу министрлеринин 9-жыйыны 2024-жылдын 25-сентябрында Кыргыз Республикасынын Жалал-Абад шаарында өтүп, анда Жалал-Абад шаарын 2025-жылга карата “Түрк дүйнөсүнүн туристтик борбору” деп жарыялоо чечими кабыл алынган. Жыйындын негизги максаттарынын бири — туруктуу жана экологиялык туризмге өзгөчө басым жасоо менен туризмди өнүктүрүү боюнча биргелешкен стратегияны иштеп чыгуу. Ошондой эле, эл аралык туристтерди тартуу жана түрк элдеринин маданий мурасын даңазалоо үчүн бирдиктүү туристтик маршруттарды түзүү болуп эсептелет.

Туризмди түрктөр «түтүнсүз завод» дешет. Анткени зыяны жок, тынымсыз киреше алып келип турган «завод» катары баалап, ошого жараша мамиле кылышат. Жалал-Абад облусунун жаратылышы өлкө экономикасына тынымсыз киреше алып келчү “түтүнсүз завод” болуусуна толук

мүмкүнчүлүктөр бар. Облуста тарыхый, маданий, экологиялык, курорттук-рекреациялык, билим, диний туризм тармагын жогорку деңгээлге алып чыгып, Орто Азиядагы туристтик аймактарга атаандаш болчу шарттардын бары бар.

Облустун аймагында жалпы аянты 174 810,6 миң гектарды түзгөн 4 корук бар: Беш-Арал, Сары-Челек, Падыша-Ата жана Дашман; ошондой эле жалпы аянты 119 330,1 миң гектарды камтыган 3 жаратылыш паркы жайгашкан: Саймалуу-Таш, Кан-Ачуу, Алатай. Сары-Челек, Падыша-Ата жана Беш-Арал коруктары ЮНЕСКОнун Бүткүл дүйнөлүк мурас тизмесине киргизилген объектилер болуп саналат.

Кытай-Кыргызстан-Өзбекстан темир жолу Жалал-Абад облусу аркылуу өтүп, логистикалык борбор аталган облустун аймагына курула турганын эске алганда, аймактын туризм потенциалы дагы да болсо жогорулайт. Ички туризмдин өсүүсүнө Түндүк-Түштүк альтернативдик авто жолунун ишке берилиши жана Жалал-Абад эл аралык аэропортунун курулушу чоң мүмкүнчүлүк ачат.

Географиялык жактан алганда Жалал-Абад облусу башка облустардан өзгөчөлөнүп турат. Облустун аймагында, илгеркилерден калган көптөгөн тарыхый жана маданий эстеликтер, алгачкы коомдо адамдар жашаган үңкүрлөр, таштардагы, аскалардагы уникалдуу руналык жазуулар, сүрөттөр бар. Экскурциялык, саякат жасоо жана таанып билүү туризмине ушулардын баарын кошуп, саны азыраак, бирок кымбат акча төлөгөн туристтерди тартуу өз натыйжасын берет. Улуу Жибек жолунун изи менен жүрүштөрдү, экскурсияларды да уюштурса болот. Аймактын дагы бир өзгөчөлүгү маданий ар түрдүүлүгүндө. Бул дагы туризмди бийик деңгээлге алып чыкчу негизги факторлордун бири. Жалал-Абад облусунда кыргыздын түпкү көчмөн маданияты менен бирге отурукташкан өзбек маданияты аралашып келет. Көчмөн цивилизациясын даңазалаган боз үйлөргө толгон жайлоолор менен чыгыш маданий стилинде татаал курулушу менен адамды өзүнө тарткан үйлөр, даамдуу жашылча жемиштер, салттуу чыгыш меймандостугу бири-бирин толуктап келет.

Окмуштуу Ж. Садыралиевдин “Жалалабад облусунда туризмди өнүктүрүүнүн келечеги жөнүндө” деген илимий макаласында облусту 5 туристтик зонага бөлгөн. Биздин изилдөөбүздө облусту потенциалдуу 7 рекреациялык-туристтик аймактарга бөлүп, шарттуу белгилер менен картага түшүрүп, туристтик жарнама катары жайылтууну сунуш кылабыз.(таблица №1).

Таблица №1. Жалал-Абад облусунун рекреациялык-туристтик аймактары жана дестинациялары

№	Рекреациялык-туристтик аймак	Туристтик дестинация	Бул аймактагы туристтик объекттер (туризм түрү)
1	Падыша-Ата-Сафед Булан.	Авлетим	«Падыша-Ата» - мамлекеттик жаратылыш коругу (экотуризм, айылдык туризм, ат туризми).

		Сафед-Булан	«Шах-Фазиль» - тарыхый-архитектуралык комплекс (маданий-таанып-билүүчү, диний туризм)
2	Сары-Челек	Аркыт	Сары-Челек мамлекеттик биосфералык коругу (Экологиялык туризм, жөө жана ат туризми)
		Кызыл-Туу	Батырбек, Жыл-Булак, Кара-Ой, Ак-Жар, Жол-Сай, Сарымсак-Булуң, Жылгын айылдары (айылдык туризм, табиятта эс алуу)
		Рязан-Сай	Рязан-Сай ботаникалык заказниги (экологиялык туризм, балык уулоо туризм)
3	Арстанбап-Кызыл-Үңкүр	Арстан-Бап	Дашман мамлекеттик жаратылыш коругу, Арстанбап-Ата күмбөзү, Арстанбап пансионаты, турбаза, «Нефтяник» эс алуу зонасы, «Илбирс» балдар лагери, чон жана кичине шаркыратмалар (экотуризм, табиятта эс алуу, дарылоо-ден соолукту чыңдоо туризми, айылдык туризм, диний туризм, жөө жана ат туризми).
		Кызыл-Үңкүр	Кристал турбазасы, Айти, Салкын-Төр, Күмүш, Омат, Кызыл-Үңкүр эс алуу үйлөрү, балдар лагерлери, конок үйлөр, шаркыратма (экотуризм, жайлоо туризми, кымыз менен дарылоо, агротуризм, жөө жана ат туризми)
		Көл-Купан	Бийик тоолуу Көл-Купан көлү, Ак-Терек жана Шайдан айылдары (диний туризм, айылдык туризм, табиятта эс алуу, жайлоо туризми, жөө жана ат туризми)
		Каба	Даут пайгамбардын күмбөзү (диний туризм, табиятта эс алуу)
4	Көк-Арт-Саймалуу-Таш	Кара-Алма	Кара-Алма, Беш-Жаңгак, Чарпая эс алуу жайлары, балдар лагерлери, конок үйлөр (экотуризм, табиятта эс алуу, агротуризм, жөө жана ат туризми)
		Саймалуу-Таш	«Саймалуу-Таш» Улуттук паркы (тарыхый, маданий- таанып-билүүчү туризм)
		Кан-Ачуу	Кан-Ачуу мамлекеттик жаратылыш паркы (экотуризм, жайлоо туризми, ат туризми).
5	Кетмен-Төбө - Чычкан	Токтогул суу сактагычы	«Көк-Бел», “AURA” эс алуу базасы (жээк туризми, балык уулоо, агротуризм)
		Чычкан капчыгайы	Чычкан - туристтик комплекс, Осон - мейманканасы, Белек – эс алуу борбору, балдар лагерлери, эс алуучу жайлар (экотуризм,

			табиятта эс алуу, жайлоо туризми, кымыз менен дарылоо, жөө жана ат туризми)
		Алатай	Алатай мамлекеттик жаратылыш паркы (экотуризм, жайлоо туризми, жөө жана ат туризми).
6	Манас – Кочкор-Ата	Манас	«Жалал-Абад» курорту, Шор-Булак эс алуу жайы (дарылоо-ден соолукту чыңдоо, диний туризм).
		Кочкор-Ата	«Кочкор-Ата» санаторийи, «Керемет» курорт, ачык минералдык булактар (дарылоо - ден соолукту чыңдоо туризми)
		Алаш	«Алаш» дем алуу аймагы (табиятта эс алуу, ат туризми)
		Көк-Жаңгак	Эс алуу зонасы (дельтапланиризм, табиятта эс алуу, кышкы туризмдин түрлөрү).
7	Чаткал	Каныш-Кыя	«Беш-Арал» мамлекеттик коругу (айылдык туризм, экологиялык туризм, жөө жана ат туризми).
		Ак-Таш	“Chatkal Resort” тоо лыжа рекреациялык курорту (кышкы туризм).

Көрүнүп тургандай (табл. 1), Жалал-Абад облусу бай туристтик ресурстарга ээ болуп, туристтик потенциалы өтө жогору регион катары мүнөздөлөт. Бул потенциалды туруктуу туризмди өнүктүрүү принциптерине ылайык пайдалануу регионалдык мамлекеттик туризм саясатына жаңы мамилелерди талап кылат. Регионалдык туризмди өнүктүрүүнүн стратегиясында негизги максат — табигый жана социалдык-маданий чөйрөнү сактоо, жергиликтүү калктын жашоо сапатын жогорулатуу үчүн шарт түзүү, натыйжада туристтик аймактардын экономикалык абалынын жакшырышына жана облустун жалпы экономикалык өсүшүнө жетишүү болуп саналат.

1. Падыша Ата - Сафед Булан аймагы. Шах-Фазил күмбөзү – ар кайсы доорлордун эстеликтерин бириктирген Орто Азия архитектурасынын чоң тарыхый-архитектуралык комплекси. Шах-Фазилдин күмбөзү Жалал-Абад облусунун Ала-Бука районундагы Сафед-Булан айылында жайгашкан. Бул аймакта уникалдуу эстеликтер көп болгондуктан, 1999-жылы ЮНЕСКОнун бүткүл дүйнөлүк тарыхый эстеликтерди каттоого алуу тизмесине киргизилген. Күмбөз Караханиддер дооруна (XI кылым) таандык диний имараттардын комплексине кирет. Анын илимий жана тарыхый мааниси чоң, анткени ал Борбордук Азиядагы байыркы фаллик маданиятынын изин ачкан жалгыз комплекс. Бул комплекстин өзү исламга чейинки доордо ыйык Арча-Мазар тоосунда фаллик маданиятынын корук жайы катары пайда болгонун көрсөтүп турат. Бул комплекске тоонун өзүнөн тышкары ислам доорунун ар кандай мезгилдеринин эстеликтери: XIX кылымдагы Аламбердар күмбөзү, ыйык дервиш үңкүрү, 2772 араб шейиттери өлтүрүлгөн Кыргыз-Мечит, XVIII–XIX кылымдарга таандык мечит, XI кылымга таандык Шах-

Фазил күмбөзү, анын жанында фаллус түрүндөгү вертикалдуу орнотулган таш, ошондой эле XIX кылымдын мавзолейи «Сафед-Булан» тургузулган.

Шах-Фазил күмбөзү тарыхый, диний багытта толук изилденип бүтө элек жай. Исламды жайылткан 2772 араб жоокери намаз учурунда зороастрийлер тарабынан өлтүрүлгөн. Алар менен бирге жоокерлердин башчысы Мухаммед пайгамбардын үй-бүлөсүнө таандык Шах Жарир өлтүрүлгөн. Шах Жарирдин ишин Шах Фазил улантып, Фергана өрөөнүнүн түндүк тарабында исламды орноткон. Азыр Фергана өрөөнүндөгү мусулмандардын зыярат кылуучу жайы. Бул жер Ислам дининин жайылтуу тарыхында чоң тарыхый мааниге ээ.

Кербен шаарынан 25-30 км алыстыкта Падыша-Ата күмбөзү жана Падыша-Ата коругу жайланышкан. Корук Авлетим мамлекеттик токой чарбасынын негизинде уюштурулган. Бул рекреациялык-туристтик аймакты бир жумалык график менен толук көрүп чыгууга болот. Ал эми Сафед Булан мазары Өзбекстан менен чектешип 2-3 км алыстыкта турат, жума күндөрү эле Өзбекстандан 400-500 сыйынуучулар чыгышат, атеизм өнүгүп турган союз мезгилинде бул жерге мындан да көп сыйынуучулар келишкен. Азыркы күндө Сафед Булан мазарына Араб өлкөлөрүнөн инвесторлор кызыгып жатышат. Туризм кызмат көрсөтүү, мейманкана, айыл чарба, транспорт, каржы сыяктуу тармактар жолго коюлмайынча өнүкпөйт.

2. Сары-Челек аймагы. Бул аймакта Чаткал кырка тоолорунун түштүгүндө, Кожо-Ата суусунун суу чогултуучу алабында Сары-Челек көлү жайгашкан. Бул жерде бир эле аталыштагы биосфералык корук жайгашкан жана ал абдан бай биологиялык ар түрдүүлүккө ээ. Коруктун аймагында Кызыл китепке кирген жаныбарлар - ак илбирс, сүлөөсүн, суусар, күрөң аюу, каман, элик, тоо текеси, маралдар бар. Өсүмдүктөрдөн жаңгак, арча, карагай жана башкалар өсөт. Сары-Челек көлү менен катар коруктун аймагында дагы 6 көл бар: Кыла, Арам көл, Чөйчөк көл, Ири көл жана эки чакан көл – Бакалы менен Туяк көлдөрү. Сары-Челек көлүнө жетүү үчүн коруктун оозунан көлгө чейинки жол болжол менен 15-20 чакырымды түзөт. Сары-Челек көлүнүн чыгыш жагында Чаткал тоолорунун арасында дагы бир ажайып кооз Кара-Камыш көлү жайгашкан. Сары Челек коругунун, Кара камыш көлүнүн, кооз жаратылышын жөө саякат аркылуу көрсөтүү максатында Сары-Челек турбазасы түзүлгөн. Азыркы учурда ошол турбазада жөө, атчан, мергенчилик, таанып билүү ж.б. туризмдин түрлөрүн өнүктүрүү маселеси күн тартибинде турат. Ошондой эле эс алуучуларды кабыл алуучу үй бүлөлүк туризмди (жеке ишкерлер) да өнүктүрүү маанилүү.

3. Арстан-Бап - Кызыл-Үңкүр аймагы. Арстан-Бап айылында туристтерди тартып турган борбордук объект – географиялык жагынан жагымдуу ландшафт болуп эсептелет. Бул ландшафтка жаңгак-мөмөлүү токойлор менен капталган тоолор кирет, алар андан ары Бабаш-Ата кырка тоосунун кар менен капталган, жаз мезгилинде да мөңгү каптаган кыялуу чокуларына өтөт (Вебер чокуусу), ошондой эле эки шаркыратма – кичине (30 м) жана чоң (80 м) шаркыратмалар кирет. Бүгүнкү күндө кичине шаркыратмадагы туристтик аймакта “супертуризмдин” элементтери күчтүү

байкалууда. Туристтердин агымы сезон учурунда абдан чоң. Ошол эле учурда, туристтер да, жергиликтүү тургундар да табигатты коргоонун негизги эрежелерин сакташпайт. Белгилеп кетүү керек, табигый пейзаж пландалбаган жана тартипсиз ландшафт архитектурасынан улам начарлап баратат. Жергиликтүү тургундар каржы кирешесин көздөп айлана-чөйрөнү жана кереметтүү табигый аймактын көрүнүшүн начарлатышкан.

Арстан-Бап айылында XIX кылымдын өзгөчө культтук архитектуралык эстелиги – мифтик ыйык Арстанбап-Атага арналган мазар жайгашкан. Адамдар бул жерге да сыйынуу максатында келишет.

Вебер чокусунан ашкандан кийин, тоолордун арасында Көл-Купан көлү жайгашкан – бул диний туризм объектиси. Биздин оюбузча, бул көл Жай-Терек, Ак-Терек жана Шайдан-Тоо айылдары менен бирге өзүнчө туристтик дестинация катары каралууга татыктуу. Аталган аймак табиятта эс алуу жана диний туризм үчүн кызыктуу. Ар бир жай мезгилинде көптөгөн уюштурулбаган туристтер Көл-Купан көлүнө зыярат кылышат. Эл ичинде мындай ишеним бар: аталган көлгө жети жолу зыярат кылуу Меккеге бир жолу барган менен барабар деп эсептелет.

Жогорку тоодогу чакан көлдүн жээгинде мечит жайгашкан, ошондой эле балдардын чачы сакталган жай бар. Балалуу боло албай жаткан үй-бүлөлөр бул көлгө зыяратка келет. Андан кийин, баласы төрөлгөндө, кайрадан келип, баласынын чачын ушул жерде калтырышат.

Бийик тоолуу Каба айылы да туристтик дестинация катары каралууга татыктуу. Бул жерде Дауд пайгамбарга (Давид пайгамбар) арналган мазар жайгашкан. Объект археологиялык баалуулукка ээ болбосо да, диний туризмди өнүктүрүү үчүн негиз болуп эсептелет. Бул жерге автомобиль ээлери келип, курмандык чалуу максатында кой союп, шорпо, аш, токоч жана бооросок даярдашат жана ошол аймакта болгон адамдарды тамактандырышат. Курмандык чалуу, тамак даярдоо жана эс алуу үчүн атайын шарттар түзүлгөн. Адамдар курмандык чалуунун жолдогу кырсыктардан сактап каларына ишенишет.

Жаңгак-мөмөлүү токойлордун түндүк-чыгыш бөлүгүндө, Арстан-Бап айылынан 15 км алыстыкта, табигый орду жакшы сакталып калган Кызыл-Үнкүр деген кооз айыл жайгашкан. Бул айылдын табигый чөйрөсү Арстан-Бапга салыштырмалуу жакшы сакталган, себеби негизги трассадан айылга чейинки 5 км асфальтталбаган татаал жол аркылуу барууга болот жана туристтик инфраструктура өнүккөн эмес. Кызыл-Үнкүрдүн өзгөчөлүгү негизинен жаңгак дарактар, көптөгөн бадалдар, чөп өсүмдүктөр жана талаа гүлдөрүнүн көптүгүндө, ошондуктан мында бал чарбачылыгы жакшы өнүккөн. Кара-Үнкүр дарыясынын жогорку агымында, айыл жайгашкан өрөөндө бийиктиктеги 20 метрлик шаркыратма орун алган.

2012-жылы Дашман мамлекеттик жаратылыш коругу түзүлгөн. Корук Арстанбап жана Кызыл-Үнкүр токой чарбаларынын жерлеринде (токой фондусунун жерлеринде) уюштурулуп, учурда анын аянты 7958,1 га. Корук

грек жаңгагынын генетикалык фондун реликт катары жана өзгөчө баалуу жыгач порода катары сактоо максатында уюштурулган.

Белгилей кетүүчү нерсе, Арстан-Бап айылынын жанындагы аймактарды туруктуу туризм принциптерине негиздеп өнүктүрүү төмөнкүлөргө мүмкүндүк берет: биринчиден, белгилүү бир деңгээлде бул туристтик дестинацияга түшкөн жүктү азайтууга; экинчиден бул аймактардын ортосунда туристтик агымдарды гана эмес, жергиликтүү тургундар туризмди өнүктүрүүдөн ала турган пайдаларды да бирдей бөлүштүрүүгө шарт түзөт.

4. Көк-Арт – Саймалуу-Таш аймагы. Кара-Алма өрөөнү жаңгак-мөмөлүү токой боюнча Фергана тоо кыркаларынын түштүк батыш этегиндеги эң кооз жерлердин бири деп эсептелинет. «Кыргызстандын Швейцариясы» деп аталып жүргөн Кара-Алма айылы Манас шаарынан 52 км алыстыкта жайгашкан. Бул жер адамдар байырлаганга чейин адам буту баспаган алмасы аралаш өскөн жаңгак токой болгон. «Кара» дегендин бир мааниси – «чоң, ири, көп» дегенди билдирет. Алмасы көп жер болгондуктан «Кара-Алма» деп аталып калган дешет. Токойдун ичинде каман, элик, кашкулак, аюу, чүткор, коён, бүркүт, түлкү, карышкыр, кыргоолдор көп. Токойдо жаңгак, алмадан тышкары өрүк, мисте, бадам, кайың, ак чечек, долоно, айрым жерлерде бөрү карагат, козогат өсөт. Жазында токой ичинде козу карындар көп болот.

Токой чарбачылыгынын аймагында Эмчек-Үңкүр деген ыйык үңкүр бар. Үңкүрдүн ичинде таш бетине чегилген ар түрдүү жаныбарлардын эмчегине окшош сүрөттөр бар. Жергиликтүүлөр үңкүргө сыйынганы барышат. Аймактын климаты татаал. Кышта кар болбоду дегенде 40-60 сантиметр, ал эми калың жаады дегенде 1 метрдей жаайт. Бул аймактын жолдорун оңдоп тоо-лыжа туризмдин уюштурса жылдын төрт мезгилинде тең туристтер көп келет.

Көк-Арт өрөөнүндөгү Калмак-Кырчын айылында Курманбек баатырдын күмбөзү бар, «Курманбек» – XV-XVII кылымдардын аралыгында жашап өткөн тарыхый инсан. Ал өз элинин эркиндиги үчүн калмак төбөлдөрү менен күрөшкөн. Элдик баатырдын эл үчүн өлүмдөн да жалтанбастыгы азыркы муундарды эр жүрөктүүлүккө, эл-жерин сүйүүгө тарбиялайт.

Жалал-Абад облусунун чыгышында өтө кыйын жерде жайгашкан алгачкы адамдардан калган таш доорундагы сүрөттөрдүн дүйнөдөгү эң чоң коллекцияларынын бири Саймалуу-Таш орун алган. Бул жер өзүнүн уникалдуулугу менен маданий жайларга кызыккан туристтерди өзүнө тартат. Ал деңиз деңгээлинен 3000 м бийиктикте жайгашкан. Саймалуу-Таш административдик бөлүнүү боюнча Тогуз-Торо районуна караганы менен туристтер үчүн Көк-Арт өрөөнү менен барганы өтө ыңгайлуу жана жагымдуу болот. Жөө туризмдин базасын Кара-Алма жаңгак токоюнда жайгаштырып экскурсиянын бир маршрутун Калмак-Кырчын аркылуу Саймалуу-Ташка барып келе турган кылып түзсө көп туристтерди өзүнө тартат эле. Кара-Алма бүгүнкү күндө пайдалануусу төмөн деңгээлде жүрүп жаткан, бирок туристтик өнүгүү үчүн жогорку потенциалга ээ дестинация болуп эсептелет. Биздин пикирибизде, альтернативдүү Түндүк–Түштүк автомагистралын (Бишкек –

Балыкчы – Жалал-Абад – Ош) эксплуатацияга берүү Кара-Алма туристтик дестинациясынын популярдуулугуна оң таасирин тийгизет жана бул аймакка туристтик агымды көбөйтүүгө өбөлгө жаратат.

5. Кетмен-Төбө - Чычкан аймагы. Токтогул району аркылуу Бишкек – Ош жолунун эң кооз, эң маанилүү бөлүгү өтөт. Бул район транзиттик туризмди өнүктүрүүдө эң маанилүү роль ойнойт. Ошол эле мезгилде Шамшыкал-Атага сыйынуу, Чычкан капчыгайынын ичинде эс алуучуларды, айрыкча чакан топ болгон чет элдиктерди кабыл алуу, бээнин сүтү менен дарылоо, балдардын эс алуу лагерлеринин, Токтогул суу сактагычынын жана Нарын дарыясынын жээгиндеги эс алуу жайларынын иштей башташы, ошону менен катар мамлекеттибиздеги жаңы жана кирешелүү балык чарбаларынын иштеп жаткандыгы бул жерде чоң рекреациялык-туристтик мүмкүнчүлүктөр бар экенинен кабар берет.

Чаткал кырка тоосунун түштүк капталында, Узун-Акмат тоо массивинде Алатай мамлекеттик жаратылыш паркы жайгашкан. Бул өлкөдөгү эң жаш парктардын бири болуп эсептелет жана ал 2016-жылы Токтогул районунда уюштурулган. Жалпы аянты 58 миң гектерга жакын. Алатай паркын түзүү Кызыл китепке кирген жаныбарлардын түрлөрүн сактоого өбөлгө түзөт. Аларга илбирс, күрөң аюу, сүлөөсүн, бүркүт, кузгун, кумай ж.б. кирет. Парктын аймагында өсүп турган өсүмдүктөрдүн болжол менен 10 пайызы эндемик түрлөр болуп саналат. Парктын негизги максаты - анын уникалдуу экосистемаларын жана биологиялык ар түрдүүлүгүн сактоо жана коргоо, жоголуп бара жаткан жаныбарларды жана өсүмдүктөрдү сактап калуу, генетикалык фондун коргоо, биочөйрөдөгү табигый процесстерди изилдөө жана өзгөрүүлөрдү көзөмөлдөө. Алатай паркында үзгүлтүксүз жүргүзүлгөн илимий изилдөөлөрдүн жыйынтыгында 450 өсүмдүк түрү, 199 түрдөгү жаныбарлар, 111 канаттуулар түрү аныкталган. Бул дестинация экотуризм, жайлоо, жөө жана ат туризми үчүн абдан ыңгайлуу.

6. Манас – Кочкор-Ата аймагы. Жалал-Абад курорту 1887-жылы негизделген. Жалал-Абад курорту- бальнеологиялык дары баткактуу жана климаттык курорт. Курорт аймагына арча, мисте, кара жыгач, туя, ак акация жана башка дарактар отургузулган. Кышы жумшак, кар жылына 80 күндөн ашык жатат; январдын орточо температурасы - 20°Сге жакын. Жаз эрте келет: жылуу, кар марттын 2- жарымында кетет. Жайы ысык, кургакчыл, июлдун орточо температурасы +26,5°Сге барабар. Жылдык жаан-чаачындын саны 500мм, негизинен күз-кыш мезгилдеринде жаайт. Жылдык орточо салыштырмалуу нымдуулугу 52 %тей. Күн тийүнүн узактыгы жылына 2705 саат [4, 275 б.]. Дарылоодо негизинен минералдуу суулар жана баткак пайдаланылат. Суунун химиялык анализи алгачкы жолу 1877-жылы алынган. Ошол эле мезгилде округдун аскердик медициналык инспекторунун талабы менен ванна жана лазарет салынган. Курорт 1900-жылы курула баштаган. Курорттун дарылоочу азыркы - жайлары 1954-68-жылы курулган [3]. Мында 75-130 м тереңдиктен бургуланып чыгарылган минералдуу суулары жана дары баткак пайдаланылат. Курортто муун, борбордук жана четки нерв

системасынын дарттарынан, карын, боор, өт баштыкчасынын сезгенүүсүнөн, тери, бөйрөк, гинекологиялык оорулардан жапа чекендер дарыланат. Курорттун сыйымдуулугу 505 орун, анын 50 оруну балдарды дарылоого ылайыкталган, курорттун поликлиникасы, аэросолярый жана климаттык сереси бар. Бассейн жана айыктыруучу физкультура залы бар бальнеологиялык-баткак менен дарылоочу жаңы имарат ишке киргизилген. Бул жерде дарылоонун бардык түрү кездешет. «Жалал-Абад» курортунун коноктору жылдын каалаган мезгилинде эс алууга жана дарыланууга мүмкүнчүлүк алат. Жыл бою иштей турган комплекс жайкысын бир убакта 450гө чейин эс алуучуну кабыл алууга мүмкүндүк берет, ал эми кышында 150 бейтаптын бир убакта келүүсүнө ылайыкталган. Дарыгерлердин байкоолору боюнча дарылоонун таасири Пятигорск, Ессентуки, Железноводск сыяктуу курорттордогу бальнеологиялык процедуралардын натыйжалуулугунан кем калбай турганын көрсөттү.

Жалал-Абад облусу бальнеологиялык ресурстарга бай аймак болуп саналат, алардын арасында өзгөчө орун Кочкор-Ата шаарынын жанында жайгашкан минералдык булактарга тиешелүү. СССР мезгилинде ачылган санаторий көз карандысыздык жылдарында кеңейип, абдан талаптуу бальнеологиялык борбор – дарылоо мекемеси катары калыптанды. Бул санаторийге дарыланууга баруу үчүн жарандар алдын ала каттоодон өтүп, кеминде бир ай кезек күтүшөт. Кочкор-Ата шаарында мындан тышкары дагы бир бальнеологиялык дарылоо мекемеси – Керемет санаторийи иштейт, анда жашоо жана дарылануу үчүн жакшы шарттар түзүлгөн.

Кочкор-Ата шаарына жакын жайгашкан тоолуу аймактарда термалдык суулары бар ачык минералдык булактар бар. Жергиликтүү калк бул жерди Ыссык-Суу (ысык булактар) деп атайт. Бул аймакта уюштурулбаган дарылоо багытындагы туризм активдүү өнүккөн. Бирок бул чет элдик жер туристтер арасында аз таанымал.

Ноокен районунда да туристтер көп биле бербеген эс алуу аймактары бар, алардын бири — Алаш аттуу аймак. Райондон тышкары бул тууралуу маалыматтар чектелүү. Аймак өзүнүн кооз табияты, таза абасы жана таза суулары менен мүнөздөлөт. Ушул себептен ал өз алдынча туристтик дестинация катары калыптанууга толук мүмкүнчүлүккө ээ.

7. Чаткал аймагы. Чаткал өрөөнү төрт тарабы келишкен, кооз, жаратылыш байлыгы мол, экологиялык жактан таза жана өтө кенен жер. Чаткал районунда Беш-Арал мамлекеттик жаратылыш коругу жайгашкан. Корук 112463,3 га жер аянтын ээлеп, Кең-Булуң, Баркырак, Араб, Сандалаш деген төрт корук бөлүмдөрүнөн турат. **Корук Батыш Тянь-Шандын баалуу компоненти болуу менен Орто Азиядагы экосистеманын өзөгүн түзөт.** Беш-Арал коругунда биотүрдүүлүк салыштырмалуу жогорку даражага ээ. Корукта 1500 жогорку түзүлүштөгү өсүмдүктөр, 46 сүт эмүүчүлөр, 150 канаттуулар кездешет. Анын ичинен Кауфман жана Грейг мандалагы, Корольков шалфейи, Недзвецкий алмасы, Орто Азия, Коржинский алмуруту, Петтуников бадамы өсөт. Сейрек кездешүүчү жаныбарлардан Батыш Тянь-

Шандын эндемиги, Эл аралык Кызыл Китебине киргизилген Мензбир сууру, кидик така тумшуктуу жарганат, ак тырмактуу күрөн аюу, суусар, чаар күсөн, кундуз, илбирс, аркар, элик, жейре чүткөр, түркстан сүлөөсүнү, бүркүт, жылаанчы, бейиш чымчыгы, ителги ж. б. жаныбарлар бар.

Чаткал өрөөнүнүн климаты континенттик, кышкы мезгил суук болуп жайы мелүүн келет. Абанын температурасы июль айында орточо +22⁰, +25⁰С ал эми январь айында -32⁰, -37⁰ Сге жетет. Кардын туруктуу орточо катмары 1,5-1,7 метр болот. Шамалдын орточо ылдамдыгы 3-5 метр секунд. Чынында Чаткал өрөөнүндө туризмдин бардык түрлөрүн, өзгөчө эл аралык туризмди өнүктүрүүгө мүмкүнчүлүктөр жогору. Кыргызстандын Туризм департаменти менен Өзбекстандын Туризм боюнча комитети “Chatkal Resort” тоо лыжа рекреациялык курортун ишке ашыруу боюнча инвестициялык долбоорду жүзөгө ашыруу үчүн кызматташтык тууралуу келишим түзүлүп, курортту куруу үчүн Ак-Таш айылындагы Беш-Салаа участогуна тандалып алынган. Долбоордун башкы максаты – Чаткал районунун туризм тармагын өнүктүрүү, региондогу инвестициялык климатты жакшыртуу жана жергиликтүү тургундар үчүн жаңы иш орундарын түзүү. Бул ири туристтик объекттин ишке кириши менен Чаткалдын жаратылыш кооздугу кеңири таанылып, кышкы туризмдин өнүгүүсүнө чоң салым кошулат.

Корутунду: Жалал-Абад облусунун рекреациялык-туристтик потенциалы бул аймакта туризмди өнүктүрүүдө чоң мүмкүнчүлүккө ээ. Эгерде тиешелүү инфратүзүм, коопсуздук жана маалымат жеткиликтүүлүгү камсыздалса, мамлекеттик жана жеке сектор бирге иш алып барса, бул аймак туристтерди тартууда атаандаштыкка жөндөмдүү регионго айланат.

Адабияттар:

1. Дудашвили, С. Д. Туристские ресурсы Кыргызстана. – Бишкек: Раритет Инфо, 2004.
2. Жалал-Абад облусунун энциклопедиясы. – Бишкек, 2003. – 275 с.
3. Иманкулов Б. Минеральные лечебные ресурсы Кыргызстана. – Бишкек, 2003.
4. Низамиев А.Г., Култаева А.К. Кыргызстандын түштүк аймагынын табигый-туристтик потенциалын баалоонун геоэкологиялык маселелери. – Бишкек, 2017.
5. Туризм в Джалал-Абадской области. – Бишкек, 2022.
6. Научные основы комплексного развития Джалал-Абадской области. – Б.: ЦЭиСР при МФ КР, 2002.
7. Туризм в современном мире. Национальный статистический комитет Кыргызской Республики, – Бишкек, 2021.
8. Бобушев, Т. С. Развитие регионов и их социально-экономическая устойчивость к рискам // Реформа. – Бишкек, 2018. – № 3(79).
9. Кермалиев Р.С., Эрикбек кызы А., Модонова Р. «Кыргызстандагы туристтик-рекреациялык тармагынын жалпы абалы» - Вестник КГУ им. И. Арабаева – 2023 №1 – С.10
10. Кочкорбаева, М. Д. Джалал-Абадская область: туристские ресурсы и некоторые вопросы устойчивого развития туризма Реформа № 4(84) 2020.

*Нурдинов Ш. Ш., б.и.к., доцент
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ
Дороев А. А., улук окутуучу
К.Ш. Токтомаматов атындагы ЭАУ
Атаходжаева М.З.*

БАЛ ААРЫНЫН БАЛЫНЫН ХИМИЯЛЫК КУРАМЫ ЖАНА САПАТТУУЛУГУ

Аннотация

Бул макалада Ала-Бука районунун Чанач сай тоо кыркаларында бал аарычылык менен иш жүргүзгөн магистранттын баяндамасы чагылдырылат. Бул баяндаманын үстүндө эки жыл фенологиялык байкоо жүргүзүү менен иш барган. “Эл эмгегин, жер жебейт” деген макалды дагы бир жолу далилдеп өттү. Себеби жазда алына турган балдын мээнетти кышындасы башаталат экен. Убагында кышка даярдап, жылуулап карабаса. Жазда уча турган аарылардан ажырап кала турган. Эрте жазда бал аары сакталуучу жашыктардын ичин тазалап даарылабаса жайкы аарылардан болбой калышы ыктымал. Акырында нектар же өсүмдүк ширесин чогултуу даталарын туура аныктап чыгуу, өсүмдүк түрү көп жана ар түрдүү жерди тандап алуу, бал аарынын балынын мол болушу жана сапаттуулугу жагынан алдынкы орунда болору аныкталды. Лабораторияда аныкталган химиялык курамы менен балдын канчалык эсе организм үчүн керектүүлүгү жана даарылык касиети берилип, балдын орду башка заттардан жогору бааланары белгилүү болду.

Ачык сөздөр: Бал, өсүмдүк, табигый, экономика, ресурс, тоо, экосистема, климат, айыл - чарба, нектар, аары, углевод, белок, минерал.

ХИМИЧЕСКИЙ СОСТАВ И КАЧЕСТВО ПЧЕЛИНОГО МЕДА

Аннотация

В данной статье представлен доклад магистранта, занимающегося пчеловодством в горных массивах Чанач-сай Ала-Букинского района. Над этим докладом два года работала ведя фенологические наблюдения. Еще раз доказав правильность пословицы ” Эл эмгегин, жер жебейт”. Это связано с тем, что труд сбора меда, который собирают весной, приходится готовиться и ухаживать зимой. Если своевременно не позаботиться о подготовке к зиме утепляя ящиков, до весны могут и не дожить летающие медоносные пчелы. Медоносные пчелы ранней весной, скорее всего, перестанут быть летними пчелами, если не очистят и не обработают препаратами внутреннюю часть ящиков для хранения ранней весной. В конечном итоге было обнаружено, что правильное определение даты сбора нектара и выбор места с большим количеством и разнообразием видов растений, а также наличие большого количества медоносных пчел будут лидировать в сборе большого количества и качественного меда. Благодаря химическому составу, определенному в лаборатории, стало известно, во сколько раз мед необходим организму и обладает лечебными свойствами.

Ключевые слова: мед, растение, природа, экономика, ресурс, гора, экосистема, климат, сельское хозяйство, нектар, пчела, углеводы, белок, минералы.

CHEMICAL COMPOSITION AND QUALITY OF BEE HONEY

Annotation

This article presents a report by a master's student engaged in beekeeping in the mountain ranges of Chanach-say Ala-Buka district. Phenological observations have been working on this report for two years. He proved once again the proverb ”the labor of the people, the earth does not eat.” This is due to the fact that honey, which is harvested in the spring, falls in the winter. Prepare it in time for winter and insulate it. In the spring, it will be torn away from the flying bees. Honey bees in early

spring will most likely not become summer bees unless the inside of the storage boxes is cleaned and treated. In the end, it was found that the correct determination of the dates of collecting nectar or plant nectar, the choice of a place with a large number and variety of plant species, as well as the presence of a large number of honey bees would be leading in terms of quality. Due to the chemical composition determined in the laboratory, it was known how many times honey was needed by the body and had medicinal properties, and its place in honey was valued higher than in other substances.

Keywords: honey, plant, nature, economy, resource, mountain, ecosystem, climate, agriculture, nectar, bee, carbohydrates, protein, minerals.

Киришуу. Ала-Бука району географиялык, экономикалык жана табигый ресурстары менен кыргызстанда маанилүү райондордун бирин ээлейт. Ал болжол менен деңиз деңгээлинен 1180 метр бийиктикте жайгашып, негизинен тоолордун арасында, ошондой эле дарыялардын бириккен жеринен орун алган. Тоолор, адырлар, жыш токойлору жана дарыялары райондун табигый экосистемасын түзөт жана элибизге асыл жаратылышты берип турат. Географиялык жайгашуусу айыл чарбасы үчүн ылайыктуу, негизинен мал чарбасын багуу, дыйканчылык жана аарычылыкты колдонууга мүмкүнчүлүк берет. Район боюнча ар түрдүү илимий изилдөөлөр, айыл чарба жана экологиянын багытында жүргүзүлүп келет. Ала-Бука аймагы салыштырмалуу жогорку өрөөндү ээлегендиктен, аба-ырайы салкыныраак келет. Климаты континенттүү жайы ыссык, кышында суук болуп аарычылык үчүн ыңгайлуу зоналардын бири. Жай мезгилинде ысык жана нымдуу аба ырайы гүлдөрдүн көп болушуна шарт түзөт.

Таблица 1. Жылдын ар бир мезгилиндеги аба-ырайынын орточо өлчөмү

Жыл мезгили	Күндүзгү орточо температура	Түнкү орточо температура	Абсолюттук максимум
Жаз (апрель-май)	болжол менен күндүз +15...+20 °С	түнкүсү салкын, +5...+10 °С чамасында болушу мүмкүн	
Жай (июль)	Орточо күндүз +30...+31 °С	Түнкүсү +18...+19 °С	Абсолют максимум: +35.2 °С
Кыш (январь)	Орточо температура -5.1 °С	Түнкү температура -9.1 °С	Абсолют минимум: -23.3 °С
Күз жана өтмөк учурлар	күндүзгү +10...+20 °С	түнкү температура ±0...+10 °С	

Берилген таблица боюнча жай айында күндүз абдан ысык, түнкүсүн жагымдуу. Күн нуру көп жана күндүзгү температура жогору болот. Ал эми кыш убагы суук, түнкүсү температура төмөн түшөт; кар жаап, кээде аба-ырайы туруктуу болот. Өтмөк мезгилдер учурунда температура тез өзгөрөт; суук-жылуу күндөр экөөнүн ортосунда орун алат. Жамгырлар негизинен жаз, жайдын башында жана күзгө жакын көп болуусу мүмкүн. Кыш мезгилинде кар формасында жаашы ыктымал. [2, 45]

Бул жаратылышка жакын аймак болгон үчүн бал аарычылык үчүн жапайы тоо өсүмдүктөрү, арча, майда мөмөлүү жана тоо бадалдары көп, айыл чарба өсүмдүктөрүнөн: күн карама, жүгөрү, беде, жапайы чөптөр, бак-дарактар (алма, өрүк, жаңгак). Бул өсүмдүктөр жакшы нектар жана чаңча булагы болуп эсептелет.

Ошондуктан экологиялык жактан таза бал алуу мүмкүнчүлүгү чоң. Өзгөчө тоодогу ар түрдүү чөптүү жайыттар - балдын даамын берет жана жыпар жыты күчтүү болуп, “тоолук бал” деп бааланат. Кыргызстанда тоолук райондордон чыккан бал экспортко да жакшы чыгат, сапаты жогору деп эсептелет. [1, 17]

Бал - өсүмдүктөрдүн нектарынан же өсүмдүктөрдүн ширесинен (honeydew) бал аарылар тарабынан алынган жана алардын ферменттери менен өзгөртүлгөн табигый таттуу, жыттуу суюк зат. Бал көп учурда негизинен көмүртек кошулмалары (шекер) жана суудан турат; ошондой эле азыраак өлчөмдө белоктор, аминокислоталар, ферменттер, органикалык кислоталар, фенолдук бирикмелер, витаминдер жана минералдар камтыйт. Ала - Бука районунун Чанач сай тоо кыркасына 20-майга чейин барып жайгашып калуу зарылчылыгы бар. Себеби ошол мезгилде төмөндөгү таблицада берилген өсүмдүктөр гүлдөп нектар чогултуу үчүн даяр болуп калат. Ага чейин аарыларга болгон кызмат февралда башталат, жашыктарды жылуулап ороп коюу мезгили бүтөт. Бул мезгилде аарынын жумуртка коюу жана өрчүү мезгили жүрөт. Март айынын орто ченинде күн бир аз жылып калат да, жашыктарды ачып алып, тазалоо жана дарылоо иштери жүргүзүлөт. Аарылардын көпчүлүгү өлүп калат, себеби алардын түрлөрү бар, жумушчу аарылар өзү 18-45 күнгө чейин эле өзүнүн кызматын аткарат. Эркеги көлөмү боюнча жумушчу аарыдан чоңураак, жашоосу сезондук болуп, бир кыштоого чейин жетет. Ал эми ханыша аары (ургаачысы) бир үйчөдө бирөө болуп чоңдугу 3 см ге жетип, жашоосу 3-5 жылга чейин созулат. 1000-1500 ге жумуртка коюп үйчөнү жылда жаңыртып турат. [3, 4] Ошентип 20-майга тоого барып жайгашып алгандан кийин аарылар активдүү түрдө нектар чогултуп азыктана баштайт. Бул аарылардын өзүнө жана жумурткаларга жетилишине күч кубат берет. Негизги нектар чогултуу 10-июлга туш келип калат. Бул дагы болсо өз учурунда айдын аягына чейин созула баштайт. Ошондо аарылардын чогулткан нектары 80% кийик отко туура келип калат.

Таблица 2. Өсүмдүктөрдүн гүлдөө айлары жана бал топтоо мезгили

Гүлдүн аты	Гүлдөө айлары	Бал топтоо мезгили	Эскертүүлөр
Долона (<i>Taraxacum officinale</i>)	Апрель – май	Май башынан июнга чейин	Эрте жаздын балдары аарылар үчүн эң пайдалуу; табигый таттуулугу жогору
Беде (<i>Trifolium spp.</i>)	Май – июнь	Июнь – июлга чейин	Жогорку антиоксиданттуу бал; моноклориялуу алуу кыйын, анткени аарылар көп гүлдөн чогултат
Арча гүлү (<i>Juniperus spp.</i>)	Май – июль	Июль	Жука жана аз чыгымдуу нектар; балдын даамын күчөтөт
Альп өсүмдүктөрү (кийик от) тоо чөбү	Июнь – июль	Июнь – август	Ар түрдүү нектар; балдын түсү жана жыты күчтүү болот
Алма жана өрүк бактары	Апрель – май	Май	Жакшы ароматтуу бал; органикалык сапат жогору
Жапайы чөптөр жана гүлдүү талаалар	Май – август	Июнь – август	Бал топтоо көлөмү чоң; аарылар ар түрдүү гүлдөн чогултат, даам бай болот

Ошентип аарынын балын чогултуп алгандан кийин, анын баалуулугун аныктап алуу керек болот. Анын жогорку касиетте болуусу үчүн өсүмдүк булагы (mono-floral vs poly-floral), география, климат, топтолуу убакты (жылы/мезгил), балды топтоо жана иштетүү ыкмалары (ысып бышыруу, фильтрация), сактоо шарттары (температура, жарык) - баары балдын химиялык профилине чоң таасир тийгизет. Өсүмдүктөрдүн нектарынан же өсүмдүктөрдүн ширесинен (honeydew) курамдары айырмаланат (мисалы, минералдык кошулмалар жана олигосахариддер боюнча). Мындай аныктап берүүлөр **Codex Alimentarius** жана башка эл аралык стандарттар лабораториясында жүргүзүлөт. Балдын негизги компоненттерин жана сапаттык талаптарын белгилейт: суу көлөмү чеги, сахар профили, НМФ чектери, диастаза активдүүлүк, тышкы киргендердин жоктугу ж.б. (булар балдын таза жана туура сакталгандыгын камсыздоого арналган).

Жалпы химиялык курамы

- Суу: орточо 15-20% (орточо 17%). Суунун деңгээли балдын сакталуусуна жана кристаллизацияга таасир берет.
- Көмүртек кошулмалары (жалпылап алганда) - бал кургак заттын 95% ченеминде: көп бөлүгү моносакхариддер (фруктоза, глюкоза), азыраагы олигосахариддер. Жалпысынан көмүртек кошулмалары балдын салмак өлчөмүнө салыштырмалуу 75-85 % түзөт.
- Белоктор: 0.1- 0.5 %; мунун ичинде ферменттер жана азыраак өлчөмдө аминокислоталар.
- Минералдар: 0.1- 0.3 % (калий эң көп), курамы: К, Na, Ca, Mg, P, Fe, Zn, Cu, Mn жана башкалар.
- Органикалык кислоталар: негизгиси — глюкон кислотасы (gluconic acid), андан тышкары лимон кислотасы, жүзүм кислотасы ж.б. бар. Бул кислоталар рН жана таттуулук таасирин көрсөтөт; балдын рН адатта 3.2- 4.5 аралыгында.
- Фенолдор жана башка антиоксиданттык бирикмелер (полифенолдор, флавоноиддер): түрүнө жана өсүмдүк булагына жараша чоң өзгөрүү (айрым түрлөрүндө жогорку концентрация).
- Айрым индикаторлор: диастаза (амилаза) активдүүлүгү, НМФ (5-гидроксиметилфурфурал) деңгээли - балдын сапатын баалоодо колдонулат (жогору НМФ - бышырылган же сактоо шарттары бузулганын көрсөтөт). [8, 28]

Негизги көмүртек туундулары (шекер)

Балдагы шекердин курамы жана орточо/диапазондук (г/100 g - салмактык %) - булактарга негизделген маалыматтар:

- Фруктоза: 30 - 45 % (орточо 38 %).
- Глюкоза: 20 - 40 % (орточо 31 %). Фруктоза/глюкоза катышы балдын кристалдануу тенденциясын аныктайт (F/G жогору болсо - кристалданууга кечирээк).
- Сахароза: адатта <1 % (0.1-5 % диапазонунда, бирок көп учурда 0.1- 0.5 %). Жогорку сахароза табигый эмес кошумча кандуу шекердин (чагылдырышы) же жемиштөөнүн эрте баскычынан кабар бере алат.
- Мальтоза, изомальтоза жана башка дисахариддер жана олигосахариддер: жалпысынан 3-10% чамасында (түрүнө карап өзгөрөт). Honeydew (аарылар

топтогон өсүмдүк ширесинен алынган) балдарында мелезитозанын деңгээли жогору болушу мүмкүн.

Белгилей кетүүчү: балдагы жалпы шекердин көлөмү өсүмдүктүн түрүнө (монокалиттик - мисалы акация, манука ж.б.), географиялык шарттарга жана жыл мезгилине жараша өзгөрөт.

Белоктор, аминокислоталар жана ферменттер

- Жалпы белоктун деңгээли төмөн (0.1–0.5 %), бирок сапат жагынан маанилүү: белоктордун басымдуу бөлүгү - аарылардын ферменттери жана аз өлчөмдөгү өсүмдүк сыныктары.

- Эң көп таралган аминокислота - пролин (proline). Пролиндин көлөмү балдын сапатын жана жашылыгын (жаш балда пролин төмөн болушу мүмкүн) көрсөтүүчү индикатор катары колдонулат. Пролин орточо 0.5–1.5 г/100 г болушу мүмкүн (бул түрүнө жараша өзгөрөт).

- Негизги ферменттер:

- **Invertase (saccharase)** - сахарозаны фруктоза жана глюкозага гидролиздейт; аарылардын секретондук ферменти.

- **Diastase (амилаза)** - крахмал ыдырашы үчүн; диастаза активдүүлүгү балдын бышырылышы жана сакталуу шарты боюнча текшерилет.

- **Glucose oxidase** - глюкозаны глюкон кислотасы жана перекись (H_2O_2)ке айлантат; бул реакция балда антибактериалдык касиеттердин бирине салым кошот.

Органикалык кислоталар жана НМФ

- Негизги органикалык кислота - глюкон кислотасы (gluconic acid), ал glucose oxidase ферментинин иштешинен пайда болот. Органикалык кислоталар балдын даамын жана рН-ын аныктайт.

- **5-гидроксиметилфурфурал (НМФ)** - редукцияланган шекердин жана кислотанын таасири менен жылуулук же узак сактоо шартында пайда болгон бирикме. Жогору НМФ деңгээли балдын көп бышырылганын же туура сакталбаганын көрсөтөт жана сапаттык индикатор катары колдонулат. Эл аралык нормалар НМФ чекитин жана диастаза активдүүлүгүн карайт.

Витаминдер, минералдар жана микроэлементтер.

Витаминдер: балда витаминдер микроскопдук өлчөмдө (В-комплекстин элементтеринин азайышы; фолаттар жана башкалар). Бал негизги витамин булагы эмес, бирок аз өлчөмдө болсо да витаминдер бар.

- Минералдар: К (калий) - эң көп, андан соң Са, Mg, Na, P, Fe, Zn, Cu, Mn жана башкалар. Бул элементтердин концентрациясы өсүмдүк булагынан жана аймактан көз каранды.

Антиоксиданттар жана биоактивдүү бирикмелер

- Балдагы полирphenol жана flavonoidдер (мисалы, кварцетин, камферол жана башкалар) балдын антиоксиданттык активдүүлүгүн жана айрым саламаттыкка пайдасын түшүндүрөт. Бул бирикмелер өсүмдүктүн түрүнө (мелиса, манука, каштан ж.б.) чоң таасир этет.

Жыйынтык

- Бал - бул негизинен фруктоза жана глюкоза сыяктуу моносахариддерден, суу жана майда элементтерден турган табигый азык. Анын химиялык курамы өсүмдүк булагына, географияга жана иштетүү/сактоо шарттарына жараша өзгөрөт. Белгилүү сапат көрсөткүчтөргө: суу пайызы, НМФ, диастаза активдүүлүгү, сахар профиль жана минералдык курамы кирет. Бал аарылар (*Apis mellifera*) - бал өндүрүшүнүн негизги биологиялык булагы жана алардын коомчулуктук түзүмү, ролдору жана жашоо цикли бал өндүрүшүнө түздөн-түз таасир этет. **Табигый түсү жана жыты:** Тоолук балдар таза жана жыттуу; көбүнчө ачык сарыдан алтынга чейинки түстө.
- **Табигый таттуулук:** Углеводдор (глюкоза, фруктоза) табигый баланс менен камтылган, химиялык кошумчалар жок.
- **Минералдык курам:** Калий, магний, темир, марганец, фосфор сыяктуу микроэлементтер бар.
- **Витаминдер:** С витамини жана В-группасынын витаминдери (В1, В2, В6).
- **Антиоксиданттык касиеттери:** Флавоноиддер жана полифенолдор балдын антибактериалдык жана ден соолукту жакшыртуучу сапатын камсыз кылат.
- **Кристаллизация ылдамдыгы:** Тоолук балдар көбүнчө жай мезгилинде алынган болсо, жайында жайылып, кышка жакын кристаллизациялана баштайт. Бул анын табигый сапатын көрсөтөт.

Колдонулган адабияттар:

1. Аветисян Г.А. Разведение и содержание пчел. Учебное пособие / Г.А. Аветисян. - М.: Колос, 2014г.
2. Лукоянов В.Д. Пчеловодный инвентарь, пасечное оборудование / В.Д. Лукоянов, В.Н. Павленко. - М.: Агропромиздат, 1988г.
3. Нурдинов Ш. Ш. Насекомые-санитары природы/ Вестник ЖАГУ 2023г.
4. Комлацкий В.И. Пчеловодство / В.И. Комлацкий, С.В. Логинов, С.А. Плотников. - М.: Феникс, 2009г.
5. Шимановский В.Ю. Методы пчеловодения / В.Ю. Шимановский. - М.: Московские учебники и Картолиотография, 2003.
6. И. Халифман Пчелы. Книга о биологии пчелиной семьи и победах науки о пчелах / И. Халифман. - М.: Государственное издательство культурно-просветительной литературы, 1996г.
7. Михал Мачичка Пчеловодное оборудование, инвентарь и их самодельное производство / Михал Мачичка. - М.: Природа, 1988г.
8. Codex Alimentarius - Standard for Honey (CXS 12-1981).
9. Da Silva, et al. - «Honey: Chemical composition, stability and authenticity» (2016) — катар илимий карап чыгуу материалдары.
10. Shapla, et al. — НМФ изилдөөлөрү жана мааниси (2018).
11. Britannica /башка энциклопедиялык булактар - *Apis mellifera* биологиясы (колония, жашоо цикли).

ЧЕКЕНЕ ФАРМАЦЕВТИКАЛЫК БАЗАР: НЕГИЗГИ КӨЙГӨЙЛӨР ЖАНА АЛАРДЫ ЧЕЧҮҮ ЖОЛДОРУ

Аннотация: Макалада чекене соода базарынын негизги көйгөйлөрү көрсөтүлгөн, алардын арасында: профессионалдуу жана квалификациялуу кадрлардын тартыштыгы; калк үчүн дарыкана уюмдарынын жеткиликтүүлүгү; ооруканадагы дарыканалардын иши; дары препараттарын рецепт менен берүү; өндүрүштүк дарыканалардын ишин көзөмөлдөө; дарыканалардын ишин көзөмөлдөө. Проблемаларды чечүү жолдору сунушталды.

Ачык сөздөр: Дарыкана, изилдөө, иш-аракет, көйгөй, дары-дармек, кызмат көрсөтүү, атаандаштык.

РОЗНИЧНЫЙ ФАРМАЦЕВТИЧЕСКИЙ РЫНОК: ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ РЕШЕНИЯ

Аннотация

В статье обозначены основные проблемы розничного фармрынка, среди которых: дефицит профессиональных, квалифицированных кадров; доступность аптечных организаций для населения; деятельность больничных аптек; рецептурный отпуск лекарственных препаратов; деятельность производственных аптек; контроль за деятельностью аптек; работа профессионального аптечного сообщества. Предложены пути решения проблем.

Ключевые слова: аптека, исследования, деятельность, проблема, лекарственные средства

RETAIL PHARMACEUTICAL MARKET: MAIN PROBLEMS AND SOLUTIONS

Abstract

The article highlights the main problems of the retail market, including: lack of professional and qualified personnel; accessibility of pharmacy organizations to the public; operation of pharmacies in hospitals; prescription drugs; supervision of the activities of manufacturing pharmacies; supervision of pharmacies. Solutions to the problems were proposed.

Keywords: pharmacy, research, action, problem, medicine, service, competition.

Киришуу. Биринчи маселе: Квалификациялуу кадрлардын жетишсиздиги. Саламаттыкты сактоодогу олуттуу өзгөрүүлөр жана илимий-техникалык прогресстин өнүгүшү (персонификацияланган медицина, калктын жалпы картайышы, фармакогеномика, котормо медицина, нанотехнология, ген жана клетка терапиясы ж. б.) Кыргызстанда фармацевтикалык кадр маселесин түзүүгө таасирин тийгизет .

Азыркы учурда тармакта кадрлардын жетишсиздиги байкалууда. Тилекке каршы, азыркы статистика боюнча фармация тармагында кадрлар менен камсыздоо дээрлик жок. 2019-жылдагы маалыматтар боюнча Кыргызстанда 2932 фармацевтикалык уюмдар өз ишмердүүлүгүн улантып келишет жана жыл сайын фармация адистигине 23856 миң адам толукталат, бирок кадрдык агенттиктердин баалоосу жана биз жүргүзгөн баа боюнча

фармацевттик билими бар адистерге суроо-талап канааттандырылбаган бойдон калууда. Натыйжада көрсөтүлгөн кызматтардын сапаты төмөндөп, бейтаптардын дарыканага болгон ишенимин жоготот. Жалал-Абад облусунун Манас шаарында жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн маалыматтарынын негизинде дарыкана кызматкерлери дары каражаттарын сатууда төмөнкү каталарды кетиришет:

- препараттын аталышына (номенклатурасына) байланыштуу каталар-34,4%;
- туура эмес дары - дармек каражатын кокустан берүү-22,1%;
- балдар үчүн дары-дармек каражатын бойго жеткен бейтапка берүү жана тескерисинче-15,3%.

Бул чөйрөдөгү кадрдык жетишсиздикти жоюу үчүн мамлекет менен бизнес окутуу, квалификацияны жогорулатуу жана мотивация системасын иштеп чыгышы керек, ошондой эле фармацевтикалык кадрларды даярдоо үчүн төмөнкү пункттарды кошуу керек:

- медициналык орто жана фармацевтикалык билими барлар үчүн сырттан билим алуу мүмкүнчүлүгүн сактоо;
- иш берүүчүлөр тарабынан кызматкерлерге ынгайлуу шарттарды, мотивациялык программаларды түзүп, айлык акысын жогорулатуу;
- бирдиктүү квалификациялык маалымдамага жана тиешелүү стандарттарга өзгөртүүлөрдү Кыргызстандын Саламаттык сактоо министрлигинин буйруктарынын долбоорлорун бир мезгилде даярдоо;
- фармацевттик кадрларды даярдоо системасын реформалоо;
- колдонуудагы мамлекеттик билим берүү стандарттарын кайра карап чыгууну уюштуруу;
- бир ЖОЖдо окуу процессинде кошумча квалификация алуу үчүн шарттарды түзүү (мисалы, башкаруу же сапатты камсыздоо жаатында);
- фармацевтикалык кызматкерлердин резидентура жана магистратурасы үчүн ААКны иштеп чыгуу жана бекитүү (мисалы, фармацевтикалык химия, соттук-

химиялык экспертиза, өнөр жай фармациясы, фармацияны уюштуруу, клиникалык фармакология).

Экинчи маселе: Калк үчүн дары-дармектердин жеткиликтүүлүгү. Лицензияларынын реестринин маалыматы боюнча, КРда 2932 миңден ашык Дарыкана уюмдары бар фармацевтик иш жүргүзүүгө лицензиясы бар аптекалар складдар иштешет. Бул көпкү же азбы? Кыргызстан боюнча саламаттыкты сактоо министрлиги, бул өтө эле көп жана кызмат көрсөтүүнүн сапатын жакшыртууга эмес, начарлатууга алып келет деп билдирет. Дарыканалардын саны көп болгону таза атаандаштыкка, тейлөөнү жакшыртууга, көрсөтүлүүчү кызматтарды көбөйтүүгө, дары каражатарына болгон баанын төмөндөшүнө шарт тузуш керек. Бирок, андай болбой жатат. Тескерисинче, көрсөтүлүүчү кызматтардын сапатын төмөндөшү, социалдык кызматтардын бир эле мезгилде соода багытын жогорулашы атаандаштык айынан байкалып жатат. Ошол эле учурда, бир дарыкана уюмунда орто эсеп менен 200гө жакын адам кызмат кылат. 1990-жылдары норматив боюнча дарыканага 9 000 адам туура келген, ал эми дарыканалар аралык кеминде 500 метр болушу керек болчу. Бүгүнкү күндө мындай стандарттар жок. Мындан тышкары, дарыканалардын көпчүлүгү шаарда жайгашкандыктан айылдыктардын дары-дармектерге жетүү мүмкүнчүлүгү чектелүү. Эгерде дары-дармек каражаттарын ФАПтардан берүүгө уруксат берилсе айыл калкы үчүн дары-дармектердин жетишсиздиги маселесин чечмек. Мамлекет дарыкана уюмдарынын санын жөнгө салышы керек деп эсептейм: шаарларда дарыканалардын санын көбөйтүүнүн ордуна айыл жеринде дарыканалардын санын көбөйтүп, ФАПтарды ачууга түрткү берүү; ФАПтарда товарлардын ассортиментин көбөйтүүгө көмөктөшүү жана алардын адистерин дары препараттарын сатуу.

Үчүнчү маселе: Оорукананын дарыканаларынын иши учурда КРда саламаттыкты сактоо министирлигинин маалыматы боюнча ооруканадагы дарыканалардын саны тынымсыз азайып баратат. Оорукананын дарыканалары үчүн: кадрлардын тартыштыгы чекене соода тармагына караганда басымдуу

- эмгек акынын төмөндүгү,
- өндүрүлгөн стерилдүү эритмелердин сапаты жогору эмес,
- дарылоо мекемелеринин дарыканаларынын ишин жөнгө салуучу ченемдик укуктук базасы эскирген.

Белгиленген көйгөйлөрдү эске алуу менен оорукананын дарыканаларынын натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн төмөнкү иш-чараларды жүзөгө ашыруу зарыл:

- оорукананын дарыкана кызматкерлеринин мотивациясын жогорулатуу;
- ооруканалар аралык дарыканаларды түзүү;
- колдонуудагы мыйзамдарга "медициналык уюмдун дарыканасы" түшүнүгүнүн аныктамасын киргизүү;
- медициналык уюмдун дарыканасы жөнүндө жобону иштеп чыгуу;
- "медициналык уюмдун дарыканасынын иштөө тартиби" тармактык стандартын иштеп чыгуу;

- медициналык уюмдардын дарыканаларынын персоналдарына квалификациялык талаптарды иштеп чыгуу;
- ооруканалык дарыканалардын адистеринин штаттык санынын ченемин бекитүү;
- ооруканадагы дарыкана адистеринин эмгек акысын жогорулатуу менен бирге медициналык кызматкерлердин эмгек акысын жогорулатуу;
- саламаттык сактоо мекемесинин дарыкана провизору жөнүндө жобону иштеп чыгуу;
- ооруканалык фармация жана клиникалык медицина жаатында адистерди даярдоо программаларын координациялоо.

Төртүнчү көйгөй: Дарыканада дары-дармек каражаттарын берүү тартибин бузуу. Калыптанган практика боюнча бүгүнкү күндө дарыгерлер рецепт жазышпайт. Анын себеби рецепт бланктарынын жоктугу, убакыттын тардыгы ж.б.. Ошол себептен фармацевтикалык кызматкерлер дары-дармектерди кое бербей, бейтап дарыланбай кое албайт. Изилдөөлөрдүн негизинде дары-дармектерди туура эмес колдонуунун натыйжасында өзүн-өзү дарылоо, полипрагмазия көбөйүүдө жана антибиотиктерге туруктуулук пайда болууда. Лицензиялоочу органдар, аймактык департаменттик органдары тарабынан дарыкана уюмдарынын ишин текшерүүнүн саны, көп бирок абалы өтө жай өзгөрүүдө. Ошол учун дарыканада сатылуучу дары-дармектердин сатылуусун тартипке келтирүү жана тартип бузууларды четтетүү үчүн аткаруу бийлигинин биргелешкен аракети керек. Эгерде ар бир дарыгердин жумуш ордунда компьютер болсо, рецепттерди жазып берүү боюнча программаны иштеп чыгууга жана киргизүүгө мүмкүндүк берет. Мамлекетин башкаруу органдары жана саламаттык сактоо министирлиги тарабынан дарыгерлерди дары-дармектерди туура жазып берүүгө үйрөтүү, ал эми бизнести - этика стандарттарын киргизүү чоң жардам берет. Бул үчүн төмөнкүлөр керек:

- дарыгерлердин билим деңгээлин жана дары-дармектерди дайындоо жоопкерчилигин дайыма жогорулатып туруу;
- тиешелүү дарыкана практикасынын алкагында бардык препараттарды берүүнү жүргүзүү;

Бешинчи маселе: Өндүрүштүк дарыканаларды кыскартуу.

Бүгүнкү күндө өндүрүш бөлүмдөрү бар дарыканалардын саны тынымсыз азайып жатат. Даяр формадагы дарыканалардын саны 4% гана түзөт. Кээ бир аптекалардын ичинде рецепт боюнча дары даярдай турган өндүрүш бөлүмү да болот. Ошол эле учурда бир катар дары-дармек препараттарын алардын өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу заводдук өндүрүштө жасай албайбыз. Мисалы, калий йодидинин 0,5% эритмеси заводдук аналогуна ээ эмес, анткени эритмеге стабилизаторду кошуу мүмкүн эмес. Себеби препарат жаңы төрөлгөн балдар үчүн колдонулат. Буга 1% аскорбин кислотасынын эритмеси, 1% глутамин жана гидрохлорид кислотасынын эритмеси, 1% эритме кофеин натрий бензоаты ж. б кошсо болот. Дарыканаларда гана даярдала турган дары каражаттардын бир тобу электрофорез эритмелери. Өнөр жай өндүрүшүндө электрофорез үчүн

препараттарды даярдоо негизинен жок жана болушу мүмкүн эмес, анткени алар суу эритмелери, ошондой эле электр тогунун таасири астында консерванттардын тери аркылуу кирүүсү пациентке уулуу таасир тийгизүүгө жол бербейт.

Өндүрүштүк дарыканалардын санынын олуттуу кыскарышы өзгөчө өндүрүш катары техникалык тейлөө көйгөйүн жаратат. Дары чыгаруучу дарыканалар буюртма менен жасалган формулалар өз ишинде олуттуу кыйынчылыктарга туш болушат, анын ичинде:

- бажы өндүрүшү үчүн заттардын жетишсиздиги, алардын жогорку баасы, чоң таңгак;

- көмөкчү материалдардын жетишсиздиги;

- өндүрүштүн рентабелдүүлүгү, ал ижара акысынын, коммуналдык төлөмдөрдүн жана башка чыгымдардын жогорулашы;

- сабаттуу адистердин, технологдордун, аналитиктердин ж.б. жетишсиздиги.

Алардын жашоосун сактап калуу үчүн, дарыканалар ички долбоорлорду иштеп чыгышы керек. Программаларды азайтуу, ошондой эле Кыргыз Республикасынын субъекттеринин аткаруу бийлик органдарынан социалдык жүктөмү бар дарыканалардын ишин кароону суранып, айрым региондордо дарыканалардын дары каражаттарынын жүгүртүлүшүн жүзөгө ашыруучу ишти уюштуруу.

Алтынчы маселе: Дарыканалардын ишин көзөмөлдөө.

Учурда дарыканалардын ишин көзөмөлдөө бул мамалекеттик деңгээлде жүргүзүлүүчү маанилүү иш. Ал дары-дармектердин сапатын, коопсуздугун жана мыйзамдуу жүгүртүлүшүн камсыз кылууга багытталган. Бул контролдоо эрежелеринин негизинде жасалма онлайн дарыканалардын көп саны экенин белгилей кетүү керек, иш-аракеттери текшерилбей турганы, көпчүлүк учурда башкаруу иллюзиясын жаратат. Фармацевтикалык өндүрүүчүлөр менен дарыкана маркетинг келишимдери да көзөмөлдөө органдарынан сыртта калат. Тилекке каршы, азырынча мамлекеттик көзөмөл аркылуу чечиле элек көйгөйлөрдү санап өтөм.:

- контролго алынбаган ассортимент (милдеттүү ассортимент минимумга чейин кыскарган, жок дарыкана үчүн пайдасыз болгон негизги дары-дармектер);

- онлайн дары-дармек соодасы;

- ассортименттин өндүрүүчүлөр менен болгон саясатты маркетингдик келишимдер менен алмаштырылып, дарыкананын кирешеси өзүнүн негизги иши үчүн эмес, пайдалуу дары-дармектерди жайылтуу үчүн алат. Бул көйгөйлөрдү чечүү үчүн натыйжалуу баа контролун орнотуу зарыл жана дефекттер менен иштөө дарыканалардагы ассортименттик кароо дары-дармектердин онлайн-соодасын жөнгө салуу дарыканалардын жумуш эрежелерин маркетингдик келишимдерди түзүү керек. Ошентип, биз фармацевтикалык рыноктун чекене сегментинин көптөгөн көйгөйлөрүн чечүү жолун көрөбүз. Бул мамлекет менен жарандык коомдун активдүү өз ара аракеттенүүсүнүн негизинде, жарандык коом - нормативдик-укуктук базаны

калыбына келтирүүдө, дарыкана уюмдарын башкаруунун вертикалын, аптекалардын ишин көзөмөлдөөнүү күчөтүү, дарыкана адистеринин эмгек мотивациясын жогорулатуу маанилүү болуп эсептелет.

Колдонулган адабияттар:

1. Аладышева ж.и., Пятигорская Н. В., Береговов в. в., Беляев в. в. кесиптик Система өнөр жай Фармация боюнча билим-бул чет элдик тажрыйба. Ремедиум, 2012, 12: 6.39-43.
2. Аладышева ж.и., Береговов в. в., Пятигорская Н. В., Самылина и. А. азыркы замандын актуалдуу маселелери Россия Федерациясындагы фармацевтикалык билим берүү. Фармация, 2013, Б. 1.
3. Берегов В.В., Свистунов А. А., Пятигорская Н. В., Аладышева Ж. И., Мешковский А. П. О "өнөр жай фармациясы" багыты боюнча кошумча кесиптик билим берүү Россия Федерациясынын. Фармацевтика өнөр жайы, 2012, 12: 80-83-бб.
4. Катталуу. Пресс - релиз 1935 25.01.2012 "эмне үчүн, кайда жана кимге окууга. Студенттердин пикири, абитуриенттердин жана ата-энелердин".
5. Умаров с.з. фармацевт кесибинин кадыр-баркы жана жаңы медициналык технологиялар.

ЭПИДЕМИОЛОГИЯ САХАРНОГО ДИАБЕТА В ДЖАЛАЛ-АБАДСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация

Сахарный диабет — это группа метаболических обменных заболеваний, характеризующихся гипергликемией, которая является результатом дефектов секреции инсулина, действия инсулина или обоих этих факторов.

Ключевые слова: сахарный диабет, глюкоза крови, опросник FINDRISC, диагностированный сахарный диабет, распространенность, Джалал-Абадская область

ЖАЛАЛ-АБАД ОБЛАСТЫНДАГЫ КАНТ ДИАБЕТИНИН ЭПИДЕМИОЛОГИЯСЫ

Аннотация

Кант диабети – инсулин секрециясынын, инсулин аракетинин же экөөнүн тең бузулушунан келип чыккан гипергликемия менен мүнөздөлгөн метаболикалык оорулардын тобу.

Ачык сөздөр: кант диабети, кандагы глюкоза, FINDRISC анкетасы, диагностикаланган кант диабети, таралышы, Жалал-Абад облусу

EPIDEMIOLOGY OF DIABETES MELLITUS IN JALAL-ABAD REGION

Abstract

Diabetes mellitus is a group of metabolic diseases characterized by hyperglycemia that results from defects in insulin secretion, insulin action, or both.

Key words: diabetes mellitus, blood glucose, FINDRISC questionnaire, diagnosed diabetes mellitus, prevalence, Jalal-Abad region

Актуальность: Всемирная организация здравоохранения (ВОЗ) признала сахарный диабет как пандемия XXI века. Согласно оценкам экспертов ВОЗ около 463 млн человек или 8,8% взрослых людей от 20 до 75 лет, по всему миру страдают сахарным диабетом. В связи с этим, проблемы борьбы с сахарным диабетом становится все более актуальной для современной медицины. Особенности условий и образа жизни людей XXI века, связанные с гипокинезией, употреблением продуктов с высоким содержанием углеводов, соли, жиров, синтетических добавок; частые стрессовые ситуации, вызванные ускорением темпов жизни, вредные привычки и многие другие факторы лежат в основе повышения массы тела, развития метаболического синдрома (МС) и сахарного диабета II типа. Немаловажное влияние оказывают также множественные генетические и экологические факторы, способствующие распространению сахарного диабета.

Сахарный диабет является одним из наиболее распространенных неинфекционных заболеваний человека, после сердечно-сосудистой и онкологической патологией, приводящий к инвалидизации и летальным исходам. Международная Диабетическая Федерация (IDF) прогнозирует, что

к 2045 г число больных СД превысит 630 млн. человек. Распространенность сахарного диабета выше в странах со средним и низким доходом .

Сахарный диабет является хроническим прогрессирующим неинфекционным заболеванием с повышением уровня сахара в крови. Известно, что сахарный диабет 1 типа сопровождается абсолютным дефицитом инсулина как следствие разрушения β -клеток поджелудочной железы на фоне аутоиммунных процессов. Роль генетической предрасположенности к развитию заболевания значительна. Сахарный диабет 2 типа развивается в большинстве случаев как следствие инсулинорезистентности тканей организма. Системная инсулинорезистентность типична среди молодых людей и подростков. В педиатрической практике в связи с возрастающей проблемой ожирения и метаболического синдрома увеличивается риск развития сахарного диабета 2 типа. В Кыргызской Республике в 2011-2012 гг было проведено скрининговое обследование более 5000 жителей г. Бишкек и Чуйской области. При этом сахарный диабет был выявлен у 5,39% обследованных, а предиабет или нарушение толерантности к глюкозе у 11,4%. Рост не диагностированного сахарного диабета в дальнейшем ляжет большим экономическим бременем затрат, как на самих пациентов, так и на систему здравоохранения КР. Во всех странах мира и у нас отмечается высокая инвалидизация и смертность больных с сахарным диабетом. По данным Республиканского медико-информационного центра (РМИЦ) Министерства здравоохранения КР в 2023 г. в структуре смертности население КР ведущее место занимают сердечно-сосудистые заболевания 51,1%. По данным Республиканского эндокринологического диспансера, распространенность микрососудистых осложнений у лиц сахарным диабетом 2 типа достаточно высока; диабетическая ретинопатия выявлена у 24,4%, диабетическая невропатия у 21,6%, диабетическая нейропатия у 64,2%, диабетическая стопа у 48% [____]. Распространенность избыточной массы тела и ожирения в КР составляет 40%. У 52,7% жителей КР отсутствует регулярная физическая активность, 29,3% - не имеют в своей ежедневном рационе достаточное количество овощей и фруктов.

Вместе с тем в системе здравоохранения страны остаются еще множество не решенных проблем, что послужило основанием для проведения данного исследования.

Цель исследования:

1. Изучить динамику распространенности сахарного диабета среди населения Жалал-Абадской области за 2021г по 2023годы.
2. Провести анализ эпидемиологической ситуации по заболеваемости сахарным диабетом в Жалал-абадской области.

Методы исследования. -?

В работе проанализированы данные годовых отчетов лечебно-профилактических учреждений с 2021 по 2023 годы.

Результаты и их обсуждения.

В жалал-Абадской области зарегистрировано более 13 133 пациентов с диагнозом СД, в том числе 1796 в городе Жалал-Абад. Эти показатели ежегодно увеличиваются. Согласно статическим данным на 1 января 2021 года распространённость СД в Жалал-абадской области составила 921,2 на 100 тыс. населения, из них впервые зарегистрированных - 79,2.

Таблица 1. Заболеваемости сахарным диабетом население районах и городах Жалал-Абадской области КР за 2021-2023годы.

Районы и города	2021г		2022г		2023г	
	Абс.чис	Инт п	Абс.чис	Инт п	Абс.чис	Инт п
Аксыский	789	575,5	783	925,8	788	566,6
Ала-Букинский	985	906,6	1023	786,3	1115	967,8
Базар-Коргонский	1383	752	1473	1211,4	1537	803,1
Ноокенский	1681	1157,8	1793	1187,3	1969	1308,2
Сузакский	3454	1120,5	3737	1010,8	3995	1242,9
Токтогульский	250	980,5	260	486	284	1025,5
Тогуз-Торунский	466	451,1	508	560,2	524	496,0
Чаткальский	147	513,5	162	925,8	174	578,7
г Жалал-Абад	1626	1319,4	1734	1381,8	1796	1402,9
г Кара-Куль	309	1148,7	355	1305,1	384	1404,7
г Майлуу-Суу	239	923,1	242	928,9	239	910,3
г Таш-Кумур	284	644,5	322	722	328	883,8
Итого по области	11613	921,2	998	966,4	13133	1010,4

Таблица 2. В первые выявленные заболеваемости сахарным диабетом население районах и городах Жалал-Абадской области КР за 2021-2023годы.

Районы и города	2021г		2022г		2023г	
	Абс.чис	Инт п	Абс.чис	Инт п	Абс.чис	Инт п
Аксыский	46	33,6	58	41,7	50	35,9
Ала-Букинский	111	102,2	83	75,1	135	117,2
Базар-Коргонский	195	106,0	132	70,5	96	50,2
Ноокенский	222	152,9	261	176,3	298	198,0
Сузакский	145	47,0	196	62,3	149	46,4
Токтогульский	13	51,0	18	70,0	27	97,5
Тогуз-Торунский	60	58,1	61	58,4	55	52,1
Чаткальский	15	52,4	24	83,0	29	96,4
г Жалал-Абад	122	99,0	130	103,6	131	102,3
г Кара-Куль	32	119	51	187,5	44	161,0
г Майлуу-Суу	16	61,8	17	65,3	20	76,2
г Таш-Кумур	21	47,7	36	80,7	11	29,6
Итого по области	998	79,2	1067	83,2	1045	80,4

В динамике распространённость СД с каждым годом растёт. Показатели распространённости СД по районам и городам Жалал-Абадской области представлены ниже. Так, распространённость СД в Сузакском районе

составила - 1120,5 на 100 тыс. населения и в Ноокенском районе - 1157,8, из них с впервые выявленных - 152,9. Наименее распространенный показатель отмечался в Чаткалском районе - 513,5 на 100 тыс. населения и в городе Таш-Кумыр - 644,5 на 100 тыс. населения. В честь Всемирного дня сахарного диабета - 14 ноября коллектив кафедры “.....” ЦАМУ в городе Жалал-Абад провел флэшмоб. В этот день был организован опрос осведомленности горожан по СД. Всего в опросе приняли участие 207 человек. В ходе опроса и дальнейшего обследования было выявлено симптомы СД 2 типа у 4 человек. 8 человек отметили, что они уже страдают СД. Согласно опроснику “FINDRISC» лиц с очень высоким риском развития СД был - 2, высоким риском - 4, умеренным риском – 16. Слегка повышены - у 45, низкий – у 102.

Следовательно, в КР СД становится распространенным и быстро развивающимся неинфекционным и сложно контролируемым заболеванием.

Заключение:

1. Число больных сахарным диабетом в Жалал-Абадской области, как и в Кыргызстане в целом, постоянно увеличивается. Статические данные и фактические цифры распространенности и заболеваемости СД отличаются. Для ранней диагностики СД необходимо проводить массовые скрининговые обследования населения.

2. Наблюдается рост числа больных с диагнозом, установленным впервые в жизни.

3. Анализ показывает, что темп роста заболеваемости СД за последний год в Жалал-Абадской области более значителен.

Литература:

1. Жуманалиева М.Б., Таанышбекова А. Эпидемиология сахарного диабета в Джалал-Абадской области // Вестник ЦАММУ. — 2023. — №3. — С. 85–89.
2. Жуманалиева М.Б., Таанышбекова А. Эпидемиология сахарного диабета в Джалал-Абадской области // Вестник ЦАММУ. — 2024. — №1. — С. 93–97.
3. Султаналиева Р.Б., Рысбекова Г.С., Абылова Н.К., Мурзакаримова Л.К. Эпидемиология и бремя сахарного диабета в мире и Кыргызстане // Здоровоохранение Кыргызстана. — 2022. — №4. — С. 19–25. DOI: 10.51350/zdravkg2022.4.10.2.19
4. Эпидемиологическая ситуация по заболеваемости сахарным диабетом в Кыргызской Республике // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. — 2019. — №1. — С. 56–61.
5. Молдобаева М.С., Наркулова Г.О., Виноградова А.В. и др. Распространенность сахарного диабета 2 типа в Иссык-Кульском и Нарынском регионах Кыргызстана // Евразийский журнал здравоохранения. — 2022. — №2. — С. 44–49.
6. Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. Сахарный диабет (статистические данные по регионам Кыргызской Республики). — Бишкек, 2024.
7. Всемирная организация здравоохранения. Глобальный доклад по сахарному диабету. — Женева: WHO, 2023.
8. Балаболкин М.И. Диабетология. — Москва: Медицина, 2021.
9. Министерство здравоохранения Кыргызской Республики. Национальная программа профилактики и контроля неинфекционных заболеваний в Кыргызской Республике. — Бишкек, 2022.

*Нармырзаева Г.А., ага окутуучу
К.Ш. Токтомаматов атындагы ЭАУ
Дороев А.А., ага окутуучу
К.Ш. Токтомаматов атындагы ЭАУ
Таирова Г.Т., окутуучу
К.Ш. Токтомаматов атындагы ЭАУ*

К.Ш. ТОКТОМАМАТОВ АТЫНДАГЫ ЭЛ АРАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИНИН СТУДЕНТТЕРИНИН ЧЫНЫГЫ ТАМАКТАНУУСУН БААЛОО

Аннотация

Бул изилдөө К.Ш. Токтомаматов атындагы Эл аралык университетинин студенттеринин чыныгы (реалдуу) тамактануу абалын баалоого багытталган. Максаты — студенттердин күнүмдүк рационун, азык-түлүк тандоосу жана тамактануу маданияты аркылуу алардын ден соолугуна тийгизген таасирин аныктоо. Изилдөөнүн жүрүшүндө сурамжылоонун, байкоонун жана салыштыруунун ыкмалары колдонулуп, алынган маалыматтар дүкөн, ашкана жана коомдук тамактануу жайларында колдонулуп жаткан азык-түлүктөр менен салыштырылды. Жыйынтыгында студенттердин рационун көп учурда туура эмес түзүлүп, белок, витамин жана минералдар жетишсиз экени аныкталды. Изилдөө студенттер арасында туура жана тең салмактуу тамактанууну калыптандыруу боюнча сунуштарды иштеп чыгууга мүмкүндүк берди.

Ачкыч сөздөр: тамактануу, рацион, ден соолук, иммунитет, туура тамактануу, азык-түлүк, нутрициология, тамактануу гигиенасы.

ОЦЕНКА ФАКТИЧЕСКОГО ПИТАНИЯ СТУДЕНТОВ МЕЖДУНАРОДНОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ К.Ш.ТОКТОМАМАТОВА

Аннотация

Целью данного исследования была оценка фактического (реального) состояния питания студентов Международного университета имени К.Ш. Токтомаматова. Цель - определить влияние ежедневного рациона питания студентов, их выбора продуктов питания и культуры питания на их здоровье. В исследовании использовались методы опроса, наблюдения и сравнения, а полученные данные сопоставлялись с продуктами питания, используемыми в магазинах, на кухнях и предприятиях общественного питания. Результаты показали, что рацион питания студентов часто плохо структурирован и содержит недостаточно белка, витаминов и минералов. Исследование позволило нам разработать рекомендации по формированию здорового и сбалансированного питания среди студентов.

Ключевые слова: питание, диета, здоровье, иммунитет, правильное питание, продукты питания, нутрициология, гигиена питания.

ASSESSMENT OF ACTUAL NUTRITION OF STUDENTS OF THE INTERNATIONAL UNIVERSITY NAMED AFTER K.SH.TOKTOMAMATOV

Abstract

The aim of this study was to assess the actual (real) nutritional status of students at K.Sh. Toktomamatov International University. The aim is to determine the impact of students' daily diet, their food choices and food culture on their health. The study used survey, observation and comparison methods, and the data obtained were compared with food products used in stores, kitchens and catering establishments. The results showed that students' diets are often poorly

structured and contain insufficient protein, vitamins and minerals. The study allowed us to develop recommendations for promoting healthy and balanced nutrition among students.

Key words: nutrition, diet, health, immunity, proper nutrition, food products, nutritionology, food hygiene.

Киришуу. Туура тамактануу ден-соолукка комплекстүү коргоо таасирин тийгизет, организмдин оптималдуу иштешин камсыз кылат, адамдын жашоосуна жагымдуу шарттарды түзөт [1]. Бул организмдин айлана-чөйрөнүн терс таасирине туруктуулугун жогорулатуунун маанилүү фактору. Студенттик окуу учурунда тең салмактуу жана сарамжалдуу тамактануу иммунитетти сактоо жана таанып-билүү функцияларын сактоо үчүн абдан маанилүү. Учурдагы изилдөөлөр көрсөткөндөй, маанилүү микроэлементтердин жетишсиз кабыл алынышы иммундук системанын активдүүлүгүн төмөндөтүп, акыл-эс жана ой жүгүртүү процесстерине таасирин тийгизет. Ошондуктан студенттерди экологиялык жагымсыз факторлордон коргоо жана алардын когнитивдик функцияларын колдоо үчүн адекваттуу тамактануу менен камсыз кылуу маанилүү.

Изилдөөнүн максаты - эл аралык университеттин студенттеринин чыныгы тамактануу абалына баа берүү, алардын тамактануу адаттарына таасир этүүчү көйгөйлөрдү жана факторлорду аныктоо жана келечектеги адистердин тамактануусун жакшыртуу жана ден соолугун сактоо боюнча зарыл чараларды аныктоо.

Изилдөөнүн материалдары жана методдору

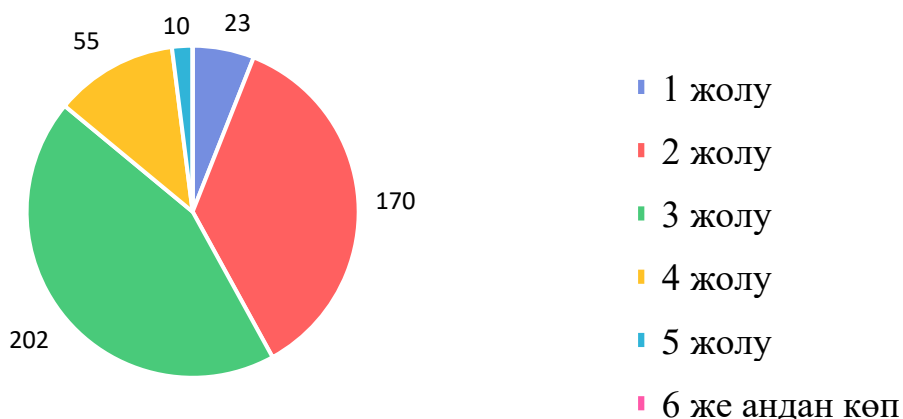
Сурамжылоого К.Ш. Токтомаматов атындагы Эл аралык университетинин 460 студенти катышты. Questionstar платформасы тестирилөө үчүн колдонулган. Сурамжылоого 17 жаштан 21 жашка чейинки 341 аял жана 27 эркек, 21 жаштан жогору 92 студент катышкан..

Изилдөө натыйжалары жана талкуу

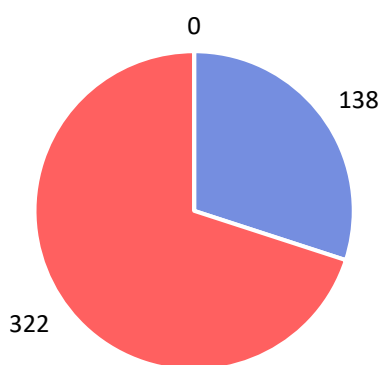
Студенттердин туура эмес тамактануусунун себептери: окуу графигинин көптүгүнөн улам убакыттын жетишсиздиги, каржылык чектөөлөр, экзамен учурундагы стресс, тең салмактуу тамактануунун маанилүүлүгүн билбегендик, бала кезде калыптанган туура эмес тамактануу, социалдык басым, уюштуруучулуктун жоктугу.

1-2-3-сурет. ЭАУнун студенттеринин тамактануусу

Тамактануунун саны

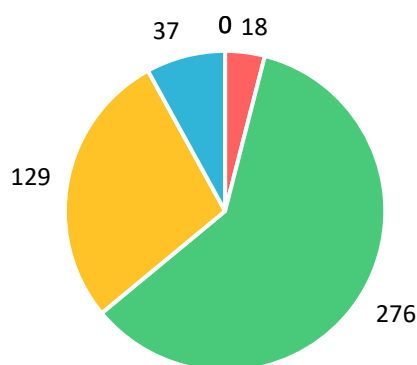
Респондент (m = 460)
Эртең мененки тамактануу

■ Ооба

■ Жок

Респондент (m = 460)
Жатар алдында тамактануу

■ 1 саатка жетпеген убакытта

■ 1 саат мурун

■ 2-3 саатта

■ 4 сааттан ашык

■ Көңүл бурбайм

Респондент (m = 460)

Албетте, жаш курагына байланыштуу студенттер диетадагы каталарды байкашпайт, анткени организм өзүнүн көптөгөн системалары менен дароо эле көйгөйлөргө кабылбайт.

Бирок, студенттердин начар тамактануусун узак мөөнөттүү кыянаттык менен колдонуунун кесепети каргашалуу болушу мүмкүн [1]. Натыйжалуулуктун төмөндөшү, тамактануунун жетишсиздигинен ден соолуктун начарлашы, өнөкөт оорулардын пайда болуу коркунучу жана психоэмоционалдык көйгөйлөр байкалат [2]. Ошондой эле иммундук системанын начарлашы. Күчтүү иммундук система менен корголбогон алсыз дене ооруга көбүрөөк кабылат. Иммунитети төмөндөгөн адамдарда ооруп калуу коркунучу ар дайым жогору [5]. ЭАУнун студенттеринин чыныгы тамактануу абалын талдоо үчүн, алардын биринчи курстан бешинчи курска чейинки 50 студентинин арасында сурамжылоо жүргүзүлгөн. Биринчи этапта диетанын тенденциялары аныкталган, маалыматтар 1-2-3-сүрөттөрүндө берилген. 44%ы үч маал, 42%ы 1-2 маал, 12%ы 4 маал, калган 2%ы 5- маал тамактанары аныкталган. Оптималдуу тамактануу азыраак тамактарга бөлүнөт деп эсептелет, ал эми күнүнө 4-6 жолу. Ошентип, респонденттердин 86%ы туура эмес тамактанып,

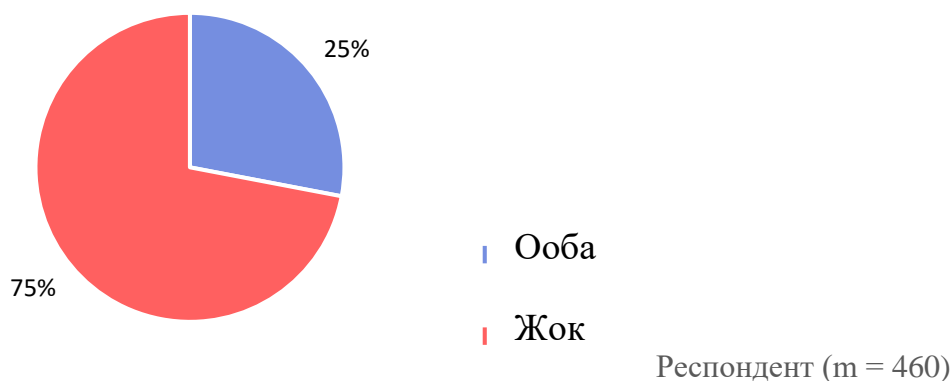
ден соолугуна зыян келтирет. Ошол эле учурда студенттердин 30%ы окууга чейин эртең мененки тамакты жешет, калган 70%ы жок. Респонденттердин 60%ы акыркы тамакты уктаардан 2-3 саат мурун жешет, 4%ы уктаардан 1 саат мурун тамактанышат, респонденттердин 28%ы уктаарга 4 сааттан ашык убакыт калганда кечки тамакты жешет, 8%ы тамак менен уктоо ортосунда тыныгуу жасашпайт. Бул окуучулардын туура эмес тамактануусун көрсөтөт; кээ бирөөлөр эртең мененки тамакты этибарга албай коюшат, бул физиологиялык жана психологиялык кесепеттерге алып келиши мүмкүн, мисалы, энергиянын деңгээлинин жана концентрациясынын төмөндөшү, иммунитеттин төмөндөшү, стресстин жана кыжырдануунун деңгээлинин жогорулашы жана семирүү коркунучу [3]. Көптөгөн студенттер жатар алдында тамактанышат жана кыска аралыкта тамактанышат, бул өнөкөт жүрөк-кан тамыр оорулары, кант диабетти, семирүү, уйку көйгөйлөрү жана тамак сиңирүү көйгөйлөрүнүн коркунучун жогорулатат.

Экинчи суроо тамактануучу жайлар тууралуу болду. 82% коомдук тамактануу жайларына барышат, алар ашканалар, кафелер, буфеттер, тез тамактануучу ресторандар, кулинардык дүкөндөр жана тамак-аш жеткирүү кызматтары ортосунда бирдей бөлүштүрүлгөн. Алынган маалыматтар студенттердин жеген тамак-ашынын курамы, пайдалуу элементтердин, витаминдердин жана минералдардын өлчөмү жөнүндө эч кандай түшүнүгү жок, бул дагы ден соолук көйгөйлөрүнө жана витаминдердин жетишсиздигине алып келет деген жыйынтыкка келүүгө мүмкүндүк берет.

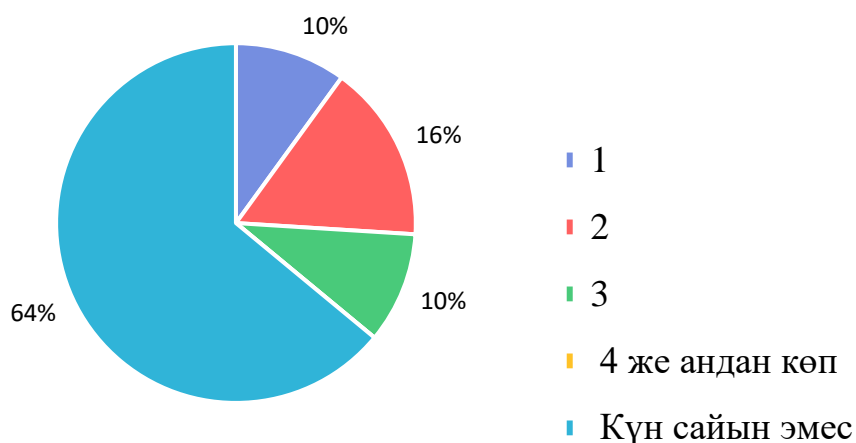
Ал эми тамак-аш менен сууга келсек, 33% чыпкаланган сууну, 23% бөтөлкөдөгү сууну, 4% минералдык сууну, 40% кран суусун ичет. Кран суусу бардык зарыл болгон тазалоо стадияларынан өтсө да, калган хлорду алып салуу үчүн сууну чыпкалоо же колдонуудан мурун аны чыпкалоо сунушталат, анткени сууда болушу мүмкүн болгон калдык хлор адамдын ички органдарынын иштешине көйгөйлөрдү жаратышы мүмкүн. Ошондой эле минералдык сууну дайыма ичүү сунушталбайт, анткени ашыкча минералдык туздар бөйрөккө, жүрөк-кан тамыр системасына жана башка органдарга терс таасирин тийгизет. Бирок респонденттердин 56%ы ден соолук үчүн коопсуз сууну колдонушат.

Диета боюнча сунуштарга ылайык, дени сак адам күнүнө эки-төрт порция сүт азыктарын жеши керек [4]. Респонденттер 4-5-сүрөттө көрсөтүлгөндөй сүт азыктарын колдонушат.

4-5-сүрөт. Студенттердин сүт азыктарын күнүмдүк керектөөсү
Сиз күн сайын сүт азыктарын колдоносузбу?

Сиз күнүнө сүт азыктарынын канча түрүн жейсиз?

Респондент (m = 460)

Алсак, респонденттердин 75%ы сүт азыктарын күн сайын колдонушпаса, 25%ы күн сайын керектешет. Суткада канча пайыз керектелген сүт азыктарын аныктоо кызыгууну жаратып, төмөнкүдөй жыйынтыктар алынды: 10% – суткасына 1 продукция, 16% – 2 азык, 10% – 3 азык, 0% – 4 же андан көп азык, 64% – күн сайын керектелбейт. Студенттердин басымдуу бөлүгү кальцийди жана башка витаминдерди жана минералдарды табигый тамак-аштардан жетиштүү деңгээлде алышпайт деген тыянак чыгарууга болот.

Респонденттердин көпчүлүгү, 81%ы дан азыктарын өз рационунан киргизет, калган 19%ы жок, бул абдан жакшы көрсөткүч, анткени дан жана дан эгиндери тойбогон май кислоталарынын, маанилүү аминокислоталардын жана диеталык булалардын булагы болуп саналат. ЭАУнун студенттери жеген эттин түрлөрү да изилденген. Көбүнчө 15% тоок этин, 50% уй этин, 30% кой этин жана 5% үндүк же коён этин жешет. Жүргүзүлгөн изилдөөгө ылайык, Эл аралык университеттин студенттеринин тамактануу адаттарында негизги орунду уй эти ээлейт (50%). Экинчи орунда кой эти (30%), андан кийин тоок эти (15%) турат. Эң аз колдонулган эт түрлөрүнө үндүк жана коён эти (5%) кирет. Бул көрсөткүчтөр студенттердин эт тандоосу көбүнчө жеткиликтүүлүккө, баасына жана даам артыкчылыгына жараша экенин көрсөтөт.

Кыргыз Республикасында калктын ден соолугун чыңдоо максатында туура тамактануу боюнча сунуштар дүйнөлүк стандарттарга ылайык жүргүзүлөт. Россия Федерациясынын Саламаттык сактоо министрлигинин 2016-жылдын 19-августундагы №614 буйругундагыдай эле, балык — адамдын рационунда маанилүү орунду ээлеп, жума сайын жок дегенде 2 жолу, жалпысынан 300–350 грамм көлөмүндө колдонулушу сунушталат [5]. Студенттер балыкты көбүнчө сейрек колдонушат (68%), аны жумасына эки жолу 10%, 18% жумасына бир жолу жана 4% 3 жолу колдонушат (6-сүрөт). Бул студенттерде пайдалуу майлардын — омега-3 жана майда эрүүчү витаминдердин, В витаминдеринин жана кальций, фосфор, калий, натрий, магний, күкүрт жана хлор сыяктуу минералдардын жетишсиздиги болушу мүмкүн экенин көрсөтүп турат. Балыкты жетишсиз керектөө каржылык кыйынчылыктарга байланыштуу болушу мүмкүн.

Россия Федерациясынын Саламаттык сактоо министрлигинин №614 буйругуна ылайык, бир адамга жылына 260 жумуртка же жумасына орто эсеп менен 5 жумуртка жеш сунушталат. Бул норманын негизги максаты — организмде холестериндин деңгээлин жогорулатпоого шарт түзүү, анткени ашыкча холестерин жүрөк-кан тамыр ооруларынын жана атеросклероздун коркунучун жогорулатат. Кыргызстанда да жумуртка — белокко бай, жеткиликтүү азык катары кеңири колдонулат. Бирок күнүмдүк рациондо жумуртканын көп колдонулушу, айрыкча майлуу тамактар менен айкалышканда, жүрөк-кан тамыр ооруларынын тобокелин арттырыш мүмкүн. Ошондуктан, өлкөдө да туура рацион түзүүдө жумуртканын санына көңүл буруу зарыл. Саламаттыкты сактоо тармагындагы адистер жана диетологдор калкты ушул сыяктуу нормалар менен тааныштырып, алдын алуу иш-чараларын күчөтүшү керек. Алынган маалыматтарга ылайык, респонденттердин 27% жумасына 3-4 жумуртка, 20% - 1-2 жумуртка, 12% - 5-6 жумуртка жана 8% - 7ден ашык жумуртка жешет. Респонденттердин отуз үч пайызы тооктун жумурткасын өтө сейрек жешет (7-сүрөт). Натыйжада, респонденттердин 20% жүрөк-кан тамыр системасы менен көйгөйлөргө кабылуу коркунучунда турат, ал эми 53% жумуртка жегенден дээрлик толугу менен баш тартуу менен денесин маанилүү макро жана микроэлементтердин, ошондой эле аминокислоталардын тең салмактуу жыйындысынан ажыратышат [6].

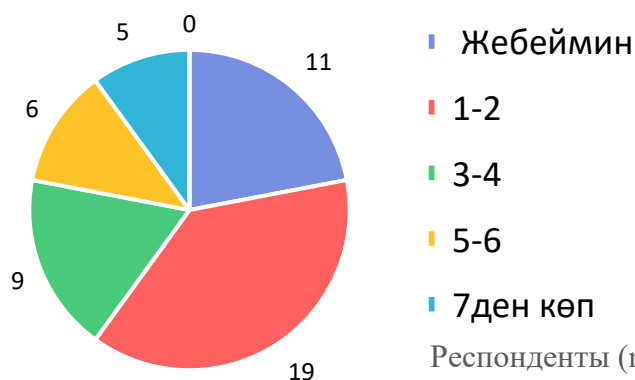
53% өсүмдүк майынын бир гана түрүн, 33% – 2 түрүн, 9% – 3 түрүн, 2% – 4 түрүн, 3% – 5 же андан көп түрүн колдонушат. Ашканадагы майлардын ар түрдүүлүгү окуучулардын ден соолукка пайдалуу майларды — омега 3, 6 жана 9ду — ошондой эле темир, цинк, калий, кальций, йод, селен, жез, фосфор жана А, В, С, D, E, К жана РР витаминдерин жетиштүү өлчөмдө алып жатканын тастыктайт. Бир гана майды колдонуу респонденттердин бул азык заттардын баарын алышына тоскоол болушу мүмкүн.

Сүрөт 6. ЭАУнун студенттеринин балык керектөөсү

Респонденты (n = 460)

Сүрөт 7. ЭАУнун студенттеринин жумуртка керектөөсү

Респонденты (n = 460)

Респонденттердин элүү пайызы күн сайын болжол менен 100–200 грамм жаңы жашылчаларды жешет. Респонденттердин 26% гана 200–300 грамм жашылчаларды жешет. Респонденттердин 12%ы рационунда жаңы жашылчаларды (300 г же андан көп) колдонуу нормасын колдошот. Мөмө-жемиштерге келсек: респонденттердин 48%ы 100 г дан аз, 32%ы – 100–200 г, 8%ы – 200 г дан көп жешет. Респонденттердин 12%ы рационунда мөмө-жемиштерди кошпойт. Жашылча-жемиштерди жеген ашказан-ичеги трактынын иштешине пайдалуу таасир этет, ашказан-ичеги патологияларынын пайда болуу коркунучун азайтат, ошондой эле тамак-аш ооруларынын алдын алуу үчүн зарыл болгон витаминдерди жана минералдарды алууга жардам берет [7].

Респонденттердин көпчүлүгү (38%) өздөрүнүн рационунда буудай унунан жасалган нанды, 18% кара буудай менен буудай унунун аралашмасынан жасалган нанды, 16% кара буудай унунан жасалган нанды кошушат, респонденттердин 10%ы үрөн кошулган бүтүн дан унунан жасалган нанды артык көрүшөт. Калган 18% нанды рационунан толугу менен алып салышканын билдиришкен. Көпчүлүгү буудай нанын жешет, ал көбүнчө көптөгөн пайдалуу азык заттардан куру калган, тазаланган ундан жасалат.

Кошулган дан эгиндери кошулган нан эң алгылыктуу вариант болуп саналат, анткени ал антиоксиданттардын жана татаал углеводдордун булагы болуп саналат [8]. Студенттердин 16% гана калорияларды эсептешет, ал эми калган 84% эсептешпейт. Калорияларды эсептөө арыктоо учурунда тартыштыкты жаратуу, жеген тамак-аштын сапатын түшүнүү жана порцияларды көзөмөлдөөнү үйрөнүү үчүн абдан маанилүү. Зыяндуу азыктардан баш тартуу жөнүндө суралганда, төмөнкү маалыматтар алынган: 70% алардан баш тартмак, ал эми калган 30% баш тартмак эмес. Бул ЭАУнун студенттери өз ден соолугу жана анын бир бөлүгү катары туура тамактануунун мааниси жөнүндө сөзсүз ойлонушат дегенди билдирет.

Тесттин жыйынтыктарын жыйынтыктап жатып, Эл аралык университетинин студенттеринин тамактануусу тең салмактуу эмес деп айтууга болот. Ошондуктан, алар жүрөк-кан тамыр системасы, ашказан-ичеги ден соолугу, ар кандай деңгээлдеги витамин жетишсиздиги, арыктоо же күтүүсүз салмак кошуу, иштөө жөндөмдүүлүгүнүн төмөндөшү, психоэмоционалдык стресс, туруксуз гормоналдык система ж.б. көйгөйлөргө туш болушу мүмкүн. Бирок, студенттердин тамактануусун жакшыртуу үчүн көйгөйлөрдү чечүүнүн бир нече жолу бар. Аларга төмөнкүлөр кирет: билим берүү – студенттердин тең салмактуу тамактануунун мааниси жана анын ден соолукка тийгизген таасири жөнүндө маалымдуулугун жогорулатуу үчүн " Нутрициология" жана "Тамак-аш гигиенасы" дисциплиналарын киргизүү; тамак-ашты уюштуруу – тамак-ашты керектөөнү жөнгө салуу үчүн тамактануу графигин жана окуу сабактарын түзүү; университеттин кампусундагы ашканаларда жана фуршеттерде жогорку сапаттагы продукциялардын арзан баада болушу; ден соолукка пайдалуу тамактанууну жактыргандардын тажрыйба алмашуу жана бири-бирин ден соолукка пайдалуу тамактанууга умтулууда колдоо көрсөтүү үчүн жамааттарын түзүү; диетологдор жана дарыгерлер менен консультацияларды уюштуруу үчүн медициналык мекемелер менен өз ара аракеттенүү. Зарыл болсо, диетага байытылган жана функционалдык азыктарды, ошондой эле тамак-аш кошулмаларын кошууга болот [9, 35].

Корутунду. ЭАУнун студенттердин тамактануу абалы алардын окуусунда жана ден соолугунда маанилүү ролду ойнойт. Келечектеги адистер катары алардын ден соолугун чыңдоо жана туура тамактануу маанилүү, бул алардын окуусу жана практикалык машыгуусу үчүн жетиштүү энергия жана көңүл топтоосун камсыз кылат.

Студенттер макронутриенттерди (белоктор, майлар, углеводдор) жана микронутриенттерди (витаминдер жана минералдар) камтыган ар түрдүү жана тең салмактуу тамактанууга умтулушу керек. Өз кезегинде, белоктор эттен, балыктан, буурчак өсүмдүктөрүнөн жана сүт азыктарынан, майлар - майлардан, жаңгактардан, уруктардан, ал эми углеводдор мөмө-жемиштерден, жашылчалардан, дан өсүмдүктөрүнөн алынышы керек жана зарылчылыкка жараша атайын каражаттарды (байытылган, функционалдык, тамак-аш

кошулмаларын) колдонуу керек. Кант жана майга бай фастфуддарды жана жеңил тамактарды колдонууну азайтуу керек, анткени бул ден соолукка жана маанайга терс таасирин тийгизиши мүмкүн.

Жалпысынан алганда, студенттердин тамактануусу алардын физикалык ден соолугу үчүн гана эмес, психикалык ден соолугу үчүн да маанилүү экенин эстен чыгарбашы керек. Туура тамактануу аларга окуу жүгүн жакшы көтөрүүгө, окуудагы жетишкендиктерин жакшыртууга жана келечекте ийгиликтүү адистер болууга жардам берет.

Адабият

1. Тапешкина Н.В., Коськина Е.В., Почуева Л.П., Попкова Л.В., Власова О.П., Ситникова Е.М. Фактическое питание школьников в период дистанционного обучения в связи с COVID-19 // Российский вестник гигиены. 2021. № 1. С. 24–29. DOI: 10.24075/rbh.2021.004.
2. Тапешкина Н.В., Попкова Л.В., Власова О.П. Оценка риска влияния «фактора питания» на развитие клинических признаков микронутриентной недостаточности // Вопросы диетологии. 2019. Т. 9, № 4. С. 5–11. DOI: 10.20953/2224-5448-2019-4-5-11.
3. Бакуменко О.Е., Алексеенко Е.В., Сергеева Ю.М. Структура и режим питания студентов // Вопросы питания. 2023. Т. 92, № S5 (549). С. 54–55. DOI: 10.33029/0042-8833-2023-92-5s-043.
4. Федеральная служба по надзору в сфере защиты прав потребителей и благополучия человека [Электронный ресурс]. URL: <https://www.rosпотребнадзор.ru> (дата обращения: 05.11.2024).
5. ISBN 978-601-341-358-7 I Международное книжное издание стран Содружества Независимых Государств «Лучший научный сотрудник – 2023» Нармырзаева Г.А. Сергек жашоо образынын принциптери 42-46-бет. https://t.me/bobek_science.

*Турсунбаева Айнура Турдубековна, старший преподаватель
ОШГУ*

*Садырова Мухаббат Махматовна, доцент
ОШГУ*

*Дороев Акпар Аманкулович, ст. преподаватель
МНУ им. К.Ш. Токтомаматова*

*Шатманов Суйналы Токтоназарович, профессор
ОШГУ*

МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЙ ПОДХОД К АНАЛИЗУ БИОЭЛЕКТРИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ СЕРДЦА

Аннотация

Электрокардиография (ЭКГ) — это незаменимый метод диагностики в кардиологии, позволяющий регистрировать электрическую активность сердца. В данной статье рассматривается интеграционный подход, объединяющий физические принципы, физиологические механизмы, микроскопическое строение лежащие в основе электрокардиографии. Мы анализируем физиологические основы генерации электрических сигналов в сердце, физические законы, определяющие их распространение и регистрацию, а также взаимосвязь между этими процессами и клиническими проявлениями. Гистология позволяет студентам и врачам понять строение миокарда на клеточном уровне. Эти знания необходимы для понимания того, как изменения тканей (например, фиброз, гипертрофия, воспаление) влияют на эхокардиографическую картину.

Подчеркивается важность интеграции физики, физиологии, гистологии и анатомии для углубленного понимания ЭКГ и совершенствования методов диагностики и лечения заболеваний сердца.

Ключевые слова: электрокардиография, деполяризация, реполяризация, синусовый узел, кардиомиоциты, генерация импульса, амплитуда, сегмент, патология.

INTERDISCIPLINARY APPROACH TO THE ANALYSIS OF BIOELECTRICAL PROCESSES OF THE HEART

Abstract

Electrocardiography is an indispensable diagnostic method in cardiology that enables the recording of the heart's electrical activity. This article explores an integrative approach that combines the physical principles, physiological mechanisms, and microscopic structure underlying electrocardiography.

We analyze the physiological foundations of electrical signal generation in the heart, the physical laws governing their propagation and recording, as well as the relationship between these processes and clinical manifestations. Histology enables students and physicians to understand the structure of the myocardium at the cellular level. This knowledge is essential for understanding how tissue changes—such as fibrosis, hypertrophy, and inflammation—affect the electrocardiographic picture.

This article emphasizes the importance of integrating physiology, physics, histology, and anatomy for a deeper understanding of ECG and for improving methods of diagnosing and treating heart diseases.

Keywords: electrocardiography, depolarization, repolarization, sinoatrial node, cardiomyocytes, impulse generation, amplitude, segment, pathology

ЖҮРӨКТҮН БИОЭЛЕКТРИК ПРОЦЕССТЕРИН ТАЛДООГО БАГЫТТАЛГАН ДИСЦИПЛИНАЛАР АРАЛЫК ЫКМА

Аннотация

Электрокардиография - бул жүрөктүн электрдик активдүүлүгүн каттоого мүмкүндүк берген кардиологиядагы алмаштыргыс диагностикалык ыкма. Бул макалада электрокардиографиянын негизинде жаткан физикалык принциптерди, физиологиялык механизмдерди жана микроскопиялык түзүлүштү айкалыштырган интеграцияланган ыкма каралат. Биз жүрөктө электр сигналдарынын пайда болушунун физиологиялык негиздерин, алардын жайылышын жана катталышын аныктаган физикалык мыйзамдарды, ошондой эле бул процесстер менен клиникалык көрүнүштөрдүн өз ара байланышын талдайбыз. Гистология студенттерге жана дарыгерлерге миокарддын клеткалык деңгээлдеги түзүлүшүн түшүнүүгө жардам берет. Бул билимдер ткандардын өзгөрүшү -фиброз, гипертрофия, сезгенүү сыяктуу - ЭКГ көрүнүшүнө кандайча таасир тийгизерин түшүнүү үчүн маанилүү. Бул макалада ЭКГны терең түшүнүү жана жүрөк ооруларын диагностикалоо менен дарылоонун методдорун өркүндөтүү үчүн физиологияны, физиканы, гистологияны жана анатомияны интеграциялоонун маанилүүлүгү белгиленет.

Ачык сөздөр: электрокардиография, деполяризация, реполяризация, синустук түйүн, кардиомиоциттер, импульсту генерациялоо, амплитуда, сегмент, патология

Введение. Развитие профессиональных компетенций врача общей практики должно осуществляться не только через освоение специализированных и профильных дисциплин, но и через изучение естественных наук в процессе подготовки студентов-медиков. Одним из основополагающих принципов современного образовательного процесса является междисциплинарная интеграция. Это связано с необходимостью синтеза знаний, их комплексного освоения и применения в профессиональной деятельности и повседневной жизни. Интеграция дисциплин естественных и медицинских наук представляет собой важный аспект современного научного подхода, который позволяет более глубоко понять сложные биологические и медицинские процессы. Междисциплинарный подход представляет собой важный принцип современной науки, который позволяет глубже и всесторонне анализировать сложные проблемы и явления. Основа междисциплинарности — это объединение знаний и методов различных научных областей, что дает возможность эффективно решать задачи, которые не могут быть адекватно изучены только средствами одной дисциплины.

Материалы и методы исследования. Современные достижения в области электрокардиографии требуют использования интеграционного подхода, который включает в себя как физиологические, так и физические аспекты анализа электрической активности сердца. Интеграция физики, физиологии и гистологии позволяет создать комплексное представление о механизмах электрической активности сердца и улучшить диагностику заболеваний.

Результаты и обсуждения. Электрокардиография (ЭКГ) является одним из наиболее широко используемых методов диагностики заболеваний сердечно-сосудистой системы. Это неинвазивный метод исследования, основанный на регистрации электрической активности сердца с помощью электродов, расположенных на поверхности тела. Изучение электрокардиограммы (ЭКГ) является междисциплинарной задачей, которая

объединяет нормальную физиологию, физику и гистологию. Для студентов, изучающих физику и физиологию, важно понимать, дополняют друг друга, помогая понять как физиологические процессы в сердце, так и физические принципы, лежащие в основе их регистрации, гистологическое строение кардиомиоцитов, а также как эти дисциплины взаимосвязаны и влияют на функционирование сердца. Различные ткани имеют разную эхогенность (способность отражать ультразвук). Гистологические особенности тканей объясняют, почему, например: миокард выглядит однородным, клапаны-гиперэхогенными (из-за плотной соединительной ткани), патологические образования (фиброз, тромбы, опухоли) имеют специфические эхосигналы.

Электрокардиография основана на регистрации электрических потенциалов, возникающих в результате деполяризации и реполяризации сердечной мышцы. Эти электрические сигналы можно зарегистрировать с помощью электродов, размещенных на поверхности тела. ЭКГ позволяет выявлять различные нарушения ритма, проводимости и другие патологии сердца. Интеграционный подход к изучению ЭКГ позволяет глубже понять механизмы биоэлектрических процессов в сердечно-сосудистой системе. В данной статье мы рассмотрим взаимосвязь между физическими и физиологическими процессами, лежащими в основе ЭКГ, как физические законы влияют на распространение электрических импульсов и как эти импульсы связаны с физиологическими процессами сокращения сердца.

Подробнее разберем, как именно интеграционный подход, объединяющий физику, физиологию, гистологию обеспечивает более глубокое понимание механизмов биоэлектрических процессов сердца, особенно в контексте электрокардиографии (ЭКГ):

1. Уточнение взаимосвязи между физическими законами и физиологическими процессами:

Сердце является органом, обладающим уникальной способностью к образованию и распространению электрических импульсов. Эти импульсы приводят к сокращению миокарда, что, в свою очередь, обеспечивает нормальную работу сердца. Рассмотрим ключевые физиологические процессы, которые лежат в основе электрической активности сердца:

Синусовый узел: Это природный водитель ритма, который генерирует электрический импульс, инициирующий сердечные сокращения. Синусовый узел расположен в правом предсердии и генерирует импульсы с частотой около 60-100 ударов в минуту. *Деполяризация:* Это процесс, при котором мембрана кардиомиоцитов (клеток сердечной мышцы) изменяет свой заряд, что вызывает сокращение мышцы. Деполяризация начинается в синусовом узле, а затем распространяется на предсердия и желудочки.

Волна P на ЭКГ отражает деполяризацию предсердий, то есть начало сокращения предсердий.

Комплекс QRS - это деполяризация желудочков, которая обычно наиболее выражена на ЭКГ.

Реполяризация: После деполяризации кардиомиоциты восстанавливают свой

заряд, что готовит их к следующему циклу сокращения. Этот процесс отражается на ЭКГ в виде *волны Т*.

Физиология же объясняет, что именно генерирует эти электрические сигналы, откуда они исходят, и какой физиологический процесс стоит за каждым зубцом на ЭКГ. Физические законы, такие как закон Ома, электромагнетизм, законы распространения электрического поля и дипольного момента, лежат в основе регистрации ЭКГ. Без понимания этих законов невозможно интерпретировать ЭКГ, т.к. мы не будем знать, почему возникают те или иные сигналы, как они распространяются и как их регистрируют электроды.

Интеграционный подход позволяет понять не просто, что существует “зубец Р”, но и то, что этот зубец является физическим проявлением распространения электрического диполя, возникшего в результате деполяризации предсердий (физиологический процесс), который происходит в соответствии с физическими законами распространения электрического поля. Это уже не просто описание, а понимание механизма.

2. Детализация процессов распространения электрического импульса:

Физика описывает, как распространяется электрический импульс в тканях сердца, как меняется потенциал с расстоянием, как проводимость тканей влияет на распространение импульса и как электрический сигнал взаимодействует с электродами на поверхности тела.

Когда электрический импульс распространяется по сердечной ткани, он вызывает изменения потенциала клеточной мембраны, что можно зарегистрировать с помощью ЭКГ. Однако для того, чтобы понять, как электрические импульсы достигают поверхности тела, важно учитывать физические аспекты распространения этих сигналов:

Проводимость тканей: Разные ткани организма обладают различной проводимостью. Например, миокард (сердечная мышца) хорошо проводит электрические импульсы, в то время как жировая ткань, кожа и кости обладают высоким сопротивлением. Это влияет на амплитуду и форму ЭКГ-сигнала, так как электрические импульсы теряют свою силу и изменяются при прохождении через ткани с высоким сопротивлением.

Распространение импульсов: Электрические сигналы, генерируемые в сердце, распространяются через миокард, а затем проходят через ткани, такие как кожа и подкожная жировая клетчатка, чтобы достичь поверхности тела, где устанавливаются электроды. Чем дальше расположены электроды от источника сигнала (существа в сердце), тем слабее будет сигнал и тем более искаженной может быть его форма.

Физиология объясняет, как электрический импульс последовательно распространяется через проводящую систему сердца: от синусового узла через предсердия, АВ-узел, пучок Гиса и волокна Пуркинье. Она также описывает, какие клетки участвуют в этом процессе и какие ионные токи отвечают за деполяризацию и реполяризацию на каждом этапе.

Объединив эти знания, мы получаем полное представление о механизме распространения электрического импульса. Мы понимаем не только

последовательность активации, но и физические принципы, определяющие скорость и характеристики этого распространения. Например, мы можем понять, почему скорость распространения импульса через АВ-узел ниже, чем через проводящие пути желудочков (физиологический факт), и как это влияет на форму и длительность интервалов на ЭКГ (физическое проявление).

3. *Анализ связи между электрической активностью и механическим сокращением:*

Физика описывает электрическое поле, как движутся заряженные частицы, и как этот процесс переходит в другую энергию.

Физиология объясняет, как электрический импульс вызывает высвобождение ионов кальция в кардиомиоцитах, что приводит к сокращению мышечных волокон. Она также описывает, как этот процесс регулируется, какие существуют механизмы контроля и какие патологии могут его нарушить.

Интеграционный подход позволяет понять, как электрическая активность (которая фиксируется на ЭКГ) приводит к механическому сокращению сердца. Мы понимаем не только, что сокращение следует за деполяризацией, но и как ионные токи создают дипольный момент, который регистрируется ЭКГ, и как этот процесс связан с сокращением мышцы и перекачиванием крови.

4. *Понимание патологических процессов:*

Понимание физических принципов регистрации ЭКГ помогает интерпретировать изменения зубцов и интервалов при различных патологиях. И понимание физиологических процессов, происходящих при различных заболеваниях сердца, позволяет связать изменения на ЭКГ с конкретными патологиями.

Форма и амплитуда волн на ЭКГ, таких как волна Р, комплекс QRS и волна Т, зависят от множества факторов, включая физиологические процессы (деполяризация и реполяризация), проводимость тканей и анатомические особенности пациента. Например, волна Р на ЭКГ зависит от правильности деполяризации предсердий. Если в предсердиях происходят какие-то аномалии, например, гипертрофия или растяжение, это отразится на амплитуде и форме этой волны.

Комплекс QRS, который отражает деполяризацию желудочков, может быть искажён при наличии заболеваний сердца (например, при инфаркте миокарда или блокадах проводящей системы).

Интегрированный подход позволяет более точно диагностировать сердечные заболевания. Например, ишемия миокарда может изменить деполяризацию и реполяризацию, что отразится на форме ST-сегмента и Т-зубца ЭКГ, но именно интеграция знаний о физических принципах и физиологических механизмах помогает врачу понять причины этих изменений.

Для успешного освоения курса необходимо использовать разнообразные методы преподавания, которые помогут студентам интегрировать знания из разных областей.

1. Лекции. Лекции должны сочетать теоретическое изложение материала с практическими примерами и иллюстрациями. Важно не только описывать физиологические процессы, но и демонстрировать, как эти процессы влияют на форму и амплитуду волн ЭКГ. В лекциях также следует подробно объяснять физические аспекты, такие как проводимость тканей и закономерности распространения электрических сигналов.

2. Практические занятия. Практические занятия являются важной частью курса. Студенты должны не только учиться анализировать ЭКГ, но и понимать физические и физиологические процессы, стоящие за каждым изменением сигнала. Задания могут включать:

- анализ реальных примеров ЭКГ с различными патологиями.
- обсуждение влияния анатомических и физиологических особенностей пациента на ЭКГ.
- использование симуляторов для демонстрации эффектов различных заболеваний сердца на ЭКГ.

Для лучшего усвоения материала важно использовать активные методы обучения, которые способствуют взаимодействию студентов и преподавателей:

Дискуссии: студенты могут обсуждать, как различные физические и физиологические факторы могут влиять на интерпретацию ЭКГ. *Групповые проекты:* студенты могут работать в группах, анализируя клинические случаи, используя ЭКГ для диагностики различных заболеваний.

Использование мультимедийных материалов, такие как анимации, показывающие процессы деполяризации и реполяризации, а также изменения, происходящие на ЭКГ при различных заболеваниях. Видеоролики и симуляции помогают студентам наглядно увидеть взаимодействие физиологических и физических процессов.

Для эффективной оценки знаний и навыков студентов можно использовать следующие методы:

- *теоретические экзамены:* вопросы должны содержать как физиологические аспекты работы сердца, так и физические принципы распространения сигналов.
- *практические задания:* студенты должны продемонстрировать умение интерпретировать ЭКГ с учетом физиологических и физических факторов, а также выявлять патологические изменения.
- *кейс-стади:* оценка способности студентов анализировать реальные клинические случаи с использованием ЭКГ для постановки диагноза.

В заключение хотелось бы отметить, что интеграционный подход к преподаванию основ электрокардиографии позволяет студентам не только освоить теоретические аспекты работы сердца и ЭКГ, но и развить навыки применения этих знаний на практике. Такое преподавание помогает студентам осознать связь между физиологическими процессами и физическими принципами, что, в свою очередь, улучшает их способность к точной интерпретации ЭКГ, что крайне важно для диагностики заболеваний сердца.

Без глубокого знания микроструктуры сердца невозможно в полной мере оценить или интерпретировать электрокардиографические данные, особенно в случае сложных патологий.

Литература:

1. Шестакова, Л.А. Теоретические основания междисциплинарной интеграции в образовательном процессе вузов. Вестник Московского университета имени С. Ю. Витте. Серия 3: Педагогика. Психология. Образовательные ресурсы и технологии- 2013. 1(2)- С. 47-52.
2. Хабибулина О.Л. Роль физики в медицинском образовании// Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований.- 2016. - № 4-1.- С. 302-304;
3. Жданова И.В., Зуева профессор Т.В., Жданова Т.В., Коряков А.И., Кузнецова Е.В., Маслова Л.А., Уразлина С.Е., Китаева Ю.С. Электрофизиологические основы электрокардиографии. Уч.пособие. – Екатеринбург,2019.- 37 с.
4. Кузнецов А.А. Биофизика сердца. Учебное пособие.- Владимир, 2013.- 221 с.
5. Торокулова С.С., Чоров М.Ж. Инновационные методы преподавания для формирования будущего специалиста. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана.- Бишкек, 2023. - № 3. - С.299-302.
6. Атанаев Т.Б., Мукамбетова Н.Т. Применение задач качественного биофизического содержания в преподавании физики и биологии. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана № 8, 2022 г.

*Станбаев Озгонбай Тиллабаевич, доцент
Ошский государственный университет
Раимжанова Гулзат Мухаметжороевна, преподаватель
Ошский государственный университет
Тойгелди кызы Айчүрөк, преподаватель
Ошский государственный университет*

МЕДАЙЫМЧЫЛЫКТАГЫ ЭКСПЕРИМЕНТАЛДЫК ПИЛОТТУК ПРОГРАММАНЫН НАТЫЙЖАЛАРЫ

Аннотация

Бул макалада Кыргыз Республикасындагы "Медициналык айым иши" адистиги боюнча эксперименталдык пилоттук программанын жыйынтыктарынын кыскача баяндамасы жана талдоосу берилген. Эл аралык стандарттарга жана саламаттыкты сактоо тармагындагы муктаждыктарга ылайык медайымдык билим берүүнүн өнүгүүсүнүн жана реформасынын негизги багыттары чагылдырылган. Бул тармакта адистерди өнүктүрүүнүн жана даярдоонун келечеги аныкталган. Квалификациялуу медайымдык персоналга карай медайымдык билим берүүнү өнүктүрүүнүн мындан аркы багыттары каралган.

Ачык сөздөр: медайымдык, медайымдык колледждер, жогорку медайымдык билим, бакалавр даражасы, медайымдык менеджер, медайымдык билим берүүнү реформалоо, магистр даражасы жана PhD.

ИТОГИ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЙ ПИЛОТНОЙ ПРОГРАММЫ ПО СЕСТРИНСКОМУ ДЕЛУ

Аннотация

В данной статье проводится краткое изложение и анализ итоги экспериментальной пилотной программы по специальности "Сестринское дело" в Кыргызской Республики. Отражены основные траектории развития и реформирования сестринского образования в соответствии с международными стандартами и потребностями в сфере здравоохранения. Определены перспективы развития и подготовки специалистов в этой области. Рассмотрены дальнейшие направления развития сестринского образования по пути к квалифицированному сестринскому персоналу.

Ключевые слова: Сестринское дело, медицинские колледжи, высшее сестринское образование, бакалавриат, менеджер сестринского дела, реформа сестринского образования, магистратура и PhD – докторантура.

RESULTS OF THE EXPERIMENTAL PILOT PROGRAM IN NURSING

Abstract

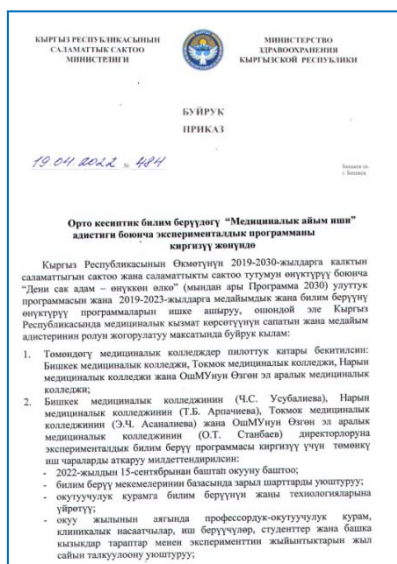
This article provides a summary and analysis of the results of an experimental pilot program in the Kyrgyz Republic for the specialty of "Nursing". The main trajectories of the development and reform of nursing education in accordance with international standards and needs in the field of healthcare are reflected. The prospects for the development and training of specialists in this field have been determined. The further directions of the development of nursing education on the way to qualified nursing staff are considered.

Keywords: Nursing, nursing colleges, higher nursing education, bachelor's degree, nursing manager, nursing education reform, master's degree, and PhD program.

Введение. В целях реализации Национальной программы Плана мероприятий Программы Правительства Кыргызской Республики по охране здоровья населения и развитию системы здравоохранения на 2019-2030 годы «Здоровый человек - процветающая страна», Программы развития сестринского образования на 2019-2023 годы, а также повышения роли специалистов сестринского дела и улучшения качества медицинских услуг в Кыргызской Республике Минздрав издал приказ [№484 от 19 апреля 2022 г.](#) о введении экспериментальной программы по специальности «Сестринское дело» среднего профессионального образования.

Приказом определены 5 пилотных колледжей: Бишкекский медицинский колледж, Токмокский медицинский колледж, Нарынский медицинский колледж, медицинский колледж ОшГУ и Узгенский международный медицинский колледж.

Пилотная программа по специальности «Сестринское дело» реализуется МЗ, МНВОиИ КР совместно Ассоциацией медицинских колледжей Кыргызстана и АССД при поддержке Швейцарского проекта «Реформы медицинского образования» (MER). В этом году пилотная экспериментальная программа завершается.

Организованы и проведены круглые столы

- [27 января 2022 года](#) проходил **круглый стол** с участием представителя сектора образования МинЗдрав, проекта MER, Ассоциации медицинских колледжей Кыргызстана, директоров и рабочей групп пилотных колледжей и совместно европейским экспертом в области среднего медицинского образования проф. Бригитой С.С.
- [4 февраля 2022 года](#) на круглом столе,

организованном проектом MER и Ассоциацией медицинских колледжей Кыргызстана, были заслушаны и обсуждены рекомендации профессора Бригиты по экспериментальным программам обучения сестринскому делу.

- [17 февраля 2022 года](#) Проект MER и Ассоциация медицинских колледжей Кыргызстана провели онлайн круглый стол, в котором определены рекомендации экспертов по типовым программам по каждой специальности.
- **7 декабря 2022 года** прошел круглый стол в целях реализации Плана действий Программы развития сестринского дела и образования Кыргызской Республики на 2019-2023 годы и совершенствования системы сестринского образования в Кыргызской Республике на основании приказа Министра здравоохранения от 29 ноября 2021г. №1600 на тему «**Совершенствование образовательной политики медсестер в Кыргызской Республике**». В круглом столе приняли участие представители Министерство образования и науки и

Министерство здравоохранения, директора медицинских колледжей, профессиональных ассоциаций, проекта MER, корейского проекта KONG KHI и преподаватели ВСО КГМА и ОшГУ. В результате было принято резолюция.

- **10 февраля 2023 года** на базе Центра развития здравоохранения и медицинских технологий состоялся [методическое совещание "О мерах по улучшению взаимодействия медицинских образовательных организаций с клиническими базами"](#).
- **27 апреля 2023 года** в Бишкеке состоялся [круглый стол на тему «Роль практики в подготовке медицинских сестер»](#). Участники круглого стола обсудили внедрение экспериментальной программы по специальности «Сестринское дело» и наметили перспективы развития сестринского образования в Кыргызстане.
- **5-6 июня 2023 года** в г.Бишкек на базе Бишкекского медицинского колледжа [была встреча рабочей группы, созданной приказом МЗ №639 от 29.05.2023 г.](#) по созданию учебных планов специальностей для на новый 2023-2024 учебный год на основании изменений в ГОСТах и положениях о кредитной технологии.
- **16 ноября 2023 года** в Бишкеке состоялся [круглый стол по итогам первого года экспериментальной программы по специальности «Сестринское дело»](#) и принята резолюция.
- **30-января 2024 года** [Встреча по внедрению бакалавра по направлению “Сестринское дело”](#).
- **11-июня 2024 года** [Обсуждена Программа развития сестринского, акушерского дела и образования в Кыргызской Республике на 2024-2030 годы](#)
- **15 апреля 2022 года** состоялся семинар на тему [«Обсуждение и разработка рабочих программ экспериментальной программы общего профессионального образования по сестринскому делу»](#).
- **13 мая 2022 года** прошел [тренинг для преподавателей и клинических наставников пилотного медицинского колледжа](#) по экспериментальной программе.
- **10 июня 2022 года** состоялось пресс-кафе на тему [«Качественное образование медицинских сестер в Кыргызстане»](#).
- **С 27 июня по 1 июля 2022 года** прошел семинар-тренинг для участников экспериментальной программы под названием [«Разработка учебно-методических материалов и использование технологий в соответствии с компетентностным подходом в профессиональном образовании»](#).
- **24 августа 2022 года** [«Формирование результатов обучения и их роль в построении учебного процесса»](#)
- **11 ноября 2022 года** прошел [семинар по управлению, руководству и оценке клинической подготовки студентов-медсестер](#) с целью

подготовки наставников пилотных колледжей и наставников клинических учреждений.

- **22-24, 29-30 ноября 2022** года проведены [семинары по клиническому наставничеству для практикующих медицинских сестер](#) пилотных медицинских колледжей. Таким образом было положено хорошее начало для становления института клинического наставничества!
- **18-19 октября и 28-29 ноября 2022** года проведен [тренинг по разработке тестовых заданий](#) с множественным выбором для преподавателей пилотных медицинских колледжей.
- **21-22 февраля 2023** года состоялся семинар на тему [«Оценка результатов обучения»](#) для преподавателей Бишкекского, Нарынского, Токмокского медицинских колледжей и Узгенского международного и Ошского медицинских колледжей ОшГУ, реализующих экспериментальную программу по специальности «Сестринское дело» в среднем профессиональном образовании.
- **25-26, 27-28 апреля 2023** года проведены обучающие семинары по программам [«Навыки межличностного общения медицинского персонала»](#) и «Клиническое наставничество для медицинских работников».
- **2024 год Февраль** [Тренинг по повышению качества квалифицированной стационарной медицинской помощи детям и младенцам](#)
- **2024 год Апрель** [Тренинги для клинических наставников экспериментальных колледжей.](#)
- **2024 год Июнь** [Семинар для преподавателей пилотных колледжей.](#)
- **2024 год Июнь** [Курс «Дуальное обучение в средних профессиональных колледжах»](#)

Экспериментальная программа «Сестринское дело» – это практико-ориентированная интегрированная программа в международное пространство с учетом особенности программы КР.

Директор проекта MER профессор Бруно Лаб, эксперт проекта MER профессор д-р Бригита Скела-Савич, посетили пилотных колледжей и ознакомились клиническими базами и клиническими наставниками.

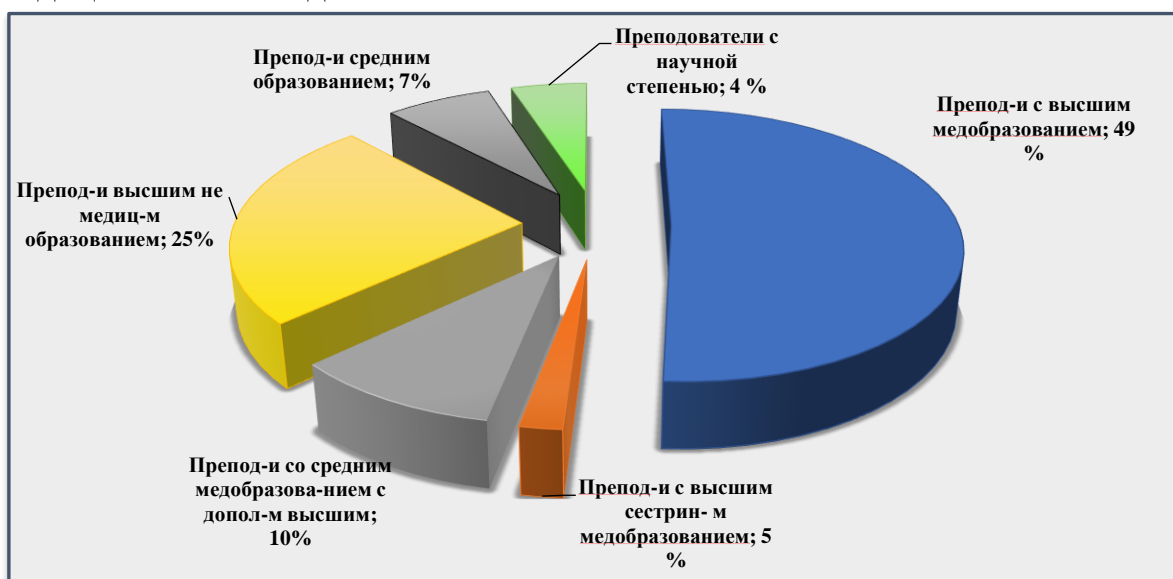
Основные особенности данной программы:

- Программа составлена с учетом международных экспертов и интегрирована в международное образовательное пространство.
- Ориентировано на клиническую практику, 50% занятий проходят на клинических базах при участии клинических наставников, из числа практикующих медицинских сестер со стажем работы и прошедшие курсы обучения по клиническому наставничеству.
- Совместимость с международным образовательным пространством.
- Компетенции для самостоятельной работы

2021 году проведен съезд специалистов сестринского и акушерского дела в Кыргызстане. Обсуждены актуальные вопросы сестринского и акушерского дела в практическом здравоохранении и образовании, определены основные этапы реформы сестринского дела. В 2022 году проведен международный форум «Будущее сестринского и акушерского дела в Кыргызстане. Перспективы интеграции в международное профессиональное пространство».

Информированы профессиональные сестринские сообщества, ключевые лица, принимающие решения о текущих реформах и глобальных изменениях в сестринской и акушерской практике и образовании.

Основной актуальной проблемой является огромный дефицит и низкая представленность медицинских сестер структуре педагогического состава в медицинских колледжах.

В целях подготовки и усиление роли специалистов сестринского дела, учитывая итоги проведенного анализа, созданы профстандарт и госстандарт.

**Профессиональный стандарт
«Медицинская сестра/брат»**

Регистрационный номер - 7

1. Общие сведения

1.1. Код профессионального стандарта	QA.86.3221.0002
1.2. Вид профессиональной деятельности	Прочая деятельность в области здравоохранения
1.3. Основная цель вида профессиональной деятельности	Предоставление пациентам и членам их семьи безопасной, квалифицированной, отвечающей этическим нормам сестринской помощи, ухода и реабилитационных мероприятий в течение всей жизни; проведение мероприятий медицинской профилактики, планирования семьи; консультирование и обучение по вопросам сохранения здоровья населения
1.4. Группы занятий по ОКЗ ¹	3221 Средний медицинский персонал по уходу
1.5. Соотнесение с ГКЭД ²	86.90.0 Прочая деятельность в области здравоохранения 86.10.1 Деятельность больниц

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

УТВЕРЖДЕН
Министерством образования
и науки Кыргызской Республики
Приказ №863/1
«__10__» мая 2022г.
Регистрационный №8
Код 200724

**ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ
СТАНДАРТ
СРЕДНЕГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО
ОБРАЗОВАНИЯ
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

Специальность: 060109 «Сестринское дело»
Квалификация: Медицинская сестра / Медицинский брат

Бишкек 2022

[https://kmka.kg/storage/uploads/files/11678440159Medicinskaya_sestra-brat_\(1\).pdf](https://kmka.kg/storage/uploads/files/11678440159Medicinskaya_sestra-brat_(1).pdf)

<https://kmka.kg/storage/uploads/files/11661163548060109.pdf>

Приказом № 630 18.06.2025 «О проведении мониторинга оценки знаний выпускников медицинских колледжей экспериментальной программы по специальности «Сестринское дело» 2025 года выпуска» проведен мониторинг ИГА выпускников 5 колледжей.

ИГА проведены медицинскими колледжами в 2 этапа:

1й этап - теоретическое междисциплинарное тестирование,

2й этап – практические навыки с применением элементов OSCE.

РЕЗУЛЬТАТЫ РЕАЛИЗАЦИИ ПИЛОТНОЙ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЙ ПРОГРАММЫ ПО СПЕЦИАЛЬНОСТИ «СЕСТРИНСКОЕ ДЕЛО»

В ходе реализации пилотной экспериментальной программы по специальности «Сестринское дело» достигнуты следующие результаты:

1. Проведён тщательный анализ состояния сестринского образования, а также мониторинг и сравнительный анализ подготовки специалистов по направлениям «Сестринское дело», «Лечебное дело» и «Акушерское дело».
2. Разработаны профессиональные стандарты и каталог компетенций, определяющие требования к современному специалисту сестринского профиля.
3. Подготовлены преподаватели для разработки образовательных программ по специальностям с учётом результатов обучения (РО) и на основе определения ключевых компетенций по каждой дисциплине.
4. Проведён сравнительный анализ учебных программ зарубежных стран с учётом рекомендаций Европейской федерации специалистов сестринского дела (EFN).
5. Организованы семинары и тренинги по формированию образовательных программ и дисциплин на основе компетентностного подхода.
6. На основе анализа учебных программ и рекомендаций зарубежных экспертов, в том числе специалистов из Швейцарии (проекта MER), разработана уникальная образовательная программа по сестринскому делу, адаптированная к условиям Кыргызской Республики.
7. Создан базовый учебный план, ежегодно пересматриваемый и обновляемый с учётом анализа реализации программы, предложений преподавателей и рекомендаций работодателей.
8. Проведены обучающие семинары и тренинги для клинических наставников; подготовлено около 200 клинических наставников из различных лечебно-профилактических учреждений страны.
9. Разработано и утверждено Положение о клиническом наставничестве, а также подготовлены необходимые методические рекомендации.
10. Проведены семинары-тренинги по менеджменту качества и управлению образованием с использованием современных методик обучения.
11. Организованы тренинги по тестологии для формирования оценочных средств и разработки заданий для контроля компетенций студентов.

12. Руководители структурных подразделений прошли семинар по разработке стратегических планов развития образовательных учреждений.
13. В целях обеспечения участников образовательного процесса учебными материалами создана электронная библиотека и база образовательных ресурсов, включающая:
 - для студентов – электронные учебники и пособия;
 - для преподавателей – методические материалы, рабочие программы и УМК;
 - для выпускников — электронные ресурсы для подготовки к ИГА.
14. Совместно с Центром независимой оценки компетенций (ЦНОК) разработаны тестовые задания и практические кейсы для проведения Итоговой государственной аттестации (ИГА).
15. Подготовлено и утверждено Положение о порядке проведения ИГА в медицинских колледжах.
16. Подготовлено и утверждено Положение о порядке проведения ИГА в медицинских колледжах.
17. Все этапы реализации программы регулярно освещались на официальном сайте (<https://kmka.kg>) Ассоциации медицинских колледжей Кыргызстана (АМКК) и в социальных сетях. По итогам реализации опубликовано 5 научных статей и представлено 7 докладов на различных конференциях и форумах.
18. Проведён национальный форум по итогам реформы сестринского образования в рамках проекта MER.
19. Проведена итоговая конференция АМКК по результатам реализации пилотной экспериментальной программы.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

На основании представленного отчета об итогах реализации пилотной экспериментальной программы по сестринскому делу (Приложение 1), включающего:

1. Оценку результатов третьего этапа реформы сестринского образования, проведенную зарубежным экспертом, профессором Бригитой С. С. (Приложение 2);
2. Мониторинг проведения Итоговой государственной аттестации (ИГА) в пилотных экспериментальных медицинских колледжах, а также анализ отчетов и предложений пяти медицинских колледжей, подготовленных при участии Министерства здравоохранения КР и Министерства науки, высшего образования и инноваций КР (Приложение 3);
3. Положительные экспертные отзывы зарубежных специалистов о внедрении обновлённой образовательной программы по сестринскому делу (Приложение 4);
4. Другие аналитические и методические материалы, представленные рабочими группами и экспертами (Приложения 5 и далее).

1. Оценка результатов программы

Пилотная экспериментальная программа по сестринскому делу успешно реализована во всех пилотных колледжах, что подтверждается положительными итогами ИГА и высокой степенью соответствия учебных результатов современным требованиям здравоохранения и международным стандартам подготовки специалистов среднего звена.

2. Значение экспертных оценок

Зарубежные эксперты отметили высокий уровень вовлеченности педагогических коллективов и соответствие структуры программы рекомендациям Европейской сети по сестринскому образованию. Особо подчеркнуто практико-ориентированное содержание программы и использование элементов компетентностного подхода.

3. Необходимость институционализации реформ

В целях закрепления достигнутых результатов и обеспечения единых стандартов обучения конференция признала целесообразным создание рабочей группы по:

- пересмотру и актуализации нормативно-правовых актов (НПА) в сфере среднего медицинского образования;
- разработке и утверждению нового государственного образовательного стандарта (ГОС) по специальности «Сестринское дело»;
- подготовке обновленной основной профессиональной образовательной программы (ОПОП) с учетом опыта пилотных колледжей, международных рекомендаций и национальных приоритетов здравоохранения.

4. Рекомендации

1. Министерству здравоохранения КР и Министерству науки, высшего образования и инноваций КР — создать совместную межведомственную рабочую группу с привлечением представителей Ассоциации медицинских колледжей Кыргызстана (АМКК), пилотных колледжей и зарубежных экспертов.
2. Ассоциации медицинских колледжей Кыргызстана — продолжить методическое сопровождение колледжей, участвующих в реформе, и обеспечить публикацию итоговых материалов в журнале «Вестник АМКК».
3. Провести в 2026 году итоговую конференцию по внедрению обновлённых ГОС и программ нового поколения.

Конференция единогласно одобрила заключение и рекомендовала начать подготовку нормативной и учебно-методической базы для поэтапного внедрения обновлённой программы по специальности «Сестринское дело» в медицинских колледжах Кыргызской Республики.

Пилотная программа стала важным шагом в развитии сестринского образования. Она заложила основу для новых стандартов подготовки кадров и интеграции в международное профессиональное сообщество.

Литература и интернет ресурсы:

1. Программа Правительства КР по охране здоровья населения и развитию системы здравоохранения на 2019-2030 годы «Здоровый человек – процветающая страна».
2. Программа развития образования специалистов сестринского дела Кыргызской Республики на период 2019-2023 гг.
3. Приказ МЗ КР №535 от 27.06.2018 года “Об утверждении функции медицинской сестры на уровне первичной медико-санитарной помощи”.
4. Приказ МЗ КР №52 от 01.02.2019 года “Об утверждении штатных нормативов медицинского и немедицинского персонала в системе ПМСП КР”.
5. Приказ МЗ КР №28 от 27.01.2020 “Об утверждении каталога компетенций специалиста сестринского дела”.
6. Приказ МЗ КР №48 от 17.01.2020 года “Об утверждении Профессионального стандарта по специалистам сестринского дела”.
7. Сайт Ассоциации медицинских колледжей Кыргызстана www.kmka.kg
8. Проект MER доклады экспертов, материалы научно-практических конференций.
9. Иванченко Н.Н., Есимханова А.Б. Становление и развитие высшего сестринского образования за рубежом, 2013 Алматы.
10. Войников С.И., Бражников А.Ю., Камынина Н.Н. Перспективы развития высшего сестринского образования в России.
11. Петров Н.Г., Погосын С.Г. Современные проблемы и перспективы высшего сестринского образования 2017 ISSN 1684-0461.
12. Основные задачи и направления развития сестринского дела в Российской Федерации.
13. Состояние сестринского дела в мире 2020 г. Всемирная организация здравоохранения 2020, ISBN 978-92-4-000492-4.
14. Сборник материалов международного научно-практической конференции на тему: “Развитие сестринского дела: возможность, проблемы, перспективы”, Атырау 2023 г.
15. Кыргызская Государственная Медицинская Академия им.И.К.Ахунбаева. Материалы 2022 Международный форум Сестринское образование в КР.
16. ООП ВПО подготовки бакалавров по направлению Сестринское дело.2023 г. КГМА им. И.К.Ахунбаева.
17. Пилотная учебная программа по сестринскому делу и приведение ее в соответствие с Европейской Директивой.Профессор Бригита Скела Савич международный эксперт.
18. Материалы Программы развития сестринского, акушерского дела образования в КР на 2024-2030 году.

*Тухтакулова Зулфия Саттибаевна, окутуучу
К.Ш. Токтомаматов атындагы ЭАУ
Нармырзаева Гульнара Алтынбековна, ага окутуучу
К.Ш. Токтомаматов атындагы ЭАУ*

ЭЛДИК МЕДИЦИНАДА КИР САМЫНДЫ КОЛДОНУУ: ИЛИМИЙ НЕГИЗДЕМЕ ЖАНА ПРАКТИКАЛЫК БААЛОО

Аннотация

Бул макалада элдик медицинада кеңири колдонулган каражаттардын бири — кир самын тууралуу илимий жана практикалык маалыматтар баяндалат. Кир самындын курамы, антисептикалык жана сезгенүүгө каршы касиеттери, эл ичинде колдонулган ыкмалары, ошондой эле заманбап медицинадагы баалоосу илимий булактар жана элдик тажрыйбалар аркылуу талданат. Бул изилдөөдө кир самындын курамы, касиеттери жана аны үй шартында теринин жаралары, безеткилер, жугуштуу жаралар жана муун оорулары сыяктуу илдеттерге каршы колдонуу ыкмалары баяндалган. Практикалык колдонмолор жана сактык чаралары да кошо көрсөтүлгөн. Изилдөөнүн максаты — кир самындын элдик медицинадагы ордун жана анын мүмкүн болуучу пайдалуу/зыяндуу таасирлерин баалоо болуп саналат.

Ачкыч сөздөр: Майлар, кир самын, щелочь, химиялык реакция, элдик медицина, териге кам көрүү, глицерин.

ПРИМЕНЕНИЕ ХОЗЯЙСТВЕННОГО МЫЛА В НАРОДНОЙ МЕДИЦИНЕ: НАУЧНОЕ ОБОСНОВАНИЕ И ПРАКТИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА

Аннотация

В данной статье представлены научные и практические сведения об одном из широко используемых средств народной медицины — хозяйственном мыле. Рассматриваются состав хозяйственного мыла, его антисептические и противовоспалительные свойства, народные методы применения, а также оценка в современной медицине на основе научных источников и народного опыта. В исследовании описаны состав, свойства и способы использования хозяйственного мыла в домашних условиях при лечении кожных повреждений, угревой сыпи, инфекционных ран и заболеваний суставов. Также приведены практические рекомендации по применению и меры предосторожности. Цель исследования — оценить роль хозяйственного мыла в народной медицине и возможные полезные и вредные его воздействия.

Ключевые слова: масла, хозяйственное мыло, щёлочь, химическая реакция, народная медицина, уход за кожей, глицерин.

THE USE OF LAUNDRY SOAP IN FOLK MEDICINE: SCIENTIFIC JUSTIFICATION AND PRACTICAL ASSESSMENT

Annotation

This article presents scientific and practical information about one of the most widely used remedies in folk medicine — household soap. The composition of household soap, its antiseptic and anti-inflammatory properties, traditional methods of use, as well as its evaluation in modern medicine based on scientific sources and folk experience are considered. The study describes the composition, properties, and methods of using household soap at home for the treatment of skin

damage, acne, infected wounds, and joint diseases. Practical recommendations for application and safety precautions are also provided. The aim of the study is to assess the role of household soap in folk medicine and its possible beneficial and harmful effects.

Keywords: oils, household soap, alkali, chemical reaction, folk medicine, skin care, glycerin.

Киришүү. Кыргыз элинин салттуу медицинасында арзан, жеткиликтүү, күнүмдүк турмуштук каражаттар дарылык максатта кеңири колдонулуп келген. Алардын ичинде кир самын өзгөчө орунду ээлейт. Айрыкча теринин жараларында, көгөргөндө, жугуштуу ооруларда же буттун тарамышы тартылып калганда колдонулган учурлар кеңири белгилүү. Бирок бул каражаттын дарылык касиеттери кандай деңгээлде илимий негизделген? Аны колдонуу кандай натыйжаларды берет жана кандай чектөөлөр бар? Бул суроолорду илимий көз караштан карап чыгуу макаланын негизги багытын түзөт.

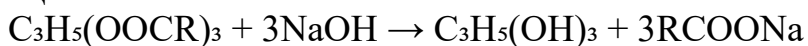
1. Кир самындын курамы жана физикалык-химиялык касиеттери

1808-жылы француз химиги Мишель Эжен Шевреуль самын жогорку майлуу (карбон) кислотанын натрий тузу экенин аныктаган [3].

Кир самынынын негизги курамдык бөлүктөрү төмөнкүлөрдөн турат.

Самындар- жогорку карбон кислоталарынын:

- Натрий туздары (жогорку концентрацияда май кислоталарынын туздары)
- Глицерин
- Щёлочь

(Триглицерид + натрий гидроксиди → глицерин + натрий тузу (самын))

Кадимки самындар негизинен пальмитин, стеарин жана олеин кислоталарынын аралашмаларынан турат. Учурда самын кеңири таралган гигиеналык каражаттардын бири болуп саналат.

Самындын физикалык-химиялык касиеттери:

Суусуз самындын тыгыздыгы 1000 кг/м³ жакын.

Таза суусуз самындардын эрүү температурасы 225–270°C. Самындын нымдуулугу жогорулаган сайын анын эрүү температурасы төмөндөйт.

Кир самындын курамында май кислоталары көп (72 пайызга чейин — бул сандар самындын таякчасында басылган) жана щелочтуу рН га ээ. Самындын бул түрү көбүнчө гипоаллергендүү, анткени анын курамында жасалма жыт жок [6]. Ошондуктан, кээ бир педиатрлар, энелер кир самын менен балдарды жана балдардын кийимдерин жууса боло тургандыгын айтышкан. Кир самын эң сонун антисептик, аны жакшы айыкпаган жаралар үчүн идеалдуу. Мисалы, кадыр-барктуу профессорлор да аялдарга төрөттөн кийин гана кир самын колдонууну кеңеш беришкен — бул жарааттардын жакшы айыгышына жардам берип, инфекция же ириндеп кетүү коркунучун азайткан. Ал эми хирургдар болсо самынды "хирургиялык колкап" катары

колдонушкан - алар колдорун коюу көбүк менен көбүктүрүп, кургаганча күтүшчү.

Чындыгында, анын күчтүү антисептикалык касиеттеринен улам кир самын кошулган ванналар тырмактын айланасында ачык жарааттар, тырмактар ооруса, паронихияда (бармактын терисинин ириндүү сезгенүүсү, өзгөчө тырмактын айланасында айрым жерлерде гөбүргөн деп аташат) пайдалуу.

Кир самын кошулган тырмактар үчүн ысык ванналар, мазолдорду жана тырмактарды буулоо үчүн жакшы, ошондой эле дезинфекциялоочу жана кургатуучу таасирге ээ. Бул самын жарака кеткен согончокторго да жардам берет. Ал үчүн эки литр ысык сууга бир аш кашык майдаланган самын менен бир чай кашык сода эритүү керек. Бутунузду 15-20 мүнөт сууга чылап, андан соң кургатып, азыктандыруучу крем сүйкөнүз [5]. **Элдик медицинада кир самынды колдонуу ыкмалары**

Кир самындын элдик медицинада кеңири колдонулушу анын курамындагы жогорку щелочтуулукка (рН деңгээли 9-10) жана табигый май кислоталарынын (72% ж.б.) көптүгүнө негизделген. Бул ага күчтүү антисептикалык жана бактерияга каршы касиеттерди берет.

№	Колдонуу багыты	Элдик ыкма	Илимий негиздеме
1	Жараат, Кесилген жер, Күйүк	Жараатты самындын коюу көбүгү менен жууп, же күйгөн жерге самынды сүртүп кургатуу.	Жогорку щелочтуулук микробдорду өлтүрүп, инфекциянын алдын алат. Сепсис коркунучун төмөндөтөт.
2	Мурун бүтүү (Салкын тийүү)	Самындын эритмесине кебезди малып, мурундун тешигине салып тазалоо.	Көбүк чел кабыкты дүүлүктүрүп, былжырдын чыгышын стимулдайт, мурундун ачылышына көмөктөшөт.
3	Тери оорулары (Грибок)	Бутту жана тамандын арасын күн сайын самындап жуу, андан кийин йод сүйкөө сунушталат.	Самын грибокту өсүшүнө ыңгайсыз щелочтуу чөйрө түзөт жана жагымсыз жытты жок кылат.
4	Беттеги безетки (Акне)	Жумасына 1-2 жолу бетти самын көбүгү	Майлуу терини терең тазалап, тешикчелерди

№	Колдонуу багыты	Элдик ыкма	Илимий негиздеме
		менен жууп, андан кийин нымдоочу крем сүйкөө.	ачат жана сезгенүүнү басат. <i>(Бирок терини кургатып жибербөө үчүн этият болуу керек).</i>
5	Гинекологиялык оорулар	Айрым гинекологиялык оорулардын (мисалы, молочница) алдын алуу жана дарылоодо самындуу суу менен жуунуу.	Антибактериалдык касиети инфекциянын булагын жок кылууга жардам берет. <i>(Медициналык кеңеш менен колдонуу зарыл).</i>
6	Шишик жана Көгөрүү	Самын менен суунун ботко сымал аралашмасын көгөргөн же шишиген жерге сүртүү.	Кан айланууну жакшырттып, сезгенүүнү азайтууга жардам берет.

3. Илимий изилдөөлөр жана пикирлер

Жакынкы жылдарда элдик медицинадагы каражаттарга болгон кызыгуу кайрадан күчөп, кир самын тууралуу да илимий изилдөөлөр пайда болду. Айрым маанилүү фактылар:

- **Антисептик катары** кир самындын эффективдүүлүгү лабораториялык шартта далилденген [2].
- Кир самын менен жууш **S. aureus, E. coli** сыяктуу бактериялардын 80% чейин жок кылган.
- Бир катар дерматологдор **щёлочной каражаттарды** териге ашыкча колдонуу **РН балансын бузуп**, сезгенүүнү күчөтүшү мүмкүн экенин белгилешет [4].

Айрыкча ковид мезгилинде кир самын көп колдонуу. Сезгич келген терилер үчүн кир самынды көп колдонсо болбой тургандыгын белгилүү.

4. Практикалык баалоо жана коопсуздук чаралары.

Артыкчылыктары:

- Арзан жана жеткиликтүү

- Бактерияларга каршы таасири жогору
- Көп жылдык элдик тажрыйба менен далилденген
- Кээ бир учурларда синтетикалык дарыларга альтернатива болушу мүмкүн

Чектөөлөрү:

- Жогорку щёлочной курам терини кургатып, кээде аллергия жаратышы мүмкүн
- Ичке тери же сезгич адамдарда колдонуу кооптуу болушу мүмкүн
- Самындын сапатына жараша (арзан же сапатсыз түрлөрүндө) кошумча химиялык заттар болушу мүмкүн

Сунуштар:

- Таза, табигый курамдагы кир самынды гана колдонуу
- Тери оорулары бар адамдарга дарыгер менен кеңешпей колдонбоо
- Үзгүлтүксүз эмес, убактылуу жардам каражаты катары колдонуу

Корутунду. Кир самыны элдик медицинада кеңири колдонулуп келген жана анын айрым касиеттери илимий жактан негизделген. Айрыкча теринин инфекциялары, көгөргөн жерлер, жеңил сезгенүүлөрдө ал жардам берүүчү каражат катары каралышы мүмкүн. Бирок аны туура жана чектелген колдонуу, дарыгердин көзөмөлүн унутпоо абзел. Элдик медицина менен заманбап медицинанын ортосундагы байланыштар тереңирээк иликтенип, коопсуздук жагдайлар эске алынышы керек.

Адабияттар:

1. Маткаримова Н. А. История моющих средств // Главный редактор. – 2016.
2. (Kayumov A. et al., 2018)
3. Происхождение натурального мыла и химия современного [Электронный ресурс] // Крымская натуральная коллекция: [сайт]. [2016]. URL: <http://crimea-nature.com/post/143-proishozhdenie-naturalnogo-myla-i-himiya-sovremennogo.html> (дата обращения: 12.05.2016)
4. (WHO Skin Health Guidelines, 2021)
5. <https://janvi.com.ua/ru/shho-likuye-gospodarske-milo-prizabuti-korisni-vlastivosti>
6. <https://www.nmgk.ru/business/soap-and-beauty-products/articles/laundry-soap-usage/>

Эгембердиева Алтынай Дуйшоевна б.и.к., доцент

Б.Осмонов атындагы ЖАМУ

Таалайбек кызы Айзада, магистрант

Б.Осмонов атындагы ЖАМУ

Рахманкулов Айбек Акимбекович, магистрант

Б.Осмонов атындагы ЖАМУ

ЭКОЛОГИЯЛЫК АҢ-СЕЗИМДИ КАЛЫПТАНДЫРУУНУН НЕГИЗГИ ФАКТОРЛОРУ

Аннотация

Макалада жаштарда экологиялык аң-сезимди калыптандыруунун актуалдуулугу, аны аныктаган факторлор жана негизги этаптары талданат. Экологиялык аң-сезим - бул адамдын жана коомдун табиятка болгон баалуулугу, түшүнүгү жана жоопкерчилиги болуп, ал экологиялык жүрүм-турум менен тыгыз байланышта. Изилдөөлөрдүн жыйынтыгында билим берүү, социалдык чөйрө, психологиялык таасир, маданий баалуулуктар жана маалымат каражаттары жаштардын экологиялык аң-сезимин өнүктүрүүдө маанилүү роль ойной турганы белгиленет. Мындай аң-сезим жаштардын табиятты коргоо аракеттерине активдүү катышуусуна өбөлгө түзүп, коомдун жалпы экологиялык маданиятынын өсүшүнө шарт жаратат. Натыйжада, экологиялык аң-сезим туруктуу өнүгүү жана жоопкерчиликтүү жарандык коомду калыптандыруунун негизги факторлорунун бири катары каралат.

Ачык сөздөр: экологиялык аң-сезим, жаштар, экологиялык жүрүм-турум, социалдык факторлор, экологиялык маданият, туруктуу өнүгүү.

ОСНОВНЫЕ ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ

Аннотация

В статье рассматриваются актуальность формирования экологического сознания у молодежи, определяющие его факторы и основные этапы. Экологическое сознание — это ценностное отношение, понимание и ответственность человека и общества по отношению к природе, тесно связанные с экологическим поведением. Результаты исследований показывают, что образование, социальная среда, психологическое влияние, культурные ценности и средства массовой информации играют важную роль в развитии экологического сознания молодежи. Такое сознание способствует активному участию молодежи в природоохранной деятельности и формированию общей экологической культуры общества. В итоге экологическое сознание рассматривается как один из ключевых факторов устойчивого развития и формирования ответственного гражданского общества.

Ключевые слова: экологическое сознание, молодежь, экологическое поведение, экологическая культура, образование, социальные факторы, психологические факторы, устойчивое развитие.

KEY FACTORS IN THE FORMATION OF ECOLOGICAL CONSCIOUSNESS

Abstract

The article examines the relevance of developing environmental awareness among young people, the factors that determine it, and its main stages. Environmental awareness is defined as the value-based attitude, understanding, and responsibility of individuals and society toward

nature, which are closely connected with environmental behavior. Research results show that education, social environment, psychological influence, cultural values, and mass media play an important role in the development of environmental awareness among youth. Such awareness encourages young people to actively participate in environmental protection activities and contributes to the formation of the overall environmental culture of society. As a result, environmental awareness is considered one of the key factors for sustainable development and the formation of a responsible civil society.

Keywords: environmental awareness, youth, environmental behavior, environmental culture, education, social factors, psychological factors, sustainable development.

Введение. Соңку жылдары глобалдык экологиялык көйгөйлөр - климаттын өзгөрүшү, токойлордун кыйрашы, суунун жана абанын булганышы - дүйнө жүзү боюнча олуттуу маселеге айланды. Кыргызстанда да бул көйгөйлөр айрым аймактарда айкын байкалууда жана өзгөчө айыл жергесиндеги өспүрүмдөрдүн табиятка болгон мамилесин кайра кароону талап кылууда. Экологиялык маданияттын жетишсиздиги таштандылардын көбөйүшүнө, табигый ресурстардын ашыкча жана натыйжасыз пайдаланылышына, ошондой эле биологиялык ар түрдүүлүктүн азайышына алып келүүдө. Балдар менен өспүрүмдөрдө экологиялык аң-сезимди эрте калыптандыруу алардын келечекте жоопкерчиликти жана аң-сезимдүү жаран болуп өсүшүнө өбөлгө түзөт.

Бул өзгөчөлүк өспүрүм курактагы жаштардын табиятка болгон мамилесин өзгөртүү үчүн психологиялык жактан эң ыңгайлуу мезгил экенин көрсөтөт. Балдар жана өспүрүмдөр экосистемаларга түздөн-түз таасир этүү менен бирге, келечектеги коомдун экологиялык маданият деңгээлин да аныкташат. Ошондуктан, экологиялык билим берүү жана маданиятты калыптандыруу багытындагы программалар системалуу жана үзгүлтүксүз жүргүзүлүүгө тийиш. Урбанизация жана технологиялык өнүгүү менен бирге коомдун табиятка болгон мамилесинин өзгөрүшү - заманбап доордун эң олуттуу көйгөйлөрүнүн бири болуп калды. Бул процессте жаштар өзгөчө маанилүү ролду ойнойт, анткени дал алар жаратылыш менен болгон өз ара аракеттин келечектеги тенденцияларын аныктайт. Ошол эле учурда жаштардын табиятка болгон көз карашына таасир этүүчү психологиялык механизмдер азыркы учурда жетиштүү деңгээлде изилдене элек.

Жаш муун ар бир коомдун ажырагыс бөлүгү болуп саналат жана өлкөнүн келечеги аларга түздөн-түз көз каранды. Коомдун жашоо шарттары жана өнүгүү багыты жаштардын дүйнө таанымына, баалуулуктарына жана умтулуусуна жараша калыптанат. Ошондуктан, жаратылыштагы экологиялык тең салмактуулукту сактоо маселесинде жаштардын баалуулук багыттары жана экологиялык көз караштары өзгөчө мааниге ээ болуп бара жатат. Жаш муун экологиялык көйгөйлөрдүн маанисин жана алардын кесепеттерин түшүнмөйүнчө, бул көйгөйлөрдү натыйжалуу чечүү мүмкүн эмес. Азыркы глобалдык экологиялык көйгөйлөрдү чечүүдө экологиялык аң-сезимдин ролун жана маанисин так аныктоо үчүн, эң оболу «экологиялык аң-сезим» түшүнүгүнүн маңызын аныктоо зарыл.

Жаштарда экологиялык аң-сезимди тарбиялоонун негизги максаты - айлана-чөйрөгө жоопкерчиликтүү мамилени калыптандыруу жана учурдагы керектөөчүлүк көз караштын терс кесепеттерине каршы турууга даярдыкты өнүктүрүү болуп саналат. Табиятка жоопкерчилик менен мамиле кылуу - бул табият мыйзамдарын түшүнүү жана алардын адамдын жашоосундагы негизги ордун аңдоо аркылуу калыптанган сапат. Мындай мамиле табиятты пайдаланууда моралдык жана укуктук принциптерди сактоо, айлана-чөйрөнү изилдөө жана коргоо иш-аракеттерине активдүү катышуу, табиятты туура пайдалануу идеяларын жайылтуу жана ага зыян келтирген көрүнүштөргө каршы күрөшүү аркылуу көрүнөт.

Ошентип, жаштардын экологиялык аң-сезимин калыптандыруу маселеси - бул теманы изилдеп жаткан илимпоздор үчүн гана эмес, жалпы коомчулук үчүн да өтө маанилүү жана өз убагында көтөрүлгөн милдет болуп эсептелет. Экологиялык аң-сезим менен жүрүм-турумду изилдөө социология илиминдеги маанилүү багыттардын бири, анткени ал адамдардын айлана-чөйрө менен өз ара байланышын жана экологиялык өзгөрүүлөрдүн социалдык мамилелерге тийгизген таасирин терең түшүнүүгө өбөлгө түзөт. Экологиялык аң-сезим табият жана анда адамдын орду тууралуу белгилүү бир билимдерди, жүрүп жаткан процесстерге экологиялык баа берүүнү, табиятка болгон сүйүү сезимин камтыйт. Ал коомдук мааниге ээ бир нече социалдык функцияларды аткарат: таанып-билүүчүлүк, тарбия берүүчү жана практикалык функцияларды. Экологиялык аң-сезим башка коомдук аң-сезимдин түрлөрү менен тыгыз байланышта жана өз ара аракетте болот. Алардын катарына адеп-ахлактык, эстетикалык, укуктук, саясий жана экономикалык аң-сезим кирет [9,10].

Белгилей кетсек, «**экологиялык аң-сезим**» түшүнүгү көп тармактуу мүнөзгө ээ болуп, философия, экология, психология, экономика жана социология сыяктуу бир нече илимдердин кесилишинде жайгашкан. Маселен, Э. Фромм өз эмгектеринде экологиялык аң-сезим менен жүрүм-турумдун маанисине көңүл буруп, табиятка жана айлана-чөйрөгө болгон ой жүгүртүү менен баалуулуктардын өзгөрүшү зарыл экенин белгилеген [2].

Азыркы изилдөөчүлөр да экологиялык аң-сезимди талдоо менен алектенишүүдө. Мисалы, Титаренко Л. Г. өз көз карашында экологиялык аң-сезимди - экологиялык-гуманисттик көрсөткүчтөрдүн жыйындысы катары түшүндүрөт. Бул көрсөткүчтөргө экологиялык көйгөйлөрдүн актуалдуулугун түшүнгөн жана экологиялык билимдер менен көз караштарды колдогон адамдар таянышат [5].

Гагарин А. В. экологиялык аң-сезимди «**адам – табият**» системасындагы мамилелер жөнүндө пикирлердин тизмеги, адамдын жана коомдун табиятка болгон мамилеси боюнча көз караштары жана өз ара аракеттенүү ыкмаларынын жыйындысы катары мүнөздөгөн [6]. Гирусов Э. В. экологиялык аң-сезимди - коом менен айлана-чөйрөнүн өз ара аракеттенүүсүн чагылдырган көз караштардын, түшүнүктөрдүн жана сезимдердин жыйындысы деп аныктайт. Анын негизги максаты - биосферанын гармония

мыйзамдарына шайкеш келген оптималдуу тең салмактуулукка жетишүү [7]. Ал эми Ульянова Н. В. экологиялык аң-сезимди табиятты коргоо жөнүндөгү түшүнүк жана ага карата жоопкерсиз мамиленин кесепеттери катары салыштырат [8].

Демек, жалпы алганда экологиялык аң-сезим - бул адамдын жана коомдун аң-сезиминин ажырагыс бөлүгү болуп, ал табиятты адамдын жашоосунун маанилүү жана ажырагыс бөлүгү катары кабыл алууну камтыйт.

Белгилей кетүү керек, «экологиялык аң-сезим» түшүнүгү белгилүү бир деңгээлдеги билимдерди, жөндөмдөрдү жана көндүмдөрдү камтыйт. Бул компоненттер биология, табият таануу, эмгекти коргоо жана жаратылышты изилдөө сыяктуу тармактар аркылуу калыптанат. Мындай билимдер илимий жана объективдүү мүнөзгө ээ болушу мүмкүн, ошондой эле табият менен түздөн-түз байланышта болуу, аны байкоо жана изилдөө процессинде да өнүгүшү мүмкүн.

Ошентип, биз экологиялык аң-сезимди коомдун жаратылыш менен үзгүлтүксүз өз ара аракеттенүүсү, айлана-чөйрөнү коргоого, табигый ресурстарды рационалдуу пайдаланууга артыкчылык берүү жана экологиялык кырдаалды түшүнүү катары түшүнүүнү сунуштайбыз.

С.Д. Дерябо жана В.А. Ясвиндин концепциясына ылайык, «антропоцентридик экологиялык аң-сезим» төмөнкүлөр менен мүнөздөлгөн дүйнө таанымдардын комплекстүү системасында көрүнөт: адамдарды эң жогорку баалуулук катары баалоо, жаратылышты алардын менчиги катары карап, аны бир тараптуу адам таасиринин объектиси катары кабыл алуу, ошондой эле экологиялык өз ара аракеттенүүнүн мотивдери жана максаттарын прагматикалык негизде аныктоо [1]. Бүгүнкү күндө антропоцентридик экологиялык аң-сезим коомдо үстөмдүк кылууда деп айтууга болот.

Экологиялык аң-сезим табият жана адамдын алдагы орду тууралуу белгилүү билимдерди, жүрүп жаткан процесстерге экологиялык баа берүүнү жана табиятка болгон сүйүү сезимин камтыйт. Ал бир нече социалдык функцияларды аткарат: таанып-билүүчүлүк, тарбия берүүчү жана практикалык. Экологиялык аң-сезим башка коомдук аң-сезимдин түрлөрү менен тыгыз байланышта жана өз ара аракеттешет, анын ичинде адеп-ахлактык, эстетикалык, укуктук, саясий жана экономикалык аң-сезим бар. Азыркы экологиялык кырдаал адамдан табиятка болгон адеп-ахлактык жана эстетикалык мамилени талап кылат, анткени бул - Жердеги жашоону сактап калуунун негизги шарты. Нравалык жана эстетикалык критерийлер укуктук жана саясий аң-сезимде да чагылдырылышы керек. Экологиялык аң-сезимдин мааниси - табиятка гумандуу мамиле кылуу жана адамдын өзүн табият дүйнөсүнүн бөлүгү катары түшүнүүсү. Анын өнүккөндүгүнүн критерийи - табиятка аяр мамиле кылууга болгон руханий муктаждык, табигый байлыктарды жана сулуулукту сактоо менен бирге көбөйтүүгө болгон умтулуу. Адам менен табияттын өз ара мамилесинин принциптерин экологиялык этика аныктайт. Бул этика жаңы адеп-ахлактык баалуулуктарды сунуштап, табиятка болгон урмат жана сүйүү рухундагы аң-сезимди кайра

баалоону, коомдун керектөөчүлүк багыттан баш тартуусун талап кылат. Ал чыгыштык дүйнө таанымдын салттарына таянып, экологиялык кризистен чыгуу үчүн этикалык теорияны бүтүндөй табиятка жайылтууну сунуш кылат. Экологиялык көйгөйлөрдү чечүүдө экологиялык укуктук аң-сезим да маанилүү ролду ойнойт. Экологиялык саясаттын укуктук камсыздалышы аны ишке ашыруудагы негизги элементтердин бири болуп саналат.

Мындан тышкары, табият менен түздөн-түз байланыш адамда ар түрдүү сезимдерди жарата алат: таң калуу, кубаныч, кээде кайгы же кайдыгерлик сыяктуу эмоционалдык абалдар. Эмоциялар адамдын аң-сезиминде айлана-чөйрө жөнүндөгү элестерди калыптандырууда жана табият менен активдүү мамиле курууда маанилүү роль ойнойт.

Адатта, эмоциялар адамдын ар кандай окуяларга жана көрүнүштөргө болгон жеке мамилесин аныктайт. Табият менен болгон эмоционалдык байланыштын деңгээлине жараша, адамдын табият жөнүндөгү баалуулуктары, көз караштары жана принциптери калыптанат. Мына ушул факторлор адамдын дүйнө таанымын жана моралдык позициясын түзөт. Мындан тышкары, адамдын менталитети жана моралдык баалуулуктары анын иш-аракетине жана жүрүм-турумуна түздөн-түз таасир этет. Экологиялык аң-сезим экологиялык жүрүм-турум менен тыгыз байланышта. Экологиялык жүрүм-турум - бул табиятка карата аң-сезимдүү мамиле кылуу, табигый ресурстарды сактоо жана айлана-чөйрөнү таза кармоо максатында жүргүзүлгөн иш-аракеттердин жыйындысы болуп саналат.

Экологиялык аң-сезим адамдын экологиялык жүрүм-турумун аныктоодо негизги ролду ойнойт. Эгер адам табиятты бааласа жана аны коргоонун зарылдыгын түшүнсө, анда ал өзүнүн жүрүм-турумун ошол түшүнүккө ылайык жөнгө салат.

Мисалы, экологиялык аң-сезими жогору адам:

- табигый ресурстарды үнөмдүү колдонот;
- таштандыны туура ыргытат же кайра иштетүүгө өткөрөт;
- өсүмдүктөрдү жана жаныбарларды сактоого аракет кылат;
- айлана-чөйрөнү булгануудан коргоого өз салымын кошот.

Мындай жүрүм-турумду калыптандырууда билим берүү чоң мааниге ээ. Экологиялык билим адамга табият менен өз ара байланышты аңдоого, анын мыйзам ченемдүүлүктөрүн түшүнүүгө жана жоопкерчиликтүү мамиле калыптандырууга жардам берет.

Ошентип, экологиялык аң-сезим жана экологиялык жүрүм-турум бири-бири менен тыгыз байланышкан процесстер болуп саналат. Экологиялык аң-сезим - бул ички дүйнө, түшүнүк жана баалуулук деңгээли, ал эми экологиялык жүрүм-турум - ошол аң-сезимдин көрүнүшү, иш жүзүндөгү чагылышы.

Демек, экологиялык аң-сезимди өнүктүрүү - бул экологиялык маданияттын, жоопкерчиликтин жана туруктуу өнүгүүнүн негизи болуп саналат.

Экологиялык аң-сезимди калыптандыруунун факторлору жана этаптары.

Экологиялык аң-сезимди калыптандыруу - бул узак жана көп тараптуу процесс. Ал адамдын жаш курагына, билим деңгээлине, турмуштук тажрыйбасына жана коомдук шарттарга жараша жүрөт.

Изилдөөчүлөр экологиялык аң-сезимдин калыптанышына төмөнкү негизги факторлор таасир этерин белгилешет:

1. Билим берүү фактору.

Бул фактор экологиялык билимдерди системалуу түрдө берүү менен байланыштуу. Мектеп, жогорку окуу жай жана башка билим берүү мекемелери экологиялык түшүнүктөрдү калыптандырууда негизги ролду ойнойт.

2. Социалдык фактор.

Коомдун экологиялык маданият деңгээли, үй-бүлөнүн жана жакын чөйрөнүн табиятка болгон мамилеси адамдын экологиялык аң-сезимине түздөн-түз таасир этет.

3. Психологиялык фактор.

Табиятка болгон эмоционалдык байланыш, табигый көрүнүштөргө болгон сезимталдык жана баалуулук мамиле - бул экологиялык аң-сезимдин ички негизи.

4. Маданий фактор.

Элдик салттарда, жомоктордо жана фольклордо табиятка урмат көрсөтүү идеялары камтылган. Алар аркылуу экологиялык баалуулуктар муундан муунга өтүп турат.

5. Маалыматтык фактор.

Массалык маалымат каражаттары, социалдык тармактар жана интернет экологиялык көйгөйлөр жөнүндө маалымат таратып, коомдук пикирди түзүүгө жардам берет.

Экологиялык аң-сезимдин калыптанышы **бир нече этаптан** турат:

1. Баштапкы (эмоционалдык) этап.

Адам табият менен биринчи жолу байланышта болуп, анын сулуулугуна, гармониясына жана ар түрдүүлүгүнө таң калат. Бул учурда эмоциялар жана таасирлер үстөмдүк кылат.

2. Билим берүү (когнитивдик) этап.

Табият жөнүндөгү илимий билимдер тереңдеп, экологиялык түшүнүктөр, мыйзам ченемдүүлүктөр жана себеп-натыйжа байланышы калыптанат.

3. Иш-аракет (практикалык) этап.

Адам өзүнүн экологиялык билимин жана баалуулуктарын турмуштук практикада колдоно баштайт: мисалы, таштандыны сорттоо, энергияны үнөмдөө, табиятты коргоо иш-чараларына катышуу ж.б.

Ошентип, экологиялык аң-сезимдин калыптанышы - бул билим, баалуулук жана иш-аракеттин биримдиги. Ал адамдын табиятка болгон жоопкерчиликти үч мамилесин жана экологиялык маданиятын аныктайт.

Корутунду. Жаштарда экологиялык аң-сезимди жана экологиялык жүрүм-турумду калыптандыруу - азыркы замандын эң өзөктүү жана актуалдуу маселелеринин бири болуп саналат. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, көпчүлүк студенттер экологиялык көйгөйлөргө кызыгышканы менен, алардын практикалык иш-аракеттери жана экологиялык иш-чараларга катышуусу кээде чектелген же туруктуу эмес мүнөзгө ээ.

Экологиялык аң-сезим - бул адамдын табиятка болгон баалуулук мамилеси, түшүнүгү жана жоопкерчилиги. Ал билим берүү, социалдык чөйрө, психологиялык факторлор, маданий баалуулуктар жана маалымат каражаттарынын таасири аркылуу өнүгөт. Мындай аң-сезимдин негизинде жаштар экологиялык жүрүм-турумду өздөштүрүп, табиятты коргоого жана айлана-чөйрөнү сактоого активдүү катыша алышат. Изилдөөлөрдүн жыйынтыктары жаштардын экологиялык активдүүлүгүн жогорулатууда ар түрдүү иш-чаралардын, флешмобдордун, ошондой эле табигый парктарды жана корук аймактарды коргоо долбоорлоруна катышуунун маанилүү экенин көрсөттү. Мындай иш-аракеттер жаштардын экологиялык аң-сезимин, жоопкерчилигин жогорулатып, коомдун жалпы экологиялык маданиятынын өнүгүшүнө өбөлгө түзөт.

Демек, жаштардын экологиялык аң-сезимин жана жүрүм-турумун калыптандыруу - бул коомдун туруктуу өнүгүүсү үчүн маанилүү шарт. Анын негизинде келечек муундар табиятты сактоону өзүнүн жарандык жана моралдык милдети катары кабыл алып, жоопкерчиликтүү жана экологиялык маданиятка ээ коомду калыптандыра алышат.

Колдонулган адабияттар:

1. Дерябо, С. Д. Две модели экологии / С. Д. Дерябо, В.А. Ясвин // Человек. - 1998. - № 1. - С.34-40. 1070
2. Тихомиров Д. А., Кискина И. А. Проблема осознания экологической угрозы в России // Горизонты гуманитарного знания. 2017. №2. С. 55-61.
3. Анохин, В.А. Экологическое образование и устойчивое развитие. - Москва: Экологическая академия, 2016.
4. Гидденс Э. Последствия современности // Мониторинг. 2010. №6 (100). С. 169-181.
5. Титаренко Л. Г. Экологически ориентированный образ жизни как составляющая высокого качества жизни населения и устойчивого развития общества // Социологический альманах. 2011. №2. С. 157-164.
6. Гагарин А.В. Воспитание природой. Некоторые аспекты гуманизации экологического образования и воспитания. М.: Московский городской психолого-педагогический институт, 2000. 232 с.
7. Гирусов Э. В. Система «общество-природа» (проблемы социальной экологии). М.: изд-во Моск. Ун-та, 1976. 435 с.
8. Ульянова Н.В. Экологическое сознание и экологическая культура, проблемы и перспективы // Вестник ТГПУ. 2007. №6. С. 57-61.
9. Эгембердиева А.Д. 2014ж. Дени сак муунду тарбиялоодо экологиялык билим берүү жана тарбиялоо процессин активдештирүү жолдору.- Бишкек. Известия КАО №2(30).
10. Эгембердиева А.Д. Экологические воспитание студентов на уроках теории и методики преподавания биологии Вестник ЖАГУ 2006/1.

ЖАРАНДЫК ПРОЦЕССТЕГИ ҮЧҮНЧҮ ЖАКТАРДЫН УКУКТУК СТАТУСУ

Аннотация

Бул макалада жарандык сот өндүрүшүндөгү үчүнчү жактардын укуктук статусунун өзгөчөлүктөрү жана актуалдуу маселелери каралат. Укуктук мамлекетте укуктук мамилелердин барган сайын татаалдашы менен мүнөздөлүп, бул жагдай иш жүзүндө өнүгүп жаткан коомдук мамилелерди жөнгө салбастан, алар бузулган укуктарды соттук коргоону камсыз кылган жаңы укуктук каражаттарды иштеп чыгуу жана колдонуудагы мыйзамдарды өркүндөтүү зарылдыгын талап кылат. Жарандык процессте үчүнчү жактардын институту дал ушундай мыйзамдуу каражат болуп саналат. Изилдөөнүн максаты - жарандык процесстин алкагында жарандык процесстеги үчүнчү жактардын институтунун укуктук статусун, маселелерин теориялык-системалуу изилдөө болуп саналат. Жыйынтыктап айтканда, үчүнчү жактардын жарандык сот өндүрүшүнө катышуусу иш боюнча чындыкты аныктоонун каражаттарынын бири болуп саналат.

Негизги сөздөр: жарандык процесстеги тараптар, үчүнчү жак, сот, талаш-тартыштар, кызыктар тарап, чечим, үчүнчү жак, мыйзам.

ПРАВОВОЙ СТАТУС ТРЕТЬИХ ЛИЦ В ГРАЖДАНСКОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация:

В данной статье рассматриваются особенности и актуальные вопросы правового положения третьих лиц в гражданском судебном процессе. Такая ситуация, характеризующаяся усложнением правоотношений в правовом государстве, требует необходимости разработки новых правовых средств и совершенствования существующих законов, которые не только регулируют развивающиеся общественные отношения, но и обеспечивают судебную защиту нарушенных прав. В гражданском судопроизводстве институт третьих лиц является именно таким средством правовой защиты. Цель исследования – теоретическое и систематическое изучение правового статуса и вопросов института третьего лица в гражданском процессе. Таким образом, участие третьих лиц в гражданском процессе является одним из средств установления истины по делу.

Ключевые слова: стороны в гражданском процессе, суд, споры, заинтересованное лицо, решение, третьи лица, право.

LEGAL STATUS OF THIRD PARTIES IN CIVIL PROCEDURES

Abstract

This article discusses the features and current issues of the legal status of third parties in civil litigation. This situation, characterized by the complication of legal relations in a rule of law state, requires the need to develop new legal means and improve existing laws that not only regulate developing social relations, but also provide judicial protection of violated rights. In civil proceedings, the institution of third parties is precisely such a remedy. The purpose of the study is a theoretical and systematic study of the legal status and issues of the institution of a third party in civil proceedings. Thus, the participation of third parties in civil proceedings is one of the means of establishing the truth in the case.

Key words: parties to civil proceedings, court, disputes, interested party, decision, third parties, law.

Үчүнчү жактардын институту жарандык процессте талаш тараптардын ортосундагы жарандык, эмгек, турак-жай, нике, мурас, ишкердик жана турмуштун башка чөйрөлөрүндөгү иш жүзүндөгү укуктук мамилелерди аныктоого жардам берген укуктук инструмент катары таанымал. Доогер жана жоопкер менен бирге иш боюнча жоопкер же кошумча доогер болуп саналбаган башка адамдар да иштин жыйынтыгына мыйзамдуу түрдө кызыкдар болушу мүмкүн. Бул тараптарга карата алар үчүнчү тарап болот. Үчүнчү жактар мурда эле башталган процеске киришип, жарандык иш боюнча тараптардын кызыкчылыктарына жана укуктарына тиешелүү же өзүнө тиешелүү укуктарын жана кызыкчылыктарын коргошот.

Үчүнчү тараптар болуп төмөнкүлөр саналат:

- жарандар;
- юридикалык жак.

Жарандык процеске үчүнчү жактарды тартуу зарылчылыгы талаш-тартыштардын ортосундагы түзүлгөн материалдык мамилелердин объективдүү чындыгын аныктоо үчүн гана эмес, ошондой эле өз ыктыяры менен же башка тараптардын кызыкчылыктарын коргоо үчүн да келип чыгат. Өз каалоосу боюнча талаш-тартыштуу жарандык-укуктук мамилелерге же талашып жаткан тараптардын бири менен түздөн-түз же кыйыр түрдө материалдык байланыштагы мамилелерге катышууда да келип чыгышы мүмкүн [1]. Тараптардын ортосундагы талаш-тартышта үчүнчү жактардын юридикалык кызыкчылыктарынын даражасы ар кандай болушу мүмкүн. Мисалы, бир адам тараптардын ортосундагы талаш-тартыш боюнча өз алдынча талап кылса, анда ал процеске ушундай жол менен кире алат. Ошондой эле, үчүнчү жак, эгерде ал эч кандай доомат койбосо, анда соттун чечими тараптардын бирине карата анын милдеттерине жана укуктарына таасир этиши мүмкүн болсо, процеске жоопкер же доогер тарабында киришүүгө укуктуу.

Жарандык сот өндүрүшүндө үчүнчү жактардын институту соттук териштирүүгө тиешелүү жарандардын, уюмдардын укуктарын жана таламдарын, үчүнчү жактардын укуктарын жана кызыкчылыктарын сот аркылуу талаптагыдай коргоону, алар көрсөткөн далилдерге туура жана объективдүү баа берүүнү камсыз кылуу үчүн зарыл болуп саналат. Үчүнчү жактардын жарандык сот өндүрүшүнө катышуусу иш боюнча чындыкты аныктоонун каражаттарынын бири десек жаңылышпайбыз. Ошондой эле, тараптардын жана үчүнчү жактардын коргонуу укугун ишке ашыруунун каражаты, соттун жана ишке катышуучу адамдардын убактысын үнөмдөөнүн каражаты болуп саналат. Ошол эле учурда бул институтту соттук практикада колдонуу чоң кыйынчылыктарды жаратат. Сот ишке үчүнчү жактарды тартууда көйгөйлөр кездешпей койбойт. Ошол эле учурда жарандык сот өндүрүшүнө үчүнчү жактардын катышуусуна байланыштуу көптөгөн маселелер талаштуу бойдон калууда. Ошондуктан үчүнчү жактардын

катышуусу менен байланышкан маселелерди иштеп чыгуу практикалык кызыгууну жаратат жана жаңы жарандык процесстик мыйзамды даярдоого байланыштуу өзгөчө актуалдуу болуп саналат.

Процесте жарандык укуктук талаштардын сот аркылуу маңызы боюнча чечилишине тараптар гана эмес, дагы башка субъектилердин да материалдык укуктук кызыкчылыктарынын пайда болушу мүмкүн. Бул субъектилер, алар катыша турган иште эки тарап катышып жаткандыктан үчүнчү жактар деп аталат. Үчүнчү жактардын процеске болгон юридикалык кызыкчылыктары, алардын көздөгөн максаттарына байланыштуу бирдей эмес жана ар кандай мүнөздө болушу мүмкүн. Мына ушуга байланыштуу аларды эки түргө бөлсөк болот:

- 1) талаштын предметине өз алдынча талап коюучу үчүнчү жактар;
- 2) талаштын предметине өз алдынча талап койбогон үчүнчү жактар.

Үчүнчү жактардын бул эки түрүн тең бириктирүүчү белгилердин негизгиси болуп, алардын эки тараптын өз ара талашы боюнча мурда эле козголгон процеске келип катышууларында жана ошол талаштын чечилишине болгон материалдык жана процесстик укуктук кызыкчылыгы бар экендиги эсептелет [2]. Процеске үчүнчү жактардан болуп, жарандар менен катар эле ар кандай уюмдар да катыша алышат.

Талаштын предметине өз алдынча талап коюучу үчүнчү жактар-доогер менен жоопкердин ортосунда мурда эле пайда болгон процеске талаш-тартыштын предметине карата өздөрүнүн материалдык, субъективдик укугун коргоо үчүн талаштын предметине карата өз алдынча талап койгондугун билдирүүчү субъектилер. Башкача айтканда, өз алдынча талап коюучу үчүнчү жак процеске талаштагы укук доогерге же жоопкерге эмес, дал анын өзүнө таандык деп эсептегендиктен катышат.

Ошондуктан, ал эки тарапты тең өзүнүн жоопкери катары эсептегендиктен өзүнүн доо арызын эреже катарында эки тарапка тең бирдей келтирет. Мындай үчүнчү жактар процеске катышууда доогердин бардык укуктарынан пайдаланышат жана доогердин бардык милдеттерин аткарышат. Демек, алар өзүлөрүнүн процесстик абалы боюнча алгачкы доогерден (аларсыз эле мурун башталган процеске катышып жатканы болбосо) эч кандай айырмаланбайт. Ушуга байланыштуу үчүнчү жактын бул түрүнө кирген жактар өзүнүн доо арызын процесстик жалпы жобонун негизинде келтирет. Процеске талаштын предметине карата өз алдынча талап коюу менен катышуучу үчүнчү жактар сот тарабынан чечим кабыл алынганга чейинки убакыттын ичинде ишке кирише алат [3]. Мындай үчүнчү жакты ишке катыштыруу же катыштырбоо жөнүндөгү маселе соттун аныктамасы менен чечилет. Албетте, башканын процессине катышпай калганы менен талаш-тартыштын предметине карата өз алдынча талап коюуга укугу бар үчүнчү жак доо арызын кийинчерээк, өз алдынча келтирүү укугунан ажырабайт. Ошондой болсо да, бирөөлөрдүн процессине (башкалар баштаган процеске) өзүнүн укугун коргоо үчүн катышуу, алар үчүн бир топ ыңгайлуу жана пайдалуу, анткени, алардын талаштагы укуктары алда канча эртерээк

корголот. Ошону менен бирге процессте кызыкчылыктары бар бардык катышуучулардын арасындагы талаш да биротоло жана тезирээк чечилет.

Талаштын предметине карата өз алдынча талап койбогон үчүнчү жак деп, иш боюнча чыгарылган чечимдин тараптардын бирине карата алардын укуктарына же милдеттерине таасир тийгизиши мүмкүн болуп, материалдык укуктук мамиле байланышына карата доогердин же жоопкердин тарабында болуп ишке катышуучуларды айтабыз. Сот практикасында үчүнчү жактын бул түрү эреже катарында жоопкердин тарабында көп катышат. Ошентип, келечекте мүмкүн болгон регресс доосу, үчүнчү жактын жүрүп жаткан процеске катышуусунун юридикалык негиздеринин бири болуп эсептелет. Экинчиден, талаштын предметине өз алдынча талап койбогон мындай үчүнчү жак тараптардын арасындагы талаш каралып жаткан процеске өз убактысында катышып, жана өзүнүн күнөөсүз экендигин далилдөө жолу менен, келечектеги өзүнө коюлуучу регресс доосун болтурбай коюу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот. Анын процесстеги юридикалык негизги кызыкчылыгы мына ушунда. Муну менен бирге, мындай үчүнчү жактын процесстеги кызыкчылыгы жалгыз гана регресттик милдеттенмеге байланышпастан, башка дагы негиздерде мүмкүн экендигин айтуу зарыл. Үчүнчү жактын процеске доогер же жоопкер тарапта катышуусу алардын ошол тараптардын бири менен кандайдыр бир укуктук мамиледе болуусу менен шартталат.

Ошентип, кайсы гана тараптар жакта катышпасын, үчүнчү жактардын негизги максаты өзүлөрүнүн материалдык кызыкчылыгын коргоо болуп саналат [4]. Алар мыйзам тарабынан мына ушул максатка ылайыктуу процесстик укуктар жана милдеттер менен камсыз кылынат. Талаштын предметине карата өз алдынча талап койбогон үчүнчү жактар, доонун негиздерин жана предметин өзгөртүү, доолук талаптардын өлчөмүн көбөйтүү же азайтуу, доодон баш тартуу, доону моюнга алуу, же тынышуу келишимин түзүү, ошондой эле соттун чечиминин аткарылышын мажбурлоону талап кылуу укуктарынан башка, тараптардын бардык процесстик укуктарынан пайдаланат жана тараптардын процесстик милдеттерин аткарышат. Жогоруда тизмектелип, үчүнчү жак ээ болбогон укуктар жалаң гана тараптарга таандык, анткени сот бул процессте ошолордун материалдык талаш-тартыш маселесин чечип жатат. Үчүнчү жактар процеске өз ыктыярлары менен, тараптардын сунуштары боюнча, ошондой эле соттун демилгеси менен катышуулары мүмкүн. Алардын ишке катышуусу сот чечим чыгарганга чейинки процесстин бардык учурунда мүмкүн. Демек, үчүнчү жактардын эки түрүнүн тең процеске катышуусу биринчи инстанциядагы сотто гана мүмкүн. Үчүнчү жактарды ишке катыштыруу жагдайы соттун аныктамасы менен чечилет [5].

Жыйынтыктап айтканда жалпы укуктук теорияда "үчүнчү жак" термини кең маанини туюндуруп, бул терминге тиешелүү эки түрүнө тең окумуштуулар жана практиктер тарабынан кызыгуу арбын. Бирок жарандын ар бир кызыкчылыгын анын процессуалдык статусу үчүнчү жак катары көрсөтүүгө болбойт. Жарандык сот өндүрүшүндөгү үчүнчү жактардын

институту кызыкдар тараптардын институтунан айырмаланат жана алардын процесске катышуусунун максаты түрдүүчө. Талаш предмети боюнча өз алдынча талаптарды койбогон үчүнчү жактардын процесске катышуусу көбүнчө жоопкер тарабынан ага зарыл жардам көрсөтүү жана ошону менен регресттик доо коюу мүмкүнчүлүгүн болтурбоо максатында болушу мүмкүн [6]. Көпчүлүк учурларда, өз алдынча талаптарды койбогон үчүнчү жактардын катышуусу келечекте регресттик доо коюу менен байланышкан. Илим жана сот практикасы тарабынан колдоого алынган жалпы эрежеге ылайык, негизги жана регрессивдүү талаптарды мындай бир убакта чечүүгө жол берилбейт. Алсак, жоопкер тарабынан өз алдынча талаптары жок үчүнчү жакты тартуунун кеңири таралган учуру болуп анын жоопкерчилигин камсыздандырган адамдан келтирилген зыяндын суммасын өндүрүү боюнча талаштар саналат.

Үчүнчү жактарды процесске тартуунун бир нече жолу бар: өз демилгеси боюнча, соттун демилгеси боюнча жана тараптардын демилгеси боюнча. Эгерде процесске үчүнчү жактар катышпаса, бул иш боюнча соттун чечимин жокко чыгаруу үчүн негиз боло алат. Үчүнчү жактардын институту ишти туура жана тезирээк кароого жана чечүүгө, ошондой эле тиешелүү иштер боюнча соттун мыйзамсыз чечимдерди кабыл алуу коркунучунун алдын алууга мүмкүнчүлүк берет десек жаңылышпайбыз. Жарандык процессте үчүнчү жактар доо өндүрүшүнө гана эмес, административдик жана башка коомдук укуктук мамилелерден келип чыккан иштер боюнча (монополияга каршы, салык, каттоо органдарынын, мамлекеттик башкаруу органдарынын аракеттерине даттанууда) да катыша алат деген тыянакты негиздейт.

Колдонулган адабияттар

1. Токтакун Кызы, Г. Общая характеристика третьих лиц в гражданском процессе / Г. Токтакун Кызы, Н. Нийматжан Кызы // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – 2024. – № 5-3(92). – С. 120-123. – DOI 10.24412/2500-1000-2024-5-3-120-123. – EDN NIXUIO.
2. Рыжков К.С. Участие третьих лиц, не заявляющих самостоятельные требования относительно предмета спора, в гражданском процессе. Автореф. дис.канд.юрид.наук. Москва 2017. 12 с.
3. Кыргыз Республикасынын жарандык – процессуалдык кодекси 29.12.1999-ж. №146 42 - берене
4. Кармышаков, М. А. Жарандык-процесттик укук мамилелери жана алардын субъектилери тууралуу суроого карата / М. А. Кармышаков, К. Г. Токтакун // Известия ВУЗов Кыргызстана. – 2023. – No. 5. – P. 171-174. – EDN XTACXN.
5. Женетль С.З. Институт третьих лиц в гражданском и арбитражном процессе: проблемы и пути совершенствования / Проблемы экономики и юридической практики. Москва 2018. 8 с.
6. Токтакун Кызы, Г. Еще раз о понятии доказательства в гражданско-процессуальном праве / Г. Токтакун Кызы, З. У. Матисакова // Бюллетень науки и практики. – 2024. – Т. 10, № 7. – С. 469-473. – DOI 10.33619/2414-2948/104/54. – EDN XSGGFY.

УДК: 34.01

БАЙЫРКЫ РИМ УКУГУНА ТАРЫХЫЙ-УКУКТУК САРАСЕП

Аннотация

Сунушталган макалада Рим укугунун укук тарыхындагы орду, калыптануу этаптары жана мазмуну тарыхый-укуктук аспектиде изилденет. Рим укугу адамзаттын тарыхында светтик укуктун абстракттуу нормалары бар биринчи юридикалык илим болгон. Рим юристтеринин укуктук мурасы азыркы коомдо активдүү колдонулуп, андагы негизги принциптер дүйнөнүн бардык укуктук системасында камтылган. Рим укугу азыркы укуктук илимдин калыптанышында өтө маанилүү роль ойногон. Рим укугунун азыркы укуктук илимдердин тармагынын ичинен биринчи кезекте жарандык, үй-бүлөлүк жана канондук укук тармагына тийгизген таасири чоң. Рим укугу коомдук жана жеке укуктан турган. Коомдук укук Рим мамлекетинин абалын жөнгө салган, ал эми жеке укук жарандардын жеке мүлкүнө тиешелүү мамилелерди жөнгө салган. Байыркы Рим укугунун булактары болуп адат укугу, XII Таблица мыйзамы, элдик чогулуштун мыйзамдары, сенаттын чечимдери жана магистраттардын токтомдору кирген.

Рим мамлекетинин миң жылдан ашык жашаган мезгилинде анын укугу өнүгүүнүн эң чоң жолун басып өтүп, коомдогу экономикалык жана саясий өзгөрүүлөрдү чагылдырган. Азыркы учурда да укук системасын калыптандырууда Рим укугун үлгү катары карасак болот.

Ачкыч сөздөр: Рим укугу, байыркы укук, жеке укук (*jus privatum*), жалпы укук (*jus publicum*), XII Таблица мыйзамы, адат укугу, укуктун тарыхы

ИСТОРИКО-ПРАВОВОЙ ВЗГЛЯД ДРЕВНЕГО РИМСКОГО ПРАВА

Аннотация

В предлагаемой статье рассматривается место Римского права в истории юриспруденции, этапы его становления, содержание в историко-правовом аспекте. Римское право было первой судебной практикой в истории человечества, содержащей абстрактные нормы светского права. Правовое наследие Римских юристов активно используется в современном обществе, а его основные принципы включены во все правовые системы мира. Римское право сыграло очень важную роль в становлении современной юридической науки. Среди областей современных юридических наук велико влияние Римского права на сферу гражданского, семейного и канонического права. Римское право состояло из публичного и частного права. Публичное право регулировало состояние Римского государства, а частное право регулировало отношения между гражданами и их личным имуществом. Источниками древне Римском праве были обычное право, право XII таблиц, законы народного собрания, постановления сената, декреты мировых судей.

За время существования Римского государства на протяжении более тысячи лет прошло величайший путь развития и отражало экономические и политические изменения в обществе. Уже сейчас мы можем рассматривать Римское право, как образец формирования правовой системы.

Ключевые слова: Римское право, древнее право, частное право (*jus privatum*), публичное право (*jus publicum*), законы XII таблиц, обычное право, история права

HISTORICAL AND LEGAL VIEW OF ANCIENT ROMAN LAW

Annotation

This article examines the place of Roman law in the history of law, the stages of its formation, and its content in the historical and legal aspect. Roman law was the first jurisprudence in human

history to contain abstract rules of secular law. The legal heritage of Roman jurists is actively used in modern society, and its basic principles are included in all legal systems of the world. Roman law played a very important role in the development of modern legal science. Among the fields of modern legal science, Roman law has a great influence on the field of civil, family and canon law. Roman law consists of public and private law. Public law regulated the state of the Roman state, and private law regulated the relationship between citizens and their personal property. The sources of ancient Roman law were common law, the law of the XII table, laws of the people's assembly, decrees of the Senate, decrees of justices of the peace.

During the existence of the Roman state for more than a thousand years, its law underwent the greatest development and reflected economic and political changes in society. Already now we can consider Roman law as an example of the formation of a legal system.

Key words: *Roman law, ancient law, private law (jus privatum), public law (jus publicum), XII Table law, common law, legal history*

Киришүү. Рим укугу тарыхта жана укуктук теорияда өзүнчө илим катары заманбап европалык жарандык доктринанын бир бөлүгү болуп саналат. Рим юристтеринин методу жана изилдөөлөрү менен иштелип чыккан Рим укугу укуктук теорияда ар дайым **актуалдуулукту** жаратып, юридикалык илимдин калыптануусуна негиз болду десек жаңылышпайбыз. Теманын актуалдуулугу азыркы укук системаларынын калыптанышына жана өнүгүшүнө Римдик процессуалдык укуктун таасирине байланышкан маселелердин теориялык жана практикалык мааниси менен шартталган. Мамлекеттин укук системасын өркүндөтүүдө укуктун континенттик (роман-германдык) жана англосаксондук (жалпы укук) системаларынын тарыхый калыптанышына негиз болот.

Рим укугу - бул укуктук система Байыркы Римде жана Византияда (Чыгыш Рим империясы) б.к.ч. 8-б.к.ч. 5-к. аралыгында пайда болгон. Бул адамзаттын тарыхында светтик укуктун абстракттуу нормалары бар биринчи юридикалык илим болуп саналат. Рим юристтеринин укуктук мурасы азыркы коомдо укуктук чөйрөдө активдүү колдонулуп, андагы негизги принциптер дүйнөнүн бардык укуктук системасында чагылдырылат. Рим мамлекетинин миң жылдан ашык жашаган мезгилинде анын укугу өнүгүүнүн эң чоң жолун басып өтүп, коомдогу экономикалык жана саясий өзгөрүүлөрдү чагылдырган [1]. Азыркы учурда да мамлекеттердин укук системасын калыптандырууда Рим укугун үлгү катары карасак болот. Рим укугун төмөнкүдөй мезгилдерге бөлүп карайбыз:

- Эң байыркы мезгил (б.э.ч.5к. - б.э.ч.3к.).
- Классикалык (б.э.ч.3к.ортосу - б.э.3к.аягы)
- Классикалыктан кийинки мезгил. (б.э. 4 - 6к.).

Илимий иштин **максаты** - Байыркы Римдин алкагында укуктун калыптануусунун жана өнүгүүсүнүн жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрүн аныктоо болуп саналат.

Изилдөөнүн **методологиялык** негизин тарыхый, хронологиялык, системалык, салыштырма укуктук, логикалык-укуктук, социологиялык ж. б. методдор түзөт.

Рим укугунун өнүгүүсүнүн негизги этаптары. Рим укугу кул ээлеочүлүк укугунун өнүгүшүндө эң жогорку тепкичин туюндурат жана адамзаттын укук тарыхында өзгөчө орунду ээлейт. Укуктун тарыхтагы Рим укугунун артыкча орду - ал кул ээлеринин таптык кызыкчылыктарын көздөп, ошону менен бирге ар кандай жеке менчиктик мамилелерди, жөнөкөй товар ээлеринин мамилелерин жөнгө салууга ылайыкташкан бир топ иштелип чыккан абстрактуу укук формасы болгондугу менен мүнөздөлөт.

Рим укугунун булактары. Эң байыркы мезгилдеги укук булактары: укук адаттары, XII Таблица мыйзамы, элдик чогулуштун мыйзамдары, сенаттын чечимдери жана магистраттардын токтомдору кирет. Классикалык мезгилдин укук булактары: мыйзамдар менен катар преторлордун эдиктердин же претордун укугу, элдердин (Рим граждандары менен четтен келгендердин) укугу, статус - консулт императордун актылары, юристердин укуктук консультациялары ж.б. кирет. Классикалыктан кийинки мезгилдеги укук булактарынын эң негизгиси болуп: императорлордун мыйзамдары менен алардын кодекстери кирген. Аларга мисал катары: Грегориандын Кодекси, Гермогёниандын Кодекси, Феодесийдин Кодекси, мыйзамдардын жыйындысы же Юстиниандын Кодекси ж.б. айтсак болот.

Эң байыркы Рим укугунун бөлүнбөй үстөмдүк кылганы б.э.ч. 3 к.к. ортосуна чейин Квирит укугу болгон. Ал эски үрп - адат, квириттик салттарды сактап турушу менен өзгөчөлөнгөн. Анын нормалары XII таблицанын мыйзамдарында да камтылган. Квириттик же граждандык укук өзүнүн бардык этаптарында Рим граждандыгы бар адамдарга гана карата колдонулуп, аларга укуктук артыкчылык көбүрөөк берилген. Ал укук жарандардын мамлекеттин саясий турмушуна активтүү катышуусуна менен мамлекеттик жер фондусуна жер алууга мүмкүнчүлүктөрдү берген. Б.э.ч. 3к. квирит укугу коомдогу товар өндүрүшүнүн таламдарына карама-каршы келе баштаган. Байыркы мезгилде эле Римде буюмдарды ээлеп алуу укугуна, ыкмаларына жана буюмдун өздөрүн классификациялоого өзгөчө көңүл бурулган.

XII таблица мыйзамдары боюнча нике жана үй - бүлөө. Байыркы Рим укугу тарыхый түрдө калыптанган патриархалдык үй - бүлөөгө негизделген. Никенин типичный формасы болуп күйөөнүн бийлиги зор нике эсептелген: ал аялын саткан, күңгө айланткан, өлтүргөн, бирок бир туугундарынын макулдугу талап кылынган. Никеге кириш үчүн эки үй - бүлөөнүн башчыларынын жана никелешүүчүүлөрдүн макулдугу талап кылынган. Никеге кирүү жашы кыздар үчүн 12 жаш, ал эми эркектерди карап баамдашкан. Кулдар, перефиндер, латиндер никелешүүгө укуксуз болушкан. Байыркы Рим укугуна асыроо, камкорчу жана көзөмөлчү институттары да кеңири жайылган. Мыйзам боюнча баланы асыроо жана мүлктү мурастоо жалпы элдик чогулуштун чечими боюнча ишке ашырылган.

Рим укугунда сот өндүрүшү эки баскычта жүргөн. Биринчи баскычында иш кредитор менен карызкордун келишими менен магистратта каралган. Сотто тараптар ачык түрдө бири-бирине дооматтарды коюшкан. Карызкор эгерде күнөөнү мойнуна алса, иш сот өндүрүшүндөгү биринчи баскычта эле

аяктаган. Легисакциялык процесстин беш негизги формулалары иштелип чыгып, алардын эң маанилүүсү тараптардын күрөөгө койгон акчасы мамлекеттин эсебине өткөн. Эгерде тараптар бири-бирине коюлган дооматтарды моюнуна албаса анда иш экинчи баскычка өткөн. Экинчи баскычтагы иштерди кээде жеке сот, көбүнчө сот коллегиясы карап чечишкен. Аларды претор дайындаган. Экинчи баскычта тараптардын өкүлдөрү жана жактоочулар катышып, мында соттун чечимине даттанууга жол берилген эмес. Кылмыш иштеринде магистрат инквизициялык процедураны колдонгон, башкача айтканда ишти баштан аягына чейин айыптоону колдоп, төргөө жүргүзгөн. Эгерде консул өлүм өкүмүн чыгарса, аны бузуш үчүн элдик чогулуштун жактыруусу керек болгон.

Укуктун өнүгүшүндө Рим юристеринин ролу. Классикалык мезгилде Рим укугун өнүктүрүүнүн өзүнчө бир булагы болуп Байыркы Римдин укуктук системасынын ирээттүүлүгүн жана артыкчылыктарын көрсөтүүгө Рим юристеринин ишмердигин айтууга болот. Б.э.ч. 254-ж. плебейлердин башчысы Тиберий Корунканийдин укуктук консультациялары биринчи жолу жалпы элге колдонула баштаган. Республикалык мезгилдеги юристер сот практикасында чоң ролду аткарышкан. Алардын ичинен көбүрөөк белгилүүлөрү Улуу Катон, Публий Муций Сцевола, Квинт Муций Сцевола, Сервий Сульпиций, Булар Рим юридика илимин негиздөөчүлөр (Квинт Муций Сцевола, Сервий Сульпиций) катары чоң эмгек кылышкан. Алар эң алгачкы ирет сот практикасын жалпылоого аракет кылып, претор укугуна биринчи жолу түшүндүрмө берүүгө (Сульпиций) аракет жазашкан. Принципаттын доорунда юристердин катары чыгыштык провинциялардан чыккандар (Ульпиан, Модестин ж.б.) менен толукталат. Алар юридикалык илими менен катар укуктук практиканы өнүктүрүп, классикалык Рим укугунун чыныгы түзүүчүлөрү катары эмгек жасашкан. Ошондой эле, юристердин окутуучулук ишмердиги да маанилүү роль ойногон. Римдин юристери окуу практикалык максаттарга арналган көптөгөн эмгектерди жаратышкан. Алардын ичинен окуу максатында Рим укугун системалык түрдө баяндаган институциялар чоң мааниге ээ. Эң белгилүүсү болуп Гайдын институциялары (2 к.ортосу) эсептелет. Анда укуктун кеңири материалдары кыска жана логикалык ырааттуулукта баяндалып жеткирилген. Гайдын институттары адамдар жөнүндөгү төрт китептен турат. Юридикалык консультациялар соттор үчүн милдеттүү болгон. Демек соттор юристердин пикирин эске алышкан [2].

Классикалык жана постклассикалык мезгилдеги Рим укугу.

Римдин сот практикасында жана юриспруденциясында укукту жалпы элдик жана жеке деп экиге бөлүү кабыл алынган. Бул жеке жана коомдук кызыкчылыктардын ортосундагы карама - каршышыкты чагылдырып, укуктун кийинки өнүгүшүнө терең из калтырган. Бул бөлүнүш укуктук жөнгө салуунун ыкмаларында объективтүү айрымачылыкты чагылдырган. Классикалык мезгилде Рим укугунун көбүрөөк иштелип чыккан бөлүгү болуп милдеттенме укугу эсептелген жана ал товар - акча жүгүртүүнүн чагылышы болгон. Буюм укуктарынан айрымаланып, милдеттенме укугу белгилүү

укукка жана милдетке ээ болгон эки же көп адамдардын ортосундагы укуктук байланыш катарында каралган. Көбүрөөк дыкаттык менен толук иштелип чыккан жана аларды түзүш үчүн катышкан тараптардын жаңылыштыгы, алдангандыгы же зордолгондугу эмес, ыктыярдуулугу талап кылынган келишимдер болгон [3]. Келишимдер ооз эки, кат жүзүндө, кат алышып беришүү менен, жаңы адамдарды кошуу менен, биринчилерди толук алмаштыруу менен түзүлгөн. Келишимдер бузулгус жана аткарылууга милдеттүү катарында каралган. Бирок келтирилген зыянды өндүрүп алыш үчүн келишимдин шарттарын аткармаган тараптын күнөөсүн (караниеттиги же байкабастык менен жазалганын) аныктоо талап кылынган. Гайдын институттарында келишим (контрактар) негизги 4 топко бөлүштүрүлгөн:

- вербалдык
- литералдык
- реалдык
- консенсуалдык

Вербалдык келишимдер (лат.верба - сөз) өз башталышын эң байыркы келишимдерден, ант берүүлөрдөн алган. Бирок классикалык мезгилде бир топ жөнөкөйлөштүрүлүп, кредитор менен карызтокордун суроо жообу түрүндө түзүлгөн.

Литералдык келишимдер (лат.литер - тамга) соода жүгүртүү жагында кабыл алынган өзгөчө жазуу түрүндө келишим болуп саналган. Бул келишимдердеги милдеттенмелер тараптардын бирөөсүнүн кирешелери менен чыгашаларын атайын каттоо китепчелерине жазуунун негизинде, карызын тастыктаган тил катты эки тарап тең кол коюп (синграф) же бир тарап кол коюп (хирограф) берүүнүн негизинде түзүлгөн. Тил кат аркылуу түзүлгөн келишимдер Грециянын укугунан алынган.

Реалдуу келишимдер (лат.реа - буюм) тараптар келишимден башка анын предмети болгон буюмду өткөрүп берүүнү талап кылышкан. Буюмду картаймайынча милдеттүү мамилелер пайда болгон эмес. Реалдуу келишимдерге заем, ссуда, сактоо жана күрөө келишимдери кирген. Көбүрөөк таралганы жана азыраак формалдуулукка чалдыкканы консенсуалдык (лат.консенсус - макулдук) келишимдер болгон. Бул келишимдерде милдеттенме тараптардын келишимдин бардык негизги шарттары боюнча жөнөкөй эле макулдашуусунан келип чыккан.

Жыйынтык. Римдин укугу Римде жашаган жарандарга гана тиешелүү болгон эмес, башкача айтканда башка мамлекеттердин да укуктук практикасында кеңири колдонулду десек жаңылышпайбыз. Негизинен Рим укугу биз жогоруда баяндаган юристтердин эмгегинин жана аракетинин жемиши болуп саналат. Анын калыптанышына Рим басып алган Европа менен Азиянын провинцияларынын мыйзамдарынын аз да болсо бар болгон ченемдери жана жоболору көмөктөшкөн. Адаттар жана каада-салттар жеңүүчү эл үчүн норма болгон өтө рационалисттик критерийлерге ылайык адекваттуу өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Греция Римдик илимге, адабиятка жана искусствого чоң таасирин тийгизген. Рим укугу азыркы укуктук илимдинин

калыптанышында өтө маанилүү роль ойногон. Рим укугунун азыркы укуктук илимдердин тармагынын ичинен биринчи кезекте жарандык, үй-бүлөлүк жана канондук укук тармагына тийгизген таасири чоң. Рим укугу коомдук жана жеке укуктан турган. Коомдук укук Рим мамлекетинин абалын жөнгө салган, ал эми жеке укук жарандардын жеке мүлкүнө тиешелүү мамилелерди жөнгө салган. Байыркы Рим укугунун булактары болуп адат укугу, XII Таблица мыйзамы, элдик чогулуштун мыйзамдары, сенаттын чечимдери жана магистраттардын токтомдору кирген. Рим мамлекетинин миң жылдан ашык жашаган мезгилинде анын укугу өнүгүүнүн эң чоң жолун басып өтүп, коомдогу экономикалык жана саясий өзгөрүүлөрдү чагылдырган. Азыркы учурда да мамлекеттин укук системасын калыптандырууда Рим укугун үлгү катары карасак болот.

Колдонулган адабияттардын тизмеси

1. Тайгараев, Р. А. Правовая характеристика Древнего Римского государства / Р. А. Тайгараев // Известия ВУЗов Кыргызстана. – 2018. – № 12. – С. 34-36. – EDN GZWBES.
2. Патиев, Н. М. Жарандык процесстеги доо коюуга укуктуулук жана доону камсыз кылуу шарттары / Н. М. Патиев, Г. Токтакун Кызы // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Укук. – 2023. – No. 2(3). – P. 87-97. – DOI 10.52754/16948661_2023_2(3)_14. – EDN BINHGT.
3. Токтакун Кызы, Г. Байыркы чыгыштын укук эстеликтери катары Ману жана Хаммурапи мыйзамдарына салыштырма мүнӨздӨмӨ / Г. Токтакун Кызы, А. И. Жумабаева // Чыгыш таануунун маселелери. – 2024. – No. 2. – P. 64-71. – DOI 10.52754/16948653_2024_2_8. – EDN AJOHVF.
4. Корнев А.В., Борисов А.В. Правовая мысль в дореволюционной России: Учебное пособие. Москва 2005 12-б.
5. Васин В.Н., Канзацев В.И., Нарозников Н.К. Латинизмы в гражданском праве: Учебно-методическое пособие. М.: Книжный мир, 2004 14-б.
6. Тайгараев, Р. А. Наследственное право в Древнем Риме / Р. А. Тайгараев // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2018. – № 12. – С. 65-66. – EDN SWBSPS.

ИНКЛЮЗИВДИК БИЛИМ БЕРҮҮ: ТЕОРИЯСЫ ЖАНА ПРАКТИКАСЫ

Аннотация

Бул макалада инклюзивдик билим берүүнүн маңызы, принциптери жана анын заманбап билим берүү системасындагы орду каралат. Ошондой эле өзгөчө билим берүү муктаждыктары бар балдарды окутууда инклюзивдик мамиленин артыкчылыктары талданат. Изилдөөдө эл аралык жана постсоветтик педагогикалык эмгектерге таянып, инклюзивдик билим берүүнүн теориялык жана практикалык аспектилери ачып берилет.

Ачык сөздөр: инклюзия, билим берүү, тең мүмкүнчүлүк, социалдашуу, өзгөчө муктаждык, педагогика.

ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА

Аннотация

В данной статье рассматриваются сущность, принципы и место инклюзивного образования в современной системе образования. Также анализируются преимущества инклюзивного подхода в обучении детей с особыми образовательными потребностями. В исследовании на основе международных и постсоветских педагогических трудов раскрываются теоретические и практические аспекты инклюзивного образования.

Ключевые слова: инклюзия, образование, равные возможности, социализация, особые образовательные потребности, педагогика

INCLUSIVE EDUCATION: THEORY AND PRACTICE

Abstract

This article examines the essence, principles, and role of inclusive education in the modern education system. It also analyzes the advantages of the inclusive approach in teaching children with special educational needs. Based on international and post-Soviet pedagogical studies, the research reveals the theoretical and practical aspects of inclusive education.

Keywords: inclusion, education, equal opportunities, socialization, special educational needs, pedagogy

Адам баласынын социалдык чөйрөсү түрдүүлүккө бай. Төрт тарабы төп келишкен адамдар менен катар, коомдо биологиялык, психикалык, жактан кемчиликтерге кабылган мүчөлөрү да бирге экзистенциялык жашоосун өткөрөт. Майыптыгы бар адамдар жашоодо, билим алууда кандай кыйынчылыктарга туш болушун ЮНЕСКОнун программаларында мындай айтылат: “Майыптыгы бар адамдардын көпчүлүгү билимге ээ болууда, коомдук маанилүү маалымат алууда, мамлекеттик жардам, саламаттыкты сактоо, инфраструктура жана эмгек жаатында бир катар тоскоолдуктарга жолугушат.

Далилдер жана статистикалык маалыматтарга таянсак, көпчүлүк майып адамдар орто билим алууда инфраструктуранын жана жогорку окуу жайларындагы билимге байланыштуу чектөөлөрдөн улам билим алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ боло алышпайт.

Бул чектөөлөр каржылык жана квалификациялык адам ресурстарынын жетишсиздиги, контенттин жеткиликтүү эместиги, колдоо кызматынын өнүкпөгөндүгү, ошондой эле жардамчы жабдыктардын жана маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын (МКТ) өтө кымбат болушу менен шартталат”[1.6-б.]

Атайын педагогика, инклюзивдик билим берүү багытында Россиялык педагогдор Л. Выготский, Е. Михальчи, Х. Земский, Н. Крятова, А. Дьячков, Е. Петрякова Г. Дульнев, В. Кошенко, А. Лурия жана башкалар алектенишкен, Кыргызстандык педагогдорду ала турган болсок Т. Каниметов, А. Турусбекова, К. Тилекеев, М. Рахимова, А. Абакирова, З. Жапарова, Ж. Байтүгөлвалар илимий иликтөөлөрдү жаратып, тажрыйбаларды топтошкон.

Инклюзивдик билим берүү – бул бардык балдардын, анын ичинде ден соолугунда мүмкүнчүлүгү чектелген же өзгөчө муктаждыктары бар балдардын жалпы билим берүү системасына тең укуктуу кирүүсүн камсыз кылган процесс. Бул түшүнүк заманбап педагогиканын маанилүү багыттарынын бири болуп эсептелет. ЮНЕСКОнун программасына ылайык инклюзивдик билим берүүнү бардык окуучулардын ар түрдүүлүгүн эске алуу менен билим берүү системасын өнүктүрүү процесси деп эсептелет.

Инклюзивдик билим берүүнүн теориялык негиздерин карай турган болсок, инклюзивдик билим берүү идеясы гуманисттик педагогикага негизделет. Анын негизги максаты – ар бир баланын потенциалын ачуу жана коомго толук кандуу интеграциялоо. Бул көйгөйлөрдүн **улам барган сайын актуалдуулугу артууда жана тынымсыз иликтөөгө, көңүл бурууга муктаж.**

Орус педагогикасында бул багытты изилдеген окумуштуулардын бири Н. М. Назарова төмөнкүчө белгилейт: “Инклюзивдик билим берүү — бул билим берүү системасынын бардык балдарга жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуучу социалдык-педагогикалык модель”[2. 15-б.]

Ошондой эле Л. С. Выготский мүмкүнчүлүгү чектелген балдарды окутууда социалдык чөйрөнүн ролун баса белгилеп: “Балдардын өнүгүүсү социалдык чөйрө менен тыгыз байланышта жүрөт”[3. 102-б.]

Инклюзивдик билим берүү төмөнкү негизги принциптерге таянат:

1. **Тең укуктуулук** – бардык балдар билим алууга укуктуу
2. **Жеткиликтүүлүк** – билим берүү шарттары ар кимге ылайыкташтырылат
3. **Индивидуализация** – ар бир окуучунун өзгөчөлүгү эске алынат
4. **Социалдашуу** – коомго интеграциялоо
5. **Толеранттуулук** – айырмачылыктарды кабыл алуу

А. Г. Асмолов бул тууралуу мындай дейт: “Инклюзивдик билим берүү коомдун гуманизацияланышынын көрсөткүчү болуп саналат”[4. 47-б.].

Инклюзивдик билим берүү практикасында төмөнкү шарттар маанилүү:

- адаптацияланган окуу программалары
- атайын даярдалган мугалимдер
- психологиялык-педагогикалык колдоо
- ата-энелер менен кызматташтык

Кыргызстанда да инклюзивдик билим берүү акыркы жылдары өнүгүү жолунда. Мамлекеттик программаларда бул багытка өзгөчө көңүл бурулууда.

Кыргызстандык изилдөөчү К. Д. Дүйшөнов белгилегендей: “Инклюзивдик билим берүү — бул билим берүүнүн сапатын жогорулатуунун жана социалдык тендикти камсыз кылуунун негизги жолу”[5.63-б.]

Инклюзивдик билим берүүдө негизги көйгөйлөрдүн бири мүмкүнчүлүгү чектелген балдардын коомго аралашышы, социалдашып кетүүсү эсептелет. Бул көйгөйдү чечүүнүн жолун Л. П. Крившенко мындай деп жазат: “Самое главное, когда в общеобразовательную школу приходит ребенок с ОВЗ – создать общий настрой – и одноклассников, и учителей, и администрации школы. Если ребенку с ОВЗ относиться как к самому обычному школьнику (с некоторыми особыми потребностями), то такое отношение передается и учителям, и одноклассникам. Тогда и дети будут оказывать посильную помощь, и ребенок будет себя ощущать более свободно, да и отношение одноклассников к специальным архитектурным устройствам будет более уважительное, и эти приспособления больше будут оствовать в порядке. Необходимо вовлекать ребенка с ОВЗ во все виды деятельности, и образовательную, и во внеклассную. При этом нужно сформировать у одноклассников отношение к нему, как к равному, и в то же время как к человеку, которому бывает нужно помощь и поддержка. Это настроение в классе зависит от учителей и администрации школы”[6. 400-б.]

Эми инклюзивдик билим алууга муктаж балдар кимдер? Бул тууралуу Т. Архипованын мүмкүнчүлүгү чектелген балдар жөнүндө айтканына карасак алар: “Азыркы учурдагы психологиялык, педагогикалык жана медициналык, социалдык адабияттарда окутуу жана тарбиялоо үчүн атайын шарттарды талап кылган балдарды аныктоодо ар түрдүү терминдер колдонулуп жатат. Мисалы: «өнүгүү өзгөчөлүктөрү бар балдар», «өнүгүүсү жабыркаган балдар», «ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелген балдар», «окутуу үчүн атайын муктаждыктары бар балдар», «өнүгүүсү көйгөйлүү балдар», «өзгөчө муктаждыктары бар балдар», «бөтөнчө балдар», «окутууга кыйын балдар», «өзгөчө балдар» ж.б.

Бүгүнкү күндө эң кеңири колдонулуп жүргөн түшүнүк - «ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелген балдар». Бул термин англоамерикалык профессионалдык кептик чөйрөдө активдүү колдонулат – handicap (чектелген,

тоскоолдук). Чектелген деген түшүнүк ар кандай өңүттөн каралып, өнүгүүсүндө кемчиликтери бар адамдарга тиешеси бар ар кандай кесиптик чөйрөлөрдө ар түрдүү мааниге ээ: медицинада, социологияда, социалдык укукта, педагогикада, психологияда.

Буга байланыштуу «мүмкүнчүлүктөрү чектелген балдар» түшүнүгү ооруга байланыштуу өнүгүүсү жабыркаган же дене түзүлүшүнүн кемчиликтеринен улам кыймыл аракети чектелген, тышкы чөйрө менен ыңгайлашуусуна мүмкүнчүлүк болбогон балдардын категориясын камтыйт»[7. 10-б.]

1989-жылы 20-ноябрда Бириккен Улуттар Уюмунун Башкы Ассамблеясы тарабынан 44/45 резолюциясы бириктирилип, кабыл алынган Бала укуктары жөнүндөгү конвенциянын 23- статьясынын үчүнчү жана төртүнчү пункттарында: ”3. Кемчилдиги бар баланын өзгөчө муктаждыгын таануу катарында ушул статьянын экинчи пунктуна ылайык жардам көрсөтүү мүмкүнчүлүгүнө жараша баланын ата-энесинин же бала жөнүндө камкордукту камсыз кылуучу башка адамдардын финансылык ресурстарын эске алуу менен акысыз берилет жана кемчилдиги бар баланын билим берүү, кесиптик даярдоо, медициналык тейлөө, ден соолугун калыбына келтирүү, эмгектенүүгө даярдоого жана эс алуу каражаттарына натыйжалуу мүмкүнчүлүк алышын камсыз кылууну максат кылып коёт жана мунун өзү мүмкүнчүлүгүнө жараша баланы социалдык турмушка кыйла толук тартууга жана баланын инсанынын, анын ичинде маданий жана руханий өнүгүшүнө жетишүүнү камсыз кылууга алып келүүгө тийиш.

4. Катышкан мамлекеттер кемчилдиги бар балдарды профилактикалык саламаттык сактоо, медициналык, психологиялык жана функционалдык дарылоо жагындагы тиешелүү маалыматтарды, анын ичинде реабилитациялоонун, жалпы билим берүүнүн жана кесиптик даярдоонун ыкмалары жөнүндө маалыматтарды алмашуу жагындагы эл аралык кызматташтыкка, ошондой эле мындай маалыматты алууга мүмкүнчүлүк түзүүгө, мунун өзү менен катышкан мамлекеттердин бул жагындагы мүмкүнчүлүктөрүн жана билимдерин жакшыртууга жана тажрыйбасын кенейтүүгө мүмкүнчүлүк берүүгө көмөк көрсөтүшөт. Ушуга байланыштуу өнүгүп жаткан өлкөлөрдүн керектөөлөрүнө өзгөчө көңүл бурулууга тийиш”[8. Интернет ресурс]

Кыргыз Республикасынын Президентинин жарлыгына ылайык коомдун мүчөлөрү болгон балдар тарбияга, заманбап илим-билимге, жогорку маданиятка ээ болуусу үчүн үй-бүлө, коом жана мамлекет үчилтиги бирдей кам көрүүгө милдеттүү: “Жарандардын нарк талабына ылайык таалим-тарбияга, заманбап илим-билимге, жогорку маданиятка ээ болуусу жана өнөр-кесип үйрөнүүсү үчүн үй-бүлө, коом жана мамлекет үчилтиги бирдей кам көрүүгө милдеттүү”[<https://cbd.minjust.gov.kg/18-11/edition/23328/kg> интернет ресурс]

Жыйынтыктап айтканда инклюзивдик билим берүү – бул заманбап билим берүү системасынын маанилүү бөлүгү болуп саналат. Ал ар бир балага

тең мүмкүнчүлүк түзүп, коомдун өнүгүшүнө чоң салым кошот. Инклюзия — бул жөн гана педагогикалык ыкма эмес, бул адам укуктарынын негизинде түзүлгөн социалдык философия. Коом өнүккөн сайын ДМЧ балдар Кыргызстанда жокко эсе болот деген оюбуз жаңылыштык болуп, тетирисинче көбөйүүдө. Атайын педагогикалык багытта даярдалган педагогдордун жетишпей жатканынын себептер

Колдонулган адабияттар:

1. ЮНЕСКО. Билим –бардыгы үчүн. Майыптыгы бар окуучуларга ачык жана аралыктан билим берүү боюнча жетектөөчү принциптер. (2021-жылы БУУнун билим берүү, илим жана маданият маселелери боюнча жарыяланган.). 2021. 6-б.
2. Назарова Н. М. **Специальная педагогика**. — Москва: Академия, 2010. — 15-б.
3. Выготский Л. С. **Собрание сочинений**. — Москва: Педагогика, 1983. — 102-б.
4. Асмолов А. Г. **Психология личности**. — Москва: Смысл, 2015.— 47-б.
5. Дүйшөнов К. Д. **Инклюзивдик билим берүү негиздери**. — Бишкек, 2018. — 63-б.
6. Крившенко Л. П. Педагогика. – Москва: Проспект. -2024.- 400-б.
7. Soros.kg Ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелген балдар үчүн мектепке чейинки даярдоо программасынын долбоору. Бишкек: -2016- 10-б.
8. [Ky.wikipedia.org/wiki/Баланын укуктары жөнүндө конвенция](https://ky.wikipedia.org/wiki/Баланын_укуктары_жөнүндө_конвенция).(интернет ресурс).
9. КР. “Улуттук дем – дүйнөлүк бийиктик” уңгужолу. КР. Президентинин 2024-жылдын 18-декабрындагы ПЖ №369 – жарлыгы. <https://cbd.minjust.gov.kg/18-11/edition/23328/kg> интернет ресурс

*Алымкулова Айгерим, магистрант
Заманбап эл аралык университетинин
Суюндуков У. А., а.ч.-и. к.*

ДМЧ БАЛДАР ЖАНА АЛАРДЫН КООМДОГУ ОРДУ

Аннотация

Бул макалада ден соолугунун мүмкүнчүлүгү чектелген (ДМЧ) балдардын коомдогу орду, алардын социалдашуу жана адаптация процесси педагогикалык көз карашта талданат. Изилдөөдө советтик жана кыргызстандык педагогдордун эмгектери негиз катары алынып, инклюзивдик билим берүү, социалдык интеграция жана тарбиялоо маселелери каралат. Макаланын максаты – ДМЧ балдардын коомдо толук кандуу ордун аныктоо жана педагогикалык шарттарды негиздөө.

Ачык сөздөр: ДМЧ балдар, инклюзивдик билим берүү, социалдашуу, педагогика, тарбия, коом.

ДЕТИ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ ЗДОРОВЬЯ И ИХ РОЛЬ В ОБЩЕСТВЕ

Аннотация

В данной статье рассматривается роль детей с ограниченными возможностями здоровья (ОВЗ) в обществе, а также анализируются процессы их социализации и адаптации с педагогической точки зрения. В исследовании в качестве теоретической основы использованы труды советских и кыргызстанских педагогов, раскрываются вопросы инклюзивного образования, социальной интеграции и воспитания. Цель статьи — определить полноценное место детей с ОВЗ в обществе и обосновать педагогические условия их развития.

Ключевые слова: дети с ОВЗ, инклюзивное образование, социализация, педагогика, воспитание, общество.

CHILDREN WITH DISABILITIES AND THEIR ROLE IN SOCIETY

Abstract

This article examines the role of children with disabilities in society and analyzes the processes of their socialization and adaptation from a pedagogical perspective. The study is based on the works of Soviet and Kyrgyzstani educators, addressing issues of inclusive education, social integration, and upbringing. The aim of the article is to determine the full-fledged place of children with disabilities in society and to substantiate the pedagogical conditions for their development.

Keywords: children with disabilities, inclusive education, socialization, pedagogy, upbringing, society.

Азыркы учурда коомдо ДМЧ балдардын орду өзгөчө мааниге ээ. Алардын билим алуу, тарбиялануу жана коомго интеграциялануу маселеси педагогиканын актуалдуу багыттарынын бири болуп саналат. Советтик педагогикада адамды коомдун толук мүчөсү катары тарбиялоо идеясы негизги орунда турган. Советтик мектептерде жана жогорку окуу жайларында ДМЧ балдар окуу процесстерине толук кандуу катышкан жана атайын мектептер да курулган. Бул багыт бүгүнкү күндө инклюзивдик билим берүү концепциясы

менен уланууда. Коомдун ар тараптуу өнүгүүсү кубанаарлык болгону менен, ДМЧ балдардын көбөйүшү, алардын коомдогу абалы, аларга түзүлгөн шарттар **бүгүнкү күндүн актуалдуу көйгөйү** боюнча кала берүүдө.

ДМЧ балдар проблемасы боюнча педагогдор далай илимий иштерди жаратышкан жана ушул көйгөйдү чечүүгө салымдарын кошушкан. Алсак: Ж. М. Итар, Э. Сеген, М. Монтессори, О. Декроли, В. Гаюн, Ж. Ж. Руссо, С. Хайнике, Г. Дульнев, Л. Выготский, В. Кошенко, А. Лурия, Н. Крятова, А. Дьячков, Е. Петрякова, Е. Михальчи, Х. Земский, М. Рахимова, А. Абакирова, З. Жапарова, Т. Каниметов, А. Турусбекова, К. Тилекеевдер болуп эсептелет.

Кыргыздардын этнотарбиясын алып карай турган болсок, Кыргыз этнопедагогикасы — бул кыргыз элинин тарыхый тажрыйбасына, салт-санаасына, каада-салтына, макал-лакаптарына, оозеки чыгармачылыгына жана жашоо философиясына негизделген тарбия системасы. Бул система адамды коомдун ажырагыс бөлүгү катары карап, ар бир инсанга өзгөчө мамиле жасоону талап кылат.

Ден соолугунун мүмкүнчүлүгү чектелген (ДМЧ) балдарга карата кыргыз элинин мамилеси гумандуулук, боорукерлик жана жамааттык колдоо принциптерине негизделген. Кыргыз коомунда мындай балдар эч качан четтетилбей, тескерисинче, үй-бүлөнүн жана коомдун камкордугунда болгон.

Кыргыз этнопедагогикасында ар бир бала — бул Кудайдын аманаты, ыйык баалуулук катары каралган. Баланын ден соолук абалына карабастан, ал үй-бүлөнүн жана коомдун мүчөсү болуп эсептелген.

Кыргыз макалдарында бул түшүнүк ачык көрүнөт:

- “Бала — белдин кубаты”
- “Балалуу үй — базар”

Бул макалдар ар бир баланын, анын ичинде ДМЧ балдардын да коомдогу маанисин көрсөтөт.

Этнопедагогика илиминде белгилүү окумуштуу Г. Н. Волков мындай деп белгилейт: “Элдик педагогикада ар бир бала өзгөчө баалуулук катары каралат жана анын мүмкүнчүлүгүнө жараша өнүктүрүлөт”[1. 112-б.]

Кыргыз коомунда ДМЧ балдарга карата терс дискриминация эмес, тескерисинче, боорукерлик жана колдоо үстөмдүк кылган.

Салттуу коомдо:

- мындай балдар «жетим эмес» — коом тарабынан корголгон
- үй-бүлө аларды тарбиялоону өзүнүн ыйык милдети деп эсептеген
- коомчулук жардам көрсөтүүгө милдеттүү болгон

Кыргызда: “Боорукерлик — адамдын эң жогорку сапаты” деген түшүнүк кеңири таралган.

Этнопедагогикалык булактарда белгиленгендей: “Элдик тарбиянын негизги принциптеринин бири — адамга болгон урмат жана жардам”[2. 120-б.]

Жамааттык тарбия жана социалдашуу маселесинде Кыргыз этнопедагогикасында тарбия жамааттык мүнөзгө ээ. Бул ДМЧ балдардын социалдашуусунда чоң роль ойногон.

Салттуу кыргыз коомунда:

- бала бир гана ата-эненин эмес, бүтүндөй айылдын тарбиясында болгон
- коңшулар, туугандар, аксакалдар тарбия процессине катышкан
- ар бир бала коомдук иштерге мүмкүнчүлүгүнө жараша тартылган

Бул тууралуу кыргыз педагогдору белгилешет: “Кыргыз коомунда тарбия — бул жамааттык процесс”[3. 83-б.]

ДМЧ балдар да бул системада четте калган эмес. Алар:

- жеңил иштерге катышкан
- оюндар аркылуу социалдашкан
- коом менен байланышта болгон

Элдик оюндар жана тарбиялоо жагын карай турган болсок, Кыргыз этнопедагогикасында оюн — тарбиянын негизги куралы. ДМЧ балдар да оюн аркылуу өнүккөн.

Мисалы:

- жеңил интеллектуалдык оюндар
- ыр, жомок, табышмактар
- жамааттык оюндар

Бул оюндар:

- акыл-эсин өнүктүргөн
- социалдык көндүмдөрдү калыптандырган
- өзүнө болгон ишенимди арттырган

Кыргыз элдик педагогикасында: “Оюн — баланын жашоосунун мектеби” деген түшүнүк бар.

Элдик тарбиядагы моралдык баалуулуктарга сарасеп салсак кыргыз эли нарктуу, барктуу элдерден болгон.

Кыргыз этнопедагогикасында негизги баалуулуктар:

- боорукерлик
- сабырдуулук
- урматтоо
- жардамдашуу

Бул сапаттар ДМЧ балдарды кабыл алууда чоң роль ойногон.

Макал-лакаптар:

- “Жакшылык кылсаң — өзүңө кайтып келет”

- “Күчтүү алсызды коргосо — эл болот”

Бул түшүнүктөр коомдо социалдык тендикти сактоого жардам берген.

Бала укугунун эл аралык конвенциясынын 23 статьясынын 3-пунктуна ылайык ДМЧ балдарга камкордук: “Кемчилдиги бар баланын өзгөчө муктаждыгын таануу катарында ушул статьянын экинчи пунктуна ылайык жардам көрсөтүү мүмкүнчүлүгүнө жараша баланын ата-энесинин же бала жөнүндө камкордукту камсыз кылуучу башка адамдардын финансылык ресурстарын эске алуу менен акысыз берилет жана кемчилдиги бар баланын билим берүү, кесиптик даярдоо, медициналык тейлөө, ден соолугун калыбына келтирүү, эмгектенүүгө даярдоого жана эс алуу каражаттарына натыйжалуу мүмкүнчүлүк алышын камсыз кылууну максат кылып коёт жана мунун өзү мүмкүнчүлүгүнө жараша баланы социалдык турмушка кыйла толук тартууга жана баланын инсанынын, анын ичинде маданий жана руханий өнүгүшүнө жетишүүнү камсыз кылууга алып келүүгө тийиш”

[4. интернет ресурс]-деп белгиленет.

ДМЧ балдар – бул физикалык, психикалык же сенсордук өзгөчөлүктөрү бар, бирок билим алууга жөндөмдүү инсан.

Советтик дефектология илиминде бул балдардын өнүгүүсү алардын сакталган функцияларына таянуу менен ишке ашары белгиленген: “Өнүгүүдө негизги роль сакталган функцияларга таянууга берилет”. Бул көз караш бүгүнкү инклюзивдик педагогиканын негизин түзөт.

А. С. Макаренко коллективдик тарбия аркылуу ар бир баланы коомдун толук кандуу мүчөсү кылып тарбиялоону негиздеген. Анын пикири боюнча: “Ар бир бала коомдо өз ордун табууга тийиш” [5. 45-б.] Макаренко баланын мүмкүнчүлүгүн эмес, анын потенциалын өнүктүрүүнү негизги максат катары койгон. Анын эмгектери дүйнөлүк деңгээлде таанылган

Сухомлинский ар бир баланы уникалдуу инсан катары караган: “Ар бир бала – кайталангыс дүйнө”[6. 23-б.] .

Ал ДМЧ балдарды коомдон бөлүп кароого каршы чыгып, аларды сүйүү жана түшүнүү аркылуу тарбиялоо керектигин белгилеген.

ДМЧ балдардын коомдогу орду төмөнкү аспектилер менен аныкталат:

1. Социалдык интеграция

ДМЧ балдар коомдун толук кандуу мүчөсү болуп, билим алууга жана эмгекке катышууга укуктуу.

Изилдөөлөрдө белгиленгендей: “Социалдык адаптация – бул бала менен коомдун ортосундагы байланыш”

2. Инклюзивдик билим берүү

Инклюзивдик билим берүү – бул бардык балдарга тең мүмкүнчүлүк түзүү.

Бул багытта негизги принциптер:

- тең укуктуулук
- жеткиликтүүлүк
- социалдашуу
- индивидуалдуу мамиле

3. Психологиялык жана моралдык колдоо

ДМЧ балдар үчүн эң маанилүү фактор – бул коомдун кабыл алуусу.

Сухомлинский белгилегендей: “Баланы түшүнүү – тарбиянын негизи”

Кыргыз педагогикасында ДМЧ балдарды тарбиялоо элдик педагогика жана гуманизм принциптерине негизделет.

И. Ибраимовдун айтуусунда “Тарбия – бул инсанды коомго даярдоо процесси”[7. 78-б.]

Бул жерде ДМЧ балдар да коомдун толук кандуу мүчөсү катары каралат.

Г. Н. Волков “Элдик тарбия ар бир баланын мүмкүнчүлүгүн ачууга багытталган”[8. 112-б.] Бул идея ДМЧ балдарды коомго интеграциялоодо маанилүү.

Кыргыз салтында:

- ар бир бала баалуу
- коомдук колдоо күчтүү
- тарбия жамааттык мүнөзгө ээ

Бул принциптер ДМЧ балдардын социалдашуусуна жардам берет.

Көрүнүктүү педпгог Э Мамбетакуновдун инсан ар тараптан жана гармониялуу өнүгүшү үчүн: “Инсан ар тараптан жана гармониялуу өнүгүшү үчүн тарбиялоонун бардык багыттары бир эле учурда көңүлгө алынып, тарбиялоо процесси комплекстүү жүргүзүлүшү тийиш”[9. 92-б.]

ДМЧ балдарды коомго интеграциялоонун педагогикалык шарттары

Изилдөөлөргө таянып төмөнкү шарттар маанилүү:

1. Инклюзивдик билим берүү системасын өнүктүрүү
2. Мугалимдердин атайын даярдыгы
3. Ата-эне жана коомдун колдоосу
4. Индивидуалдуу окутуу ыкмалары
5. Психологиялык колдоо

Жыйынтыктап айтканда ДМЧ балдар коомдун толук кандуу мүчөсү болуп эсептелет. Алар ата-энелердин сүйгөн перзенттери. Гумандуу коом аларды асыроого, багууга, мээрим төгүүгө өздөнүн дүйнө түшүнүгүнө жараша пайдалуу аракеттерин жасайт. Алардын коомдогу орду – бул алардын билим алуу, өнүгүү жана социалдашуу мүмкүнчүлүктөрүнө түздөн-түз

байланыштуу. Советтик жана кыргыз педагогдорунун эмгектери көрсөткөндөй, ар бир бала – баалуу инсан жана анын потенциалын ачуу педагогиканын негизги милдети болуп саналат. ДМЧ балдар илимий же диний жактан алып караганда адам катары экзистенциялык жактан башка балдардай эле гумандуу мамилеге муктаж жана коомдун аярлуу катмары катары эсептелет. Коомдун бакубат жашашы ДМЧ балдардын ар тараптуу камсыз болушуна шарт түзөт.

Коом гумандуу болуу үчүн агартуу иштерин токтотбошубуз керек. Бул түбөлүк айтылып, түшүндүрүлүп туруучу тема болуусу абзел. Ааламдашуу доорунда ар бир эл өз баалуулуктарын дүйнөлүк гумандуу баалуулуктар менен айкалыштырып, иргеп пайдалуу жактарын сиңирип алып, көчтү улап кете бериши керек болуп турган учуру.

Колдонулган адабияттар

1. Волков Г. Н. Этнопедагогика. — М., 1999. — 112-б
2. Волков Г. Н., Этнопедагогика. М., 1999, 120-б
3. Ибраимов И. И., Педагогика, Бишкек, 2001, 83-б.
4. https://ky.wikipedia.org/wiki/Баланын_укуктары_жөнүндө_конвенция (интернет ресурс).
5. Макаренко А. С., Педагогическая поэма, 1933, 45-б.
6. Сухомлинский В. А., Сердце отдаю детям, 1969, 23-б.
7. Ибраимов И. И., Педагогика, Бишкек, 2001, 78-б.
8. Волков Г. Н., этнопедагогика. 1999, 112-б.
9. Мамбетакунов Э. Педагогиканын негиздери, Бишкек, 2019, 92-б.

ЭГЕМЕНДҮҮ КЫРГЫЗСТАНДА ОКУУЧУЛАРДЫ ТАРБИЯЛООДОГУ ТААЛИМ-ТАРБИЯНЫН МАҢЫЗЫ

Аннотация

Бул макалада эгемендүү Кыргызстан шартында окуучуларды тарбиялоодо таалим-тарбиянын ролу жана мааниси каралат. Изилдөөдө улуттук баалуулуктарга негизделген тарбия системасынын өзгөчөлүктөрү, заманбап билим берүү шартындагы өзгөрүүлөр, ошондой эле педагогикалык илимдеги негизги концепциялар талданат. Макаланын максаты — окуучуларды тарбиялоодо таалим-тарбиянын мазмунун илимий негизде ачып көрсөтүү жана анын коомдогу ордун аныктоо.

Ачкыч сөздөр: тарбия, таалим-тарбия, улуттук баалуулуктар, билим берүү, окуучу, инсан, педагогика, Кыргызстан.

СУЩНОСТЬ ОБРАЗОВАНИЯ В ВОСПИТАНИИ УЧАЩИХСЯ В СУВЕРЕННОМ КЫРГЫЗСТАНЕ

Аннотация

В данной статье рассматриваются роль и значение обучения и воспитания в процессе формирования учащихся в условиях независимого Кыргызстана. В исследовании анализируются особенности системы воспитания, основанной на национальных ценностях, изменения в условиях современного образования, а также основные концепции педагогической науки. Цель статьи — на научной основе раскрыть содержание обучения и воспитания в процессе формирования учащихся и определить его место в обществе.

Ключевые слова: воспитание, обучение и воспитание, национальные ценности, образование, учащийся, личность, педагогика, Кыргызстан.

THE ESSENCE OF EDUCATION IN THE EDUCATION OF STUDENTS IN SOVEREIGN KYRGYZSTAN

Abstract

This article examines the role and importance of teaching and education in the process of student formation in the context of independent Kyrgyzstan. The study analyzes the characteristics of an education system based on national values, the changes occurring in modern educational conditions, as well as the main concepts of pedagogical science. The purpose of the article is to scientifically reveal the content of teaching and education in the process of student development and to determine its place in society.

Keywords: education, teaching and education, national values, schooling, student, personality, pedagogy, Kyrgyzstan.

Эгемендүүлүккө жетишкенден кийин Кыргызстандын билим берүү системасында олуттуу өзгөрүүлөр болуп, тарбия маселеси өзгөчө мааниге ээ болду. Себеби билим берүү системасынын негизги максаты — коомго пайдалуу, руханий жактан бай, маданияттуу инсанды калыптандыруу болуп эсептелет.

Кыргыз педагогикасында бай таалим-тарбия методикасын илимий багытта калтырган Совет мамлекети болуп эсептелет. Кыргыздардын өздөрүнүн элдик педагогикасы канчалык көрөңгөлүү болбосун, аны илимий иликтөө СССР мамлекетинин дооруна туш келген.

Совет мамлекетинин көрүнүктүү туу туткан педагогдору К. Ушинский, А. Макаренко, В. Сухамлинский, Ш. Амонашвили, Н. Крупская, П. Блонский, С. Шатский, А. Пискунов, В. Сластенин, М. Данилов, М. Скаткин, П. Каптерев болушкан жана кыргызстандын көрүнүктүү педагогдору таалим-тарбия, улуттук баалуулуктар, адеп-аклак жөнүндө И. Арабаев, К. Тыныстанов, К. Карасаев, И. Бекбоев, А. Измайлов, М. Балтабаев, Ж. Аманалиев, Г. Панкова, Ш. Алиев, А. Акматкулов, Э. Мамбетакунов, Ш. Ахраров, М. Джороев, С. Рысбаевдер иликтөөлөрдү жүргүзүп, эмгектерди жаратышкан.

Ч. Айтматов айткандай улам барган сайын адамдын адам боюнча калуусу кыйынга турган учуру болууда, ошондуктан **окуучулардын таалим-тарбия маселеси ар дайым актуалдуу тема** бойдон кала бербекчи.

Кыргыз элинин салттуу педагогикасында тарбия ар дайым биринчи орунда турган. Бул тууралуу белгилүү педагог К. Д. Ушинский: “Адамды адам кылган -тарбия” деп белгилеген. [1. 45-б.]

Таалим-тарбиянын теориялык негиздерине баам салсак коомдогу бул баалуу процесс катары орду бар. Таалим-тарбия — бул окуучунун акыл-эсин, моралдык сапаттарын, дүйнө таанымын жана жүрүм-турумун калыптандырууга багытталган системалуу процесс.

А. С. Макаренко тарбияны коомдук процесс катары карап: “Тарбия — бул адамды коомго ылайыкташтыруунун негизги механизми” деп жазган. [2. 112-б.]

Ал эми В. А. Сухомлинский тарбияны инсанды ар тараптуу өнүктүрүүнүн негизги шарты катары карап, аны билим берүүдөн ажыратууга болбой тургандыгын белгилеген [3. 63-б.]

Кыргызстандык педагогдор да бул маселеге чоң көңүл бурушкан. Мисалы, И. И. Ибраимов тарбияны улуттук маданият менен тыгыз байланышта карап: “Улуттук баалуулуктарга таянган тарбия гана туруктуу натыйжа берет” деп белгилейт.[4. 112-б.]

2. Эгемендүү Кыргызстандагы тарбия системасынын өзгөчөлүктөрү

Эгемендүү Кыргызстанда тарбия берүү төмөнкү негизги багыттар боюнча жүргүзүлүүдө:

Улуттук баалуулуктарга негизделген тарбия

Кыргыз элинин тарыхый мурасы — эпостор, макал-лакаптар, каада-салттар — тарбиянын негизги булагы болуп саналат.

Г. Н. Волков белгилегендей: “Этнопедагогика — бул элдин тарбиялоо тажрыйбасынын жыйындысы”[5. 16-б.]

Учурдун көйгөйлүү маселелеринин бири жарандык жана патриоттук тарбия. Эгемендүүлүк шартында окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоо өзгөчө мааниге ээ. Бул багытта мамлекет тарабынан бир катар программалар иштелип чыккан.

Кыргыз Республикасынын Билим берүү концепциясында: “Жарандык жоопкерчилиги жогору инсанды тарбиялоо билим берүүнүн негизги максаттарынын бири” деп көрсөтүлгөн. Концепциянын максаты катары: “Кыргызстан элдеринин руханий жана маданий баалуулуктарын сактоону жана өткөрүп берүүнү камсыз кылган бирдиктүү, ийкемдүү, ачык жана динамикалуу өнүгүп жаткан улуттук билим берүү системасын өнүктүрүүнүн жолдорун аныктоо, ички жана тышкы чакырыктарга ийкемдүү жооп берүүчү башкаруу механизмдерин түзүү, көп маданияттуу коомдун муктаждыктарын жана билим берүүчү керектөөлөрүн канааттандыруу. Концепцияны ишке ашыруу Кыргызстандын ар бир жаранынын жашоо сапатынын жогорулашына алып келиши керек”[6.3-б.]

Руханий-адептик тарбия билим берүүдө негизги багыттардын бири. Илимдүү болуу менен бирге, адеп - ахлактык тарбияга ээ болуу инсандын адам катары ажырагыс белгилеринин бири.

Руханий тарбия — окуучунун ички дүйнөсүн калыптандыруунун негизи. Бул багытта үй-бүлө, мектеп жана коом биргелешип иш алып баруусу зарыл.

Ж. Ж. Руссо: «Тарбия — бул табиятка ылайык инсанды өстүрүү» деп белгилеген [7.54-б.]

Заманбап билим берүү шартында тарбиянын ролу улам барган сайын заманга жараша изденүүлөргө, даяр болууга түрткү берип жатат.

Бүгүнкү күндө глобалдашуу, санариптешүү шартында тарбиянын мазмуну да өзгөрүүдө.

Азыркы учурда окуучулар маалыматтык технологиялар менен тыгыз байланышта. Бул шартта тарбия берүүдө төмөнкү маселелер актуалдуу:

- маалыматтык маданият
- критикалык ой жүгүртүү
- медиасабаттуулук

Н. Винер белгилегендей: «Технология өнүккөн сайын адамдын жоопкерчилиги да өсөт» [8.41-б.]

Инсанга багытталган окутуу учурдун эң негизги багыттарынын бири.

Заманбап педагогикада окуучу негизги субъект болуп саналат. Ш. А. Амонашвили: «Ар бир бала — уникалдуу инсан» деп белгилеген[9.23-б.]

Инсанга багытталган окутуу – бул билим берүү процессинде окуучунун (же студенттин) жеке өзгөчөлүктөрүн, кызыкчылыктарын, жөндөмдөрүн жана муктаждыктарын негизги орунга койгон педагогикалык ыкма.

Инсанга багытталган окутуунун маңызын карай турган болсок, бул ыкмада окуучу жөн гана билим алуучу эмес, **окутуунун активдүү субъектиси** болуп эсептелет. Мугалим болсо билимди даяр түрүндө бербестен, окуучунун өз алдынча ойлонуп, изилдеп, өнүгүүсүнө шарт түзөт.

Инсанга багытталган окутуунун негизги максаты :
-ар бир окуучунун жеке потенциалын ачуу,
-анын өз алдынчалыгын, чыгармачылыгын жана жоопкерчилигин өнүктүрүү.

Негизги принциптери:

1. Индивидуалдуулук принциби

Ар бир окуучунун өзгөчөлүктөрү (темпи, деңгээли, кызыкчылыгы) эске алынат.

2. Гуманисттик мамиле

Окуучуга инсан катары урмат көрсөтүлөт, анын пикири бааланат.

3. Активдүүлүк жана өз алдынчалык

Окуучу билимди даяр албайт, өзү изденип табат.

4. Диалогдук окутуу

Мугалим менен окуучунун ортосунда тең укуктуу байланыш түзүлөт.

5. Тандоо эркиндиги

Окуучу тапшырмаларды, ыкмаларды же темаларды тандоого мүмкүнчүлүк алат.

Өзгөчөлүктөрү:

-Сабакта ар түрдүү методдор колдонулат (долбоордук иш, дискуссия, оюн технологиялары).

-Баалоо системасы окуучунун жеке өсүшүнө багытталат.

-Окуу процесси **жекелештирилет** (индивидуалдык тапшырмалар, дифференциация).

-Окуучунун **ички мотивациясы** өнүктүрүлөт.

Мугалимдин ролу мындай ыкмада кандай абалда болуп калат?

Инсанга багытталган окутууда мугалим:

-багыт берүүчү (фасилитатор);

-кеңешчи;

-мотивация берүүчү;

-окуучунун өнүгүүсүнө шарт түзүүчү.

Артыкчылыктарына эмнелерди айтсак болот? Бала үчүн кандай сапаттар жаралат?

-Окуучунун чыгармачылыгы өсөт

-Өз алдынча ой жүгүртүү калыптанат

- Окууга кызыгуу жогорулайт

-Социалдык жана коммуникативдик көндүмдөр өнүгөт

Бул ыкма жипке тизген шурудай оңой эле ишке ашпайт, өзүнө жараша көйгөйлөрү бар. Жаралган кыйынчылыктары төмөнкүлөр:

- Мугалимден жогорку кесипкөйлүктү талап кылат
- Ар бир окуучуга жеке мамиле убакытты көп талап кылат
- Материалдык жана методикалык камсыздоо керек

Инсанга багытталган окутуу – бул заманбап билим берүүнүн негизги багыттарынын бири. Ал окуучуну борборго коюп, анын интеллектуалдык, эмоционалдык жана социалдык жактан ар тараптуу өнүгүүсүнө шарт түзөт. Мындай ыкма келечекте **өз алдынча ойлонгон, жоопкерчиликтүү жана чыгармачыл инсанды** тарбиялоого мүмкүндүк берет.

Таалим-тарбиянын коомдогу маанисин карай турган болсок таалим-тарбиянын мааниси төмөнкү аспектилер аркылуу ачылат:

- **Инсанды калыптандыруу** — билимдүү, адептүү адам тарбияланат
- **Коомду өнүктүрүү** — тарбиялуу муун коомдун келечеги
- **Улуттук иденттүүлүктү сактоо** — маданий мурастар улантылат
- **Социалдашуу** — окуучу коомго адаптацияланат

К. Д. Ушинский белгилегендей: «Элдин тарбиясы — элдин келечеги»[10.52-б.]

Жыйынтыктап айтканда илгертен эле, ошондой эле Эгемендүү Кыргызстанда окуучуларды тарбиялоодо таалим-тарбиянын ролу өтө чоң. Ал билим берүү системасынын ажырагыс бөлүгү болуп, улуттук баалуулуктарга, заманбап талаптарга жана инсандык өнүгүүгө негизделет. Тарбия — бул жөн гана билим берүү процесси эмес, ал коомдун келечегин аныктаган стратегиялык фактор болуп саналат. Ошондуктан эч качан актуалдуулугун жогтпойт.

Президенттин “Улуттук дем – дүйнөлүк бийиктик” уңгужолу концепциясынын жарлыгына ылайык, жаштар улуттук наркты сактап, аларды анын алкагында өнүктүрүп-өстүрүү учурдун талабы. Жарлыкта: “Улуттун нарк баалуулуктарына жана демине таянган, жалпы адамзаттык тажрыйбаларды да эске алган улуттук идея башбагыты аныкталып, жүзөгө ашырыла баштамайынча, тарыхый өнүгүүнүн уңгулуу жолуна чындап

түшмөйүнчө, өлкөнүн бардык жагынан тегиз, ыкчам өнүгүүсү мүмкүн эместиги баарына түшүнүктүү болду”[11. Интернет ресурс.]-деп айтылат.

Колдонулган адабияттар:

1. Ушинский К. Д. **Педагогика**. — Москва: Педагогика, 1988. — 45-б.
2. Макаренко А. С. **Методика воспитательной работы**. — Москва: Просвещение, 1987, --112-б.
3. Сухомлинский В. А. **Сердце отдаю детям**. — Москва: Просвещение, 1979. 63-б.
4. И. И. Ибраимов. **Педагогика**. -Бишкек, 2001. -27-б.
5. Волков Г. Н. **Этнопедагогика**. — Москва: Академия, 1999. — 15-б.
- 6 **Кыргыз Республикасында билим берүүнү 2021–2030-жылдарга карата өнүктүрүүнүн концепциясы**. Бишкек, 2021. 3-б.
7. Руссо Ж. Ж. **Эмиль, или О воспитании**. — Москва: Педагогика, 1981. — 54-б.
8. **Винер Норберт. «Кибернетика и общество»** — Москва, 1958.- 41-б.
9. Амонашвили Ш. А. **Здравствуйте, дети!** — Москва: Педагогика, 2002. - 23-б.
10. К. Д. Ушинский. **Ушинский К. Д. Педагогика, Москва, 1988. -52-б. 11.** Кыргыз Республикасынын Президентинин 2024-жылдын 18-декабрындагы ПЖ № 369 **Жарлыгы**.(<https://cbd.minjust.gov.kg/18-11/edition/23328/kg>. интернет ресурс.)

*Анаркулова Асел, магистрант
Суюндуков У.А., а.ч.-и. к.
Заманбап эл аралык университети*

СОВЕТ МАМЛЕКЕТИНДЕГИ ТАРБИЯЛОО УСУЛДАРЫ: ТЕОРИЯ ЖАНА ПРАКТИКА

Аннотация

Бул макалада совет мамлекетиндеги тарбиялоо усулдарынын өзгөчөлүктөрү, мазмуну жана багыттары талданат. Советтик педагогиканын көрүнүктүү өкүлдөрү — Антон Семёнович Макаренко, Василий Александрович Сухомлинский, Шалва Александрович Амонашвилинин эмгектери негизинде тарбиялоо процесси изилденет. Ошондой эле кыргыз педагогдорунун эмгектери аркылуу советтик тарбия системасынын улуттук өзгөчөлүктөрү каралат. Макаланын максаты — советтик педагогиканын тарбия берүү ыкмаларын илимий негизде талдоо жана азыркы билим берүү системасы үчүн маанисин аныктоо.

Ачык сөздөр: советтик педагогика, тарбия, коллектив, инсанды калыптандыруу, гуманисттик педагогика, усул.

МЕТОДЫ ВОСПИТАНИЯ В СОВЕТСКОМ ГОСУДАРСТВЕ: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА

Аннотация

В данной статье анализируются особенности, содержание и направления методов воспитания в советском государстве. На основе трудов выдающихся представителей советской педагогики — Антона Семёновича Макаренко, Василия Александровича Сухомлинского и Шалвы Александровича Амонашвили — исследуется процесс воспитания. Также рассматриваются национальные особенности советской системы воспитания через призму работ кыргызских педагогов. Цель статьи — научно проанализировать методы воспитания советской педагогики и определить их значение для современной системы образования.

Ключевые слова: советская педагогика, воспитание, коллектив, формирование личности, гуманистическая педагогика, методы.

METHODS OF EDUCATION IN THE SOVIET STATE: THEORY AND PRACTICE

Abstract

This article analyzes the features, content, and directions of educational methods in the Soviet state. Based on the works of prominent representatives of Soviet pedagogy — Anton Semyonovich Makarenko, Vasily Alexandrovich Sukhomlinsky, and Shalva Alexandrovich Amonashvili — the process of education is examined. The national characteristics of the Soviet educational system are also considered through the works of Kyrgyz educators. The aim of the article is to scientifically analyze the educational methods of Soviet pedagogy and determine their significance for the modern education system.

Keywords: Soviet pedagogy, education, collective, personality formation, humanistic pedagogy, methods.

Советтик педагогика — бул XX кылымда калыптанган билим берүү жана тарбия системасынын өзгөчө үлгүсү болуп саналат. Анын негизги максаты — коомчулукка пайдалуу, идеологиялык жактан туруктуу, эмгекчил

жана моралдык жактан өнүккөн инсанды тарбиялоо болгон. Бул система коллективизмге, эмгек тарбиясына жана социалдык жоопкерчиликке негизделген.

СССР педагог-илимпоздору А. С. Макаренко, В. А. Сухомлинский, Ш. А. Амонашвили, К. Д. Ушинский, Н. К. Крупская, П. П. Блонский, С.Т. Шацкий, А. И. Пискунов, В. А. Сластенин, М. А. Данилов, М. Н. Скаткин, П. Ф. Каптерев, кыргызстандык педагогдорду алып карай турган болсок И. Арабаев, А. Сыдыков, К. Тыныстанов, А. Э. Измайлов, И. Б. Бекбоев, М. Р. Балтабаев, Ж. А. Аманалиев, Б. Апышев, М. Р. Рахимова, Г. Д. Панкова, Ш. А. Алиев, Э. М. Мамбетакунов, С. Рысбаев, А. Табалдиевдер тарбиялоонун усулдарын карап, баалуу эмгектерди жаратышкан. Совет мезгилинин тарбия усулу бүгүнкү күндө да өзүнүн баалуулугун жоготпостон, өз дооруна ылайык өзгөчөлүккө ээ болгон тарбия усулу болуу менен окуп-билүүдө ар дайым маанилүү боюнча кала бермекчи.

Эгемендүүлүктө балдарды тарбиялоодо көптөгөн көйгөйлөргө кабылып, көрүнгөн усулдарды талдап, туңгуюктан жол табууга аракет кылып жатабыз. Алардын арасында СССР доорундагы тарбиялоо усулу да **актуалдуу темалардын** бири болуп эсептелет.

Советтик педагогиканын теориялык негиздери Антон Макаренко, Василий Сухомлинский, Шалва Амонашвили сыяктуу педагогдор тарабынан иштелип чыккан.

Антон Семёнович Макаренко (1888–1939) советтик педагогиканын негиздөөчүлөрүнүн бири болуп саналат. Ал тарбиялоонун негизги каражаты катары **коллективди** эсептеген.

Макаренко өзүнүн белгилүү эмгеги: “Педагогическая поэма” китебинде: “Коллектив — бул инсанды тарбиялоонун эң күчтүү каражаты” [1. 45-б.]— деп белгилеген.

Анын негизги идеялары:

- коллектив аркылуу тарбиялоо;
- эмгек тарбиясынын мааниси;
- тартип жана жоопкерчилик;
- талап менен ишенимдин айкалышы.

Макаренко ошондой эле:

“Методика организации воспитательного процесса”[2. 72-б.] эмгегинде тарбия процессин уюштуруунун принциптерин негиздеген.

Анын пикиринде, бала жамаатта жашап, жамаат аркылуу өзүнүн социалдык ролун түшүнөт.

В. А. Сухомлинский (1918–1970) тарбиялоонун гуманисттик багытын өнүктүргөн педагог болуп эсептелет. Ал баланын ички дүйнөсүнө, анын жеке өзгөчөлүктөрүнө чоң көңүл бурган.

Анын эмгеги:

“Сердце отдаю детям” китебинде: “Баланы тарбиялоо — бул эң оболу анын жүрөгүнө жол табуу”[3. 23-б.] — деп жазган.

Сухомлинскийдин негизги идеялары:

- инсанга багытталган тарбия;
- баланын ички дүйнөсүн түшүнүү;
- моралдык жана эстетикалык тарбия;
- мугалимдин адамгерчилиги.

Ал дагы:

“Павлышская средняя школа”[4. 101-б.] эмгегинде мектепти тарбия берүү борбору катары караган.

Ш. А. Амонашвили — гумандык педагогиканын көрүнүктүү өкүлү катары белгилүү. Ал тарбия процессинде баланын инсандык укугун, эркиндигин жана чыгармачылыгын негизги орунга койгон. Ушундай идеялардын натыйжасында совет мамлекетинин таалим-тарбиясы, балдар үчүн түзүлгөн шарттар мактоого алаарлык болгон.

Ш. А. Амонашвилинин эмгеги “Здравствуйте, дети!” китебинде: “Ар бир бала — кайталангыс инсан”[5. 15-б.] — деп белгилейт.

Амонашвилинин негизги идеялары:

- гумандык мамиле;
- баланын мүмкүнчүлүгүнө ишенүү;
- окутуу менен тарбиянын биримдиги;
- чыгармачылык өнүгүү.

Ошондой эле:

“Личностно-гуманная основа педагогического процесса”[6. 64-б.] эмгегинде тарбиялоонун жаңы моделин сунуш кылган.

Эгемендүүлүктөгү кыргыз педагогдорунун көз караштарын карай турган болсок, башта совет доорунун таалим-тарбиясын туура көрүп келишсе да эми анын туура эмес жактарын далилдеп чыга башташты. Кыргызстандагы белдүү педагогдун бири Бекембай Апыш бул тууралуу мындай деп жазат: “Коммунисттик тарбиянын максаты-Коммунисттик коомду курууга активдүү катышуучу, анын ишине астейдил берилген жаңы – ар тараптан жетилген адамды тарбиялоо. Ал эми ар тараптан жеткилең инсан-рухий жактан байлыкты, адеп-ыйман жагынан пакизалыкты, дене жагынан жетилгендикти өзүнө шайкеш айкалыштырган адам болууга тийиш эле. Мындай адамды социалисттик коомдо гана тарбиялоо мүмкүн, ошондуктан бул максатты бизде-СССРде жана социалисттик лагердин өлкөлөрүндө гана ишке ашырууга болот деген куру кыялга гипностогондой ишенип, өзүбүздү өзүбүз көп жылдар бою алдап келдик. Чындыгына келгенде мындай сонун идеаны турмушка ашыруу үчүн биздин үй-бүлөлүк жана коомдук тарбия берүү системабызда эч кандай реалдуу мүмкүнчүлүк жок эле. Баарыдан мурда биздин тарбия баланын табиятынан да, күндөлүк турмуш чөйрөсүнөн да, коомдук түзүлүштүн бүгүнкү талабынан да толук бойдон ажырап калган болуучу. ... Ал жөнөкөй эле мажирөө, бийлик өкүдөрүнүн айтканын кыңк этпей аткара турган элпек кулду калыптандырууга гана ылайыкташкан болуучу”[8. 202-б.]

Совет мамлекетинин таалим-тарбиясынын артыкчылыктуу жактары бар экендигин бүгүнкү күндө, ар өлкөнүн методикасын колдонууга аракет кылып, чабылып жатканыбызда сезип жатабыз.

Советтик педагогикадагы тарбиялоо усулдары төмөнкү принциптерге негизделген:

1. **Коллективизм** — жамаат аркылуу тарбиялоо
2. **Эмгек тарбиясы** — эмгекке тарбиялоо негизги орунда
3. **Идеологиялык тарбия** — коомдук аң-сезимди калыптандыруу
4. **Тартип жана жоопкерчилик**
5. **Гуманизм (кийинки этапта)**

Бул усулдар баланы социалдык активдүү инсан катары тарбиялоого багытталган.

Жыйынтыктап айтканда, Совет мамлекетиндеги тарбиялоо усулдары өз доору үчүн натыйжалуу система болгон. Ал коллективдик тарбия, эмгекке тарбиялоо жана моралдык өнүгүү принциптерине негизделген. Макаренко, Сухомлинский жана Амонашвили сыяктуу педагогдор бул системанын теориялык жана практикалык негизин түзүшкөн.

Кыргыз педагогдору болсо бул системаны улуттук өзгөчөлүктөр менен байытып, өзүнүн педагогикалык мектептерин түзүшкөн.

Бүгүнкү күндө советтик педагогиканын айрым идеялары (гуманизм, инсанга багытталган окутуу) заманбап билим берүүдө дагы актуалдуу бойдон калууда.

М. Рахимова Совет доорундагы окутуунун, тарбиялоонун маңызы, мазмуну тууралуу өз эмгегинде: “Кыргызстандагы маданий революция элдин сабатсыздыгын жоюу менен гана чектелсе, өз максатына жетпес эле, ал башка да көптөгөн маселелрди чечиш керек болучу. Алардын маанилүүсү болуп эски мектепти жана андагы окутуунун диний мазмунун сүрүп чыгаруу менен жаңы советтик мектепти ачуу болгон” [8. 202-б.] -деп жазат. Буга кошумча жаңы советтик адепти айта кетсек болот

Колдонулган адабияттар:

1. А. С. Макаренко. Педагогическая поэма. — Москва, 1988. — 45-б.
2. А. С. Макаренко. Методика организации воспитательного процесса. — Москва, 1983. — 72-б.
3. В. А. Сухомлинский. Сердце отдаю детям. — Киев, 1977. — 23-б.
4. В. А. Сухомлинский. Павлышская средняя школа. — Москва, 1979. — 101-б.
5. Ш. А. Амонашвили. Здравствуйте, дети!. — Москва, 1983. — 15-б.
6. Ш. А. Амонашвили. Личностно-гуманная основа педагогического процесса. — Москва, 1990. — 64-б.
7. Б. Апыш. Педагогика. Ош, 1993. —84-б.
8. М. Рахимова. Педагогикалык ойлордун жана билим берүүнүн тарыхы. Бишкек, 2009. —202-б.

ЭТИШТИН КЕЛЕР ЧАГЫНЫН ЖАЛПЫ ТИЛ ИЛИМИНДЕ ИЗИЛДЕНИШИ

Аннотация

Бул макалада кыргыз тил илиминде этиш сөз түркүмүнүн келер чак маанилеринин изилдениши тууралуу сөз болот. Этиштин келер чагынын жалпы тил илиминдеги орду, анын грамматикалык категория катары өзгөчөлүктөрү жана изилдениш тарыхы каралат. Тил илиминде этиштин чак категориясы — бул сүйлөнүп жаткан учур менен окуянын болуп жаткан убактысынын ортосундагы катышты туюнткан эң татаал грамматикалык категориялардын бири. Анын ичинен келер чак өзүнүн семантикалык көп кырдуулугу жана модалдык маанилер менен тыгыз байланышы аркылуу өзгөчөлөнөт. Келер чак — бул али боло элек, бирок болуусу күтүлүп жаткан, болжолдонгон же ниет кылынган иш-аракетти билдирет.

Ачык сөздөр: этиш, келер чак, сөз түркүмү, морфология, грамматика

ИССЛЕДОВАНИЕ БУДУЩЕГО ВРЕМЕНИ ГЛАГОЛА В ОБЩЕМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Аннотация

В данной статье речь пойдет об изучении значений будущего времени глагола в кыргызском языкознании. Будет рассмотрено место будущего времени глагола в общем языкознании, его особенности как грамматической категории и история изучения. В языкознании категория времени глагола — одна из самых сложных грамматических категорий, выражающих отношение между моментом речи и временем происходящего события. Среди них будущее время выделяется своей семантической многогранностью и тесной связью с модальными значениями. Будущее время — это действие, которое еще не произошло, но ожидается, предполагается или планируется.

Ключевые слова: глагол, будущий время, часть речи, морфология, грамматика

THE STUDY OF THE FUTURE TENSE VERBS IN GENERAL LINGUISTICS

Annotation

This article examines the study of the future tense of the verb in Kyrgyz linguistics. The place of the future tense of the verb in general linguistics, its features as a grammatical category, and the history of its study are considered. In linguistics, the tense category of the verb is one of the most complex grammatical categories that expresses the relationship between the moment of speech and the time of the event. Among them, the future tense is distinguished by its semantic complexity and close connection with modal meanings. The future tense is an action that has not yet occurred, but is expected to occur.

Keywords: verb, future tense, phraseology, morphology, grammar

Кыргыз тил илиминде этиш сөз түркүмүн изилдөө ишине алгач чыйыр салган окумуштуу К.Тыныстанов десек жаңылышпайбыз. Анын 1934-жылы чыккан «Морфологиясы» кыргыз тил илими тарыхындагы биринчи чыккан морфология болуп эсептелет. Кыргыз тилинин алгачкы лингвисти, улуу окумуштуу, кызыл профессор К.Тыныстанов өзүнүн эмгегинде курама, улама этиштер жөнүндө маалымат берет. Окумуштуу аталган окуу китебинде этиш сөз түркүмүнө токтолуп, анын чактары тууралуу айтканда келер чакты экиге

бөлүп караган. Келер чак экиге бөлүнөт: 1) жакынкы чак (жакында иштеле турган жана иштелүүгө ишенилген аракетти – жакынкы чак дейбиз), 2) ашыркы чак (көптө иштеле турган жана иштелишине күдүк болгон аракетти – ашыркы чак дейбиз) [К.Тыныстанов, 64-65-бб.]. Ал жакынкы чакты -а жана жак мүчөлөрү менен уюшулат, деп белгилеп киргизет. “Баяндоочтордун айкындоочтору” терминин колдонуп, аягына –ып, -а уландылары уланган этиштер айкындооч болот деген [К.Тыныстанов, 1934]. Бул жерде автор татаал этиштерди бири-биринен ажыратып, негизги этишти айкындооч мүчө катары караган. Демек, кыргыз тили боюнча грамматиканы түзүү К.Тыныстановдун ысымына байланыштуу, муну өз кезегинде Б.Ө.Орузбаева да баса белгилеген: «К.Тыныстанов – кыргыз тилинин грамматикасы жөнүндөгү илимдин чыныгы негиздөөчүсү деп аталышы чындыкка туура келет» [Б.Орузбаева,1955]. Эмгекте сөз түркүмдөрүн «атоочтор» жана «этиштер» деп эки чоң топко бөлүштүрөт. Буйрук этиштер, алардын түрлөрү жана жасалыштары (булар кийин «мамиле жана ыңгай» деп аталып кеткен түшүнүктөр), о.э. чак категориясы жана анын маани жагынан бөлүнүштөрү, алардын морфологиялык көрсөткүчтөрү сымал маселелерди санап өткөн. Бул эмгек кыргыз тилиндеги сөз түркүмдөрүн, анын ичинде этиштердин грамматикалык түзүлүшүн, негизинен, туура көрсөтө алган. Андан кийинки авторлор, албетте, ар бири өз көз карашында өзгөртүүлөрдү, толуктоолорду, тактоолорду киргизбей койгон жок.

Ү.Бактыбаевдин Кыргыз тилинин грамматикасынын этиш бөлүгү (морфология)” деген эмгегинен кыргыз тилинин морфологиясындагы этиш бөлүгүнө бир кыйла тактоолор киргизилгенин байкоого болот [Ү.Бактыбаев, 4-б.]. Бул эмгектин кыргыз тилиндеги этиштер боюнча эң эле алгачкы илимий изилдөө болгондугун белгилесек болот.

Аталган эмгекте, этиш сөз түркүмүнө төмөнкүдөй бөлүмдөрдү арнаган: жалкы жана жалпы этиштер, негизги этиштер, катыш (буйрук) этиштер, этиштин оң жана терс түрү, этиштин түрлөрү, жардамчы сөздүү этиштер, курама атооч менен мүчөлүү жалпы этиштер, этиштин жакталышы, тууранды этиштер. Бирок, этиштин чактарына атайын токтолгон эмес. Этиштин чактары тууралуу маалымат чак маанилеринде, этиштин жакталышында айтылып өткөндүгүн көрөбүз. “Жакынкы чактын жакталышы” [Ү.Бактыбаев, 35-б.] деген бөлүмчөдө, жекелик одоно жана сылык, көптүк одоно жана сылык түрүндө *бар, кет, ор, жүр* деген этиштердин жакталышын таблица түрүндө берип, “Жакынкы чак этиштин ички мааниси жагынан алып караганда, боло турган кыймылдын анык шексиз боло тургандыгын көрсөтөт. Мисалы: мен мектепке барамын дегенде, менин мектепке бара тургандыгым ачык айкын болуп турат” – деген ойду айтат. [Ү.Бактыбаев, 35-б.]. Автор келер чактын айкын келер чак түрүн ошентип жакынкы чак деп атаган.

Ал эми этиштин арсар келер чак түрүн ашыркы чак деп атап, кашаанын ичине арсар деген сөздү кошо жазган да, жекелик одоно жана сылык, көптүк одоно жана сылык түрлөрдө *барар, кетер, оор, жүрөр* деген этиштердин жакталышын таблица түрүндө берген.

Ү. Бактыбаев өз эмгегинде этиштин айкын келер чак түрүн жакынкы чак, арсар келер чагын ашыркы чак деп атаган. Муну К.Тыныстановдун эмгегинен да байкоого болот.

Кыргыз тилинин сөз түркүмдөрүн изилдөөчүлөрдүн алгачкыларынан деп И.А.Батмановду айтсак болот. 1939-40-жылдары анын үч бөлүктөн турган илимий-сыпаттама грамматикасынын III бөлүгүн этишке арнаган. Этиштин формаларын (азыр ыңгай деп карап жүрөбүз) маанисине карай ажыраткан жана чак категориясына мүнөздөмө берген, ж.о.э. учур чактагы жана өткөн чактагы чакчыл тууралуу суроолорго ар тараптан, терең жооп берүүгө аракеттенген. Ошондой эле окумуштуу көрүнүктүү макалаларынын бирин сөз түркүмдөрүн терең анализге алууга арнап, кыргыз тилиндеги сөз түркүмдөрүн лексика-грамматикалык категория катары мүнөздөп, сөздөрдү топторго бөлгөн. Ар бир тилде грамматикалык категорияларды түзүп турган өзүнүн морфологиялык көрсөткүчтөрү бар, ал өзгөчөлүгү аны башка тилдерден айырмалап бөлүп турат. Этиштин грамматикалык категорияларынын катарында чак категориясы өзүнүн белгилүү орунуна жана чак мүчөлөрүнө ээ болуп турат. Мына ушул маселеге кайрылып, Б.Ө.Орузбаева өзүнүн «Формы прошедшего времени в киргизском языке» аттуу эмгегинде кыргыз тилиндеги этиштин жалаң гана өткөн чак формасынын спецификалык өзгөчөлүктөрүн кеңири баяндаган [Б.Орузбаева, 1955]. Окумуштууну улай, У.Джусупмадов (1979) этиштин өткөн чак формасынын материалында кыргыз тилин сибирдик түрк тилдери менен байланышын кандидаттык диссертациясында изилдөөгө алган. Аталган тилдерде кеңири тараган өткөн чактын -ды, -ган формалары жана - (ы)птыр, - (ы)п, -чу/-чык/ мүчөлөрүнүн жардамы менен жасалган этиштерди башка түрк тилдери менен (алтай, хакас, кыпчак, казак ж.б.у.с.) салыштырып мүнөздөгөн.

1950-жылдардан кийин кыргыз тил илиминде сөз түркүмдөрүн ар тараптан изилдөө колго алынып, анын ар бирин өз алдынча изилдөөнүн натыйжасында бай материал топтолуп, ошонун негизинде автордук коллектив тарабынан кыргыз тилинин алгачкы илимий грамматикасы «Морфология» 1964-жылы басылып чыккан. Ар бир сөз түркүмү ар бир окумуштуу тарабынан майда чүйдөсүнө чейин иликтенген, алардын ичинен, Б.Юнусалиев, Б.Орузбаева, М.Вагапова, А.Турсунов, Б.Тойчубековалар этиш жана анын формалары тууралуу бай материалдарды беришкен. Булардын эмгектеринде этиштин лексика-семантикалык, морфологиялык жана синтаксистик касиеттери деталдарына чейин анализге алынган. Этиш башка сөз түркүмдөрүндөй эле бай факт материалдардын негизинде ар тараптан изилденген. Анын лексика-семантикалык касиеттерине, мамиле, ыңгай, чак категорияларына, этиштин өзгөчө формаларына (атоочтук, кыймыл атооч, чакчыл) көбүрөөк көңүл бурулган.

60-жылдарда этишке семантикалык жактан кененирээк изилдөө жүргүзгөн М.З. Вагапова (1964) болгон. Ал азыркы кыргыз тилиндеги де этишин лексика-семантикалык, морфологиялык жана синтаксистик планда изилдеген. Бул этиштин мааниси башка айт, сүйлөө сыяктуу кеп этиштеринин

конкреттүү маанилерине салыштырмалуу кенири деп эсептелип, кеп жана ой-жүгүртүү этиштеринин маанилеринин жалпы комплекси де этишинин маанисине барабар экендигин айткан. Бул этиш семантикалык жактан «ойлоо, ойлонуу» этиштеринин эквивалентине туура келет (ойлоо, божомолдоо, саноо, эсептөө, ой жоруу, алдын ала билүү, ниеттенүү, чечүү ж.б.), ал эми морфологиялык жактан сөз жасоо сферасында де- этиши мамилелик форманы берет жана жардамчы этиш катары башка этиштерди жасоого мүмкүндүк берерин белгилеп өткөн.

Жыйынтыктап айтканда, келер чак сүйлөө учурунан кийин ишке ашуучу аракетти билдирүү менен чектелбестен, көп учурда сүйлөөчүнүн ниетин, болжолун, ишенимин же максатын да туюнтат. Ушул жагдай келер чак формаларынын семантикасын кеңейтип, аны жөн гана мезгилдик форма эмес, функционалдык-грамматикалык категория катары кароого мүмкүндүк берет.

Кыргыз тил илиминде келер чак маселеси этиштин жалпы грамматикалык системасынын алкагында каралып келген. Айрым изилдөөчүлөр келер чакты формалдык белгилерине карата бөлүштүрсө, кээ бирлери анын маанилик өзгөчөлүктөрүнө басым жасашат.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Абдувалиев, И. Азыркы кыргыз тили. Морфология. – Бишкек: Бийиктик плюс, 2015. – 323 б.
2. Батманов, И. А. Современный киргизской язык [Текст] / И. А. Батманов. – Фрунзе: АН КиргССР, 1963. – 166 с.
3. Бактыбаев Ү. Кыргыз тилинин грамматикасынын этиш бөлүгү (морфология). Окуу куралы. - Ф., 1939. - 35-б.
4. Тыныстанов К. 5-жана 6-жыл үчүн тил сабактар. Кыргыз тилинин морфологиясы. - Ф., 1934. 34-88-б.
5. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы [Текст]. – Фрунзе: Илим, 1980. – 1 бөлүм: Фонетика жана морфология. – 539 б.

ТУРИЗМ ЖАНА АНЫН ЭКОНОМИКАГА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ: МААНИСИ ЖАНА КЕЛЕЧЕГИ

Аннотация

Макалада дүйнөлүк экономиканын маанилүү сектору катары туризмдин ролу, анын өлкөнүн экономикалык өсүшүнө жана аймактардын өнүгүүсүнө тийгизген таасири каралат. Туризм алып келе жаткан экономикалык пайдага өзгөчө көңүл бурулат, анын ичинде жумуш орундарын түзүү, салыктын түшүүсүн көбөйтүү жана жергиликтүү бизнести колдоо. Туристтердин агымы, көп аймактарда инфраструктураны өнүктүрүү жана жашоонун сапатын жакшыртуу сыяктуу туризмдин кыйыр таасирлери да талдоого алынган. Макалада туризмдин экологиялык жана социалдык аспектилери, **жаратылыш ресурстары** жана маданий мурастарды сактоо маселелери каралат. Анда туризм, санариптик технологияларды киргизүү жана туристтердин экологиялык аң-сезиминин өсүшү сыяктуу тармактагы заманбап тенденциялар эске алынган. Корутундуда туризмди анын экологиялык туруктуулугун жана социалдык таасирин эске алуу менен өнүктүрүүнүн маанилүүлүгү, ошондой эле өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө мындан аркы өсүү перспективалары белгиленет.

Ачкыч сөздөр: туризм, жумуш орундары, инфраструктура, туруктуу туризм, экология, санарип технологиялар, маданий мурас.

ТУРИЗМ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ЭКОНОМИКУ: ЗНАЧЕНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Аннотация

В данной статье рассматривается роль туризма, значимого сектора мировой экономики, и его влияние на национальный экономический рост и региональное развитие. Особое внимание уделяется экономическим выгодам туризма, таким как создание рабочих мест, увеличение налоговых поступлений и поддержка местного бизнеса. Также анализируются косвенные эффекты туризма, такие как приток туристов, развитие инфраструктуры во многих регионах и повышение качества жизни. В статье рассматриваются экологические и социальные аспекты туризма, включая защиту природных ресурсов и культурного наследия. Рассматриваются современные тенденции в отрасли, использование цифровых технологий в туризме и растущая экологическая осведомленность туристов. В заключении подчеркивается важность развития туризма с точки зрения экологической устойчивости и социального воздействия, а также необходимость учета его большего потенциала роста в развивающихся странах.

Ключевые слова: туризм, создание рабочих мест, инфраструктура, устойчивый туризм, экология, цифровые технологии, культурное наследие.

TOURISM AND ITS IMPACT ON THE ECONOMY: SIGNIFICANCE AND PROSPECTS

Abstract

The article examines the role of tourism as an important sector of the global economy, its impact on the country's economic growth and regional development. Particular attention is paid to the economic benefits that tourism brings, including job creation, increased tax revenues, and support for local businesses. The indirect effects of tourism, such as tourist flows, infrastructure development in many regions, and improved quality of life, are also analyzed. The article examines the environmental and social aspects of tourism, issues of preserving natural resources and cultural heritage. It takes into account modern trends in the industry, such as sustainable tourism, the

introduction of digital technologies, and the growth of environmental awareness among tourists. The conclusion highlights the importance of developing tourism taking into account its environmental sustainability and social impact, as well as the prospects for further growth in developing countries

Keywords: tourism, jobs, infrastructure, sustainable tourism, ecology, digital technologies, cultural heritage.

Туризм дүйнөлүк экономиканын эң тез өнүгүп жаткан тармактарынын бири. Дүйнөлүк Туризм Уюмунун (ЮНВТО) маалыматы боюнча, жыл сайын дүйнө жүзү боюнча 1,4 миллиарддан ашык адам саякаттап, дүйнөлүк ИДПнын 10%га жакынын түзөт жана 300 миллиондон ашык жумуш орундарын түзөт [UNWTO (United Nations World Tourism Organization), 2020, *Tourism and Sustainable Development Goals – Journey to 2030*]. Туризм экономиканын өсүшүнө гана салым кошпостон, маданий алакаларды жана эл аралык мамилелерди чыңдоодо да маанилүү роль ойнойт. Бул өлкөлөрдүн экономикасына олуттуу таасирин тийгизет жана транспорт, меймандостук, кызмат көрсөтүү жана өндүрүш сыяктуу түрдүү секторлордо өсүштү стимулдайт. Өз кезегинде туризм инфраструктуранын өнүгүшүнө салым кошуп, иш менен камсыз кылууну колдоп, кичи жана орто ишканалар үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү түзөт. Бирок туризм көптөгөн пайдаларды алып келгени менен экологиялык жана социалдык көйгөйлөрдү да жаратат, бул туризмдин туруктуу түрлөрүн өнүктүрүүнү талап кылат.

Туризмдин экономикага тийгизген таасири: Туризм өлкөлөрдүн экономикасына түз да, кыйыр да таасирин тийгизет. Түз таасири туризмден түшкөн кирешеге байланыштуу. Бул туристтердин жатакана, тамак-аш, транспорт, көңүл ачуу, соода жана башка кызматтарга кеткен чыгымдарын камтыйт. Кыйыр таасирлерге жакшыртылган инфраструктура, жаңы бизнести өнүктүрүү жана салыктык кирешелердин көбөйүшү кирет. Туризмдин түздөн-түз экономикалык таасири меймандостук, транспорт компаниялары, туроператорлор жана тамак-аш тейлөө ишканалары сыяктуу тармактарда жумуш орундарын түзүүнү камтыйт. Дагы бир маанилүү аспект - туризм инфраструктурасына чет өлкөлүк инвестицияларды тартуу, бул жаңы мейманканаларды, ресторандарды, туристтик объекттерди жана башка инфраструктуралык объектилерди курууга алып келет. Туризмдин кыйыр таасири жергиликтүү инфраструктураны өнүктүрүү жана жашоонун сапатын жакшыртуу сыяктуу кеңири контекстте каралат. Мисалы, өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө туризм транспорт тармактарын өнүктүрүүгө, жаңы жолдорду курууга, саламаттыкты сактоону жакшыртууга жана билим деңгээлин көтөрүүгө жардам берет.

Таблица 1. Туризм тармагынын экономикага тийгизген таасири

Аспект		Экономикалык таасири (Сандар)	Перспективалар
--------	--	-------------------------------	----------------

ЖУУнун (Жалпы ички продукт) ички үлүшү	Туризм экономика үчүн маанилүү тармак.	2019-жылы дүйнөлүк туризм ЖИПке 10,4% (3,6 трлн АКШ доллары) үлүш кошкон.	2025-жылы 11% өсүш күтүлүүдө.
Жумуш орундарынын жаралышы	Туризм мейманканаларда, транспорт, ресторан тармактарында жана башка тармактарда жумуш орундары жаратууга себеп болот.	2019-жылы туризм 319 млн жумуш орду түзгөн (10,3% жалпы жумуш орду).	2025-жылга чейин жумуш орундары 5-6% көбөйөт деп күтүлүүдө.
Инфраструктура	Инфраструктуранын өнүгүшү: транспорт, мейманканалар, ресторандар, маданий объектилер.	Туризм инфраструктурасына инвестициялар дүйнөлүк деңгээлде 10-15% түзөт.	Инвестициялардын 7-10% жыл сайын өсүшү күтүлүүдө.
Туризмдин түз кирешелери	Эл аралык жана ички туристтерден келип түшкөн кирешелер: мейманканалар, билеттер, белектер ж.б.	2019-жылы эл аралык туризмдин кирешеси 1,5 трлн АКШ долларын түзгөн.	Туризмден келген кирешелер жыл сайын 5-6% өсөт деп болжолдонууда.
Туризм жана кичи бизнестин өнүгүшү	Туризм тармагына байланыштуу кичи ишканалар (гиддер, экскурсиялар, сувенир дүкөндөрү ж.б.).	Кичи бизнестин 70% туризмге көз каранды. 2019-жылы туризмдеги кичи бизнес рыногу 120 млрд АКШ долларын түзгөн.	Кичи бизнестин сектору 8-10% өсөт деп күтүлүүдө.
Экологиялык жана маданий туризм	Туризмдин маданий жана табигый мурастарды сактоого таасири.	2021-жылы дүйнөлүк экотуризм рыногу 180 млрд АКШ долларын түзгөн. Туризмден алынган кирешелердин 10% табигый объекттерди сактоого жумшалат.	Экотуризмдин өсүшү жыл сайын 15% күтүлүүдө.
Эл аралык байланыштар	Туризм маданий алмашуу жана дипломатиялык байланыштарды күчөтүүгө жардам берет.	2019-жылы эл аралык туризм 3 млрддан ашык жүргүнчүнү ташыган.	Эл аралык маршруттар жана Азия менен Африкадагы кызматташуу кеңейиши күтүлүүдө.

Колдонулган адабият: OECD - Tourism Trends and Policies, Организация экономического сотрудничества и развития (ОЭСР), OECD Tourism Trends

Туризм жана иш менен камсыз кылуу: Туризмдин эң көрүнүктүү аспектилеринин бири анын жумуш орундарын түзүү жөндөмдүүлүгү. Дүйнөлүк Туризм Уюмунун маалыматы боюнча, туризм тармагы дүйнөлүк жумуштуулуктун 10%га жакынын камсыздайт. Бул мейманкана жана ресторан кызматкерлерин гана эмес, ошондой эле транспорт, чекене соода, оюн-зоок, маданият жана айыл чарба сыяктуу тармактардын кызматкерлерин камтыйт. Туризм өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө жумуш менен камсыз кылуунун өзгөчө маанилүү булагы болуп саналат. Көптөгөн өнүгүп келе жаткан аймактар үчүн туризм жумуш менен камсыз кылуучу маанилүү тармак болуп саналат. Мисалы, туризм экономиканын маанилүү бөлүгү болгон Кариб деңизинде жана Түштүк-Чыгыш Азияда туризм айыл жана алыскы аймактарда, ошондой эле чоң шаарларда жумуш орундарын камсыз кылуу менен жумуштуулуктун негизги булагы болуп саналат. Акыркы убакта экотуризм, медициналык туризм жана гастрономиялык туризмде жумуштуулуктун өсүшү байкалууда.

Бул жаңы тармактар жумуштуулуктун өсүшүнө жана жогорку квалификациялуу жумуш орундарын түзүүгө өбөлгө түзөт.

Туризм жергиликтүү бюджеттердин киреше булагы катары: Туризм да жергиликтүү жана республикалык бюджеттердин кирешесинин маанилүү булагы болуп саналат. Маселен, мейманканалардын жайгашуусуна салыктар, туристтик жайларга кирүү төлөмдөрү, туристтерге товарларды жана кызматтарды сатууда акциздик салыктар экономикага түздөн-түз таасирин тийгизет. Франция, Испания жана Италия сыяктуу туризм тармагы өнүккөн өлкөлөрдө туризмден түшкөн киреше улуттук кирешенин олуттуу бөлүгүн түзөт. Айрым аймактарда бул каражаттар мектептерди, ооруканаларды жана жолдорду куруу сыяктуу социалдык инфраструктураны жакшыртууга жумшалат. Өнүккөн өлкөлөр үчүн бул каражаттар мамлекеттик программаларды жана кызматтарды каржылоонун негизги булагы боло алат. Мындан тышкары, туризм кичи жана орто бизнести өнүктүрүүгө, өзгөчө сувенирлерди өндүрүүдө, экскурсияларда, коомдук тамактануу жана транспорттук кызматтарда көмөк көрсөтөт. Туристтер жергиликтүү өндүрүлгөн товарларды активдүү сатып алып, муну менен жергиликтүү өндүрүүчүлөрдү колдоп, жергиликтүү рыноктун өнүгүшүнө салым кошууда.

Туризмдин экологиялык жана социалдык аспектилери: Көрүнүп турган экономикалык пайдасына карабастан, туризм бир катар экологиялык жана социалдык көйгөйлөрдү жаратат. Негизги көйгөйлөрдүн бири – жаратылыш ресурстарына жана экосистемаларга ашыкча басым. Популярдуу туристтик дестинациялар көбүнчө “көпчүлүк” көйгөйүнө туш болушат. Бул туристтердин саны аймактын туризмдин таасирине туруштук берүү мүмкүнчүлүгүнөн ашып кеткенде пайда болот. Экосистема үчүн бул суу объектилеринин булганышын, табигый ландшафттардын бузулушун жана биологиялык ар түрдүүлүктүн жоголушун билдирет. Мисалы, улуттук парктар, коруктар сыяктуу жаратылыш сакталган жерлерге туристтер өтө көп болсо. Мындай таасирлер экологиялык тең салмактуулукту бузуп, бул уникалдуу аймактардын узак мөөнөттүү жашоо жөндөмдүүлүгүнө коркунуч

келтирет. Туризм менен байланышкан социалдык көйгөйлөр жергиликтүү маданияттын өзгөрүшүн жана салттуу үрп-адатты жоготууну камтыйт. Кээ бир учурларда массалык туризм жергиликтүү элдин каада-салттарын жана маданий баалуулуктарын коммерциялаштырууга алып келиши мүмкүн, бул жергиликтүү калктын нааразычылыгын жаратышы мүмкүн. Туризмдин экономикалык пайдасы менен маданий мурастарды жана жаратылыш ресурстарын коргоонун ортосундагы тең салмактуулук маанилүү.

Туризмдеги заманбап тенденциялар: Туризмдеги заманбап тенденциялар саякатчылардын өзгөргөн муктаждыктарын жана каалоолорун чагылдырат. Акыркы жылдары экотуризм активдүү өнүгүп жатат, туристтер жаратылышка минималдуу терс таасири менен эс алуу мүмкүнчүлүктөрүн издеп жатышат. Бул улуттук парктарга, эко-курортторго саякат, айлана-чөйрөнү коргоо иш-чараларына катышуу. Туризмди санариптештирүү да популярдуу болууда. Онлайн ээлөө, мобилдик тиркемелер жана виртуалдык турлар саякатка жеткиликтүү жана ыңгайлуу кылат. Кошумчаланган чындык (AR) жана жасалма интеллект сыяктуу технологиялар саякат тажрыйбасын жакшыртат жана саякатчылардын тажрыйбасын жекелештирип жатат. Ошондой эле медициналык туризмге, өзгөчө Индия жана Таиланд сыяктуу медициналык кызматтары өтө өнүккөн өлкөлөрдө кызыгуунун өсүп жатканы көңүл бурууга арзыйт. Кымбат медициналык тейлөөсү бар өлкөлөрдөн келгендер чет өлкөлөргө арзан баада дарылануу үчүн барышат.

Туризмдин өнүгүү келечеги жана анын экономикалык мааниси: Келечекте туризм дүйнөлүк экономикада маанилүү ролду ойной берет. Индия, Кытай жана Африка өлкөлөрү сыяктуу өнүгүп келе жаткан өлкөлөр туризмдин өсүшүнүн негизги кыймылдаткычтарына айланууда. Чет элдик туристтердин санынын көбөйүшү, транспорт, меймандостук, ресторан жана көңүл ачуу сыяктуу тармактардын өсүшүнө алып келиши күтүлүүдө. Туризмдин келечеги да эс алуунун туруктуу жана экологиялык жактан таза формаларында. Климаттын глобалдык өзгөрүүсү жана экологиялык көйгөйлөр тууралуу маалымдуулукту жогорулатуу туризмди жаратылышты сактоого жана жергиликтүү жамааттарды колдоого жардам берген туруктуу багыттарга карай жылышына түрткү берет.

Туризм дүйнөлүк экономиканын маанилүү тармагы болуп саналат жана өлкөлөрдүн экономикалык жашоосунун көптөгөн аспектилерине көп кырдуу таасирин тийгизет. Бул жумуш орундарын түзүүгө, инфраструктураны өнүктүрүүгө жана жергиликтүү элдин жашоо шарттарын жакшыртууга жардам берет. Бирок, туризмдин өсүшүнүн экологиялык жана социалдык таасирин да эске алуу маанилүү. Туризмдин туруктуу өсүшү жаратылышты коргоо, маданий салттарды сактоо жана өнүктүрүү боюнча чараларды талап кылат. жоопкерчиликтүү туризмди

Жыйынтык

Туризм дүйнөлүк экономиканын маанилүү тармактарынын бири болуп саналат жана анын таасири ар тараптуу. Туризм өлкөлөрдүн экономикалык өсүшүнө гана эмес, ошондой эле маданий алмашууга, эл аралык байланыштардын чыңдалышына, табигый жана маданий мурастарды сактоого чоң салым кошот. Туризмдин экономикага тийгизген таасири чоң, ал

көптөгөн тармактардын, анын ичинде мейманканалардын, транспорттун, ресторандардын жана башка кызмат көрсөтүү тармактарындагы ишкерликти стимулдаштырат. Мунун натыйжасында, өлкөлөр өздөрүнүн ички өндүрүшүн жана жумушсуздукту азайтууну колдоп, туруктуу экономикалык өсүштү камсыз кылышат.

Туризмдин маанилүү аспектиси анын жаңы жумуш орундарынын жаралышында. Дүйнөлүк масштабда туризм ар бир жуманын жана аймактык деңгээлде миллиондогон жумуш орундарынын түзүлүшүнө шарт түзөт. 2019-жылы туризм дүйнө жүзүндө 319 миллион жумуш орду түзгөн жана жалпы жумуш орунунун 10,3% түзгөн. Бул тармактын эң чоң ар кандай өлкөлөрдөгү экономиканы бекемдөө жана өркүндөтүү боюнча мааниси абдан чоң. Пандемияга байланыштуу кризиске карабастан, туризм кайрадан өнүгүү жолуна түшүүдө жана ал келечекте дагы жаңы жумуш орундарынын жаралышына себеп болот.

Туризм инфратүзүмүнүн өнүгүшү дагы чоң роль ойнойт. Мейманканалар, транспорт, жолдор, аэропорттор жана коомдук тейлөө көрсөтүүлөрү — баары туристтер үчүн ыңгайлуу шарттар түзүү менен, ошол эле учурда жергиликтүү калк үчүн жакшы жашоо деңгээлин камсыз кылууга жардам берет. Мисалы, жолдорду жаңылоо, жаңы аэропортторду салуу, аэропорттордогу тейлөө сапатын жогорулатуу — мунун баары туризмге түшкөн кирешени көбөйтүп, ошол эле учурда аймактарды өнүктүрөт.

Туризмдин кичи бизнести колдоосу дагы маанилүү аспект болуп саналат. Туризм көптөгөн кичи ишканалардын пайда болушуна себеп болот, алардын арасында гиддер, экскурсияларды уюштуруучулар, сувенирлерди сатуучу дүкөндөр, ресторандар жана башка туризмге байланыштуу бизнес түрлөрү бар. Кичи бизнес өлкөнүн экономикалык жана социалдык өсүшүнө түздөн-түз таасир этет, туризм бул тармактын өнүгүшүнө чоң шарттарды түзөт. Мындай бизнеслер туризмдин өнүгүшүнө да чоң салым кошуп, жергиликтүү экономикага түрткү берет.

Экологиялык жана маданий туризмдин өсүшү дагы маанилүү роль ойнойт. Туризм өнүгүп келе жатканда, табигый жана маданий мурастарды сактоо маселеси өзгөчө актуалдуу болуп калууда. Экологиялык туризм табигый ресурстарды сактоого, экосистемаларды коргоого жана жергиликтүү элди экологиялык чыңалууну азайтууга үндөйт. Маданий туризм болсо элдерди өз өлкөсүнүн жана башка өлкөлөрдүн маданий баалуулуктарын баалоого, сактоого жана коргоого шыктандырат. Бул өз кезегинде улуттук жана эл аралык деңгээлде табигый жана маданий мурастарды коргоо аракеттерин күчөтөт.

Жалпысынан алганда, туризмдин экономикалык таасири өлкөлөрдүн дүйнөлүк экономикага интеграциясын жеңилдетип, инвестицияларды тартууга көмөктөшөт. Эл аралык алакаларды жакшыртууда туризм өзгөчө мааниге ээ. Туризм жана дүйнөлүк соода, инвестициялар, маданий алмашуу жана саясий дипломатия бир-бири менен тыгыз байланышта жана бириккен. Көптөгөн өлкөлөр туризмдин өсүшүнө карата өз саясатын иштеп чыгышкан жана башка өлкөлөр менен кызматташууга кызыкдар болушат. Мындай кызматташтык глобалдык масштабдагы туруктуулукту жана ишенимди камсыз кылууга жардам берет.

Бирок, туризм дагы көптөгөн чакырыктар менен беттешүүдө. Жаңы дүйнөлүк экономикалык кризистер, саясий туруктуулуктун жоктугу, табигый кырсыктар жана пандемиялар туризм секторун кыйла зыянга учуратты. Мындан улам, туризм секторунун туруктуулугун камсыз кылуу үчүн өлкөлөргө жаңы стратегияларды иштеп чыгуу жана бардык тараптардын коопсуздугун камсыздоо керек. Анын үстүнө, санариптештирүүнүн жана технологиянын өнүгүүсү туризм тармагында дагы жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачууда. Онлайн турлар, виртуалдык саякаттар, санариптик маркетинг жана башка инновацияларды киргизүү туризмди келечекте дагы өнүктүрүүдө маанилүү роль ойнойт.

Келечекте туризмдин өсүшү дагы кеңейип, экологиялык жактан туруктуу жана инклюзивдүү болууга умтулат. Бул тармак экономика үчүн чоң киреше булагы болуу менен катар, экологиялык жана социалдык аспектилерге да көңүл бурууну талап кылат. Туризмдин келечеги көп учурда дүйнөдөгү саясий, социалдык жана экономикалык кырдаалга жараша

болот, бирок анын туруктуу жана баланс түзүлгөн өнүгүүсү үчүн бардык тараптардын жоопкерчилиги керек.

Мындан улам, туризм дүйнөлүк экономиканын маанилүү жана келечеги кеңейген тармагы катары, бардык өлкөлөр үчүн дагы көптөгөн мүмкүнчүлүктөрдү ачып берет. Туризмди өнүктүрүү жана анын таасирин жогорулатуу үчүн мамлекеттик жана жеке секторлордун тыгыз кызматташтыгы зарыл.

Колдонулган адабияттар:

1. Низамиев Абдурашид Гумарович, Туризмдин негиздери, Ош 2010
2. Низамиев Абдурашид Гумарович, Кыргызстандын түштүк аймагынын табигый туристтик потенциалын баалоонун геоэкологиялык маселелери."Улуу тоолор"Бишкек 2017
3. World Travel & Tourism Council (WTTC). (2023). *The Economic Impact of Travel & Tourism 2023*. WTTC.
4. Goeldner, C. R., & Ritchie, J. R. B. (2012). *Tourism: Principles, Practices, Philosophies*. Wiley.
5. OECD. (2021). *Tourism and the Economy: Understanding the Linkages*. Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD).
6. Richards, G. (2017). *Cultural Tourism: A Handbook for the Heritage Manager*. Routledge.
7. UNWTO (United Nations World Tourism Organization). (2020). *Tourism and Sustainable Development Goals – Journey to 2030*.
8. Hall, C. M. (2007). *Tourism: Rethinking the Social Science of Mobility*. Pearson Education.
9. Bramwell, B., & Lane, B. (2000). *Tourism Collaboration and Partnerships: Politics, Practice and Sustainability*. Channel View Publications.
10. Swarbrooke, J., & Horner, S. (2001). *Business Tourism*. Butterworth-Heinemann.
11. Gartner, W. C. (2004). *Tourism and the Economy: A Global Perspective*. Routledge.
12. Pizam, A., & Mansfeld, Y. (2006). *Tourism, Crime, and International Security Issues*. Wiley.

Ч.АЙТМАТОВ МЕНЕН М.ШАХАНОВДУН ДИАЛОГУНДА КЫРГЫЗ-КАЗАКТЫН УЛУТТУК КӨЙГӨЙЛӨРҮНҮН КОЮЛУШУ ЖАНА ЧЕЧМЕЛЕНИШИ

Аннотация

Бул макалада кыргыз жана казак элдеринин руханий жакындыгын чагылдырган маанилүү көрүнүштөрдүн бири катары улуу жазуучу Чыңгыз Айтматовдун казак элине карата айткан жылуу пикирлери жана анын коңшу элдин көрүнүктүү калемгерлери менен түзгөн чыгармачылык байланышы илимий негизде талдоого алынат. Изилдөөнүн негизги максаты – жазуучунун өмүр жолу аркылуу калыптанган кыргыз-казак адабий байланыштарынын өзгөчөлүктөрүн аныктоо жана алардын эки элдин маданий өнүгүшүндөгү ордун көрсөтүү. Макалада Чыңгыз Айтматовдун казак коомчулугуна арналган маектериндеги ойлоу, казак адабиятынын өкүлдөрү менен болгон достук мамилеси жана бул байланыштардын чыгармачылык натыйжалары каралат. Айрыкча, улуу казак жазуучусу Мухтар Ауэзов менен болгон руханий жакындыгы, алардын чыгармаларында чагылдырылган жалпы адамзаттык жана улуттук баалуулуктар мисалдар аркылуу талданат. Ошондой эле кыргыз жана казак элдерине мүнөздүү орток темалар, коомдук-маданий маселелер жана алардын көркөм чагылдырылышы салыштырма талдоо ыкмасы аркылуу көрсөтүлөт.

Изилдөөдө заманбап коомдогу айрым көйгөйлөргө да өзгөчө көңүл бурулат. Тактап айтканда, өсүп келе жаткан жаш муундун арасында башка тилде сүйлөөнүн көбөйүшү, эне тилдин баалуулугунун төмөндөшү, ошондой эле адабиятта ири көлөмдүү көркөм чыгармалардын азайып, окурмандардын кыска формадагы тексттерге көбүрөөк көңүл бура баштаганы сыяктуу көрүнүштөр талдоого алынат. Бул маселелер Чыңгыз Айтматов менен Мухтар Ауэзовдун чыгармаларындагы терең философиялык ойлор менен салыштырылып, азыркы коом үчүн алардын мааниси кенири түшүндүрүлөт. Макаланын жыйынтыгында, эки элдин адабий жана маданий байланышынын тарыхый мааниси белгиленип, Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгы кыргыз-казак руханий жакындыгын бекемдеген маанилүү көпүрө экендиги көрсөтүлөт.

Түйүндүү сөздөр: биримдик, достук, адамгерчилик, колдоо, адилеттүүлүк, устаттык, көйгөй

ПОСТАНОВКА И ИНТЕРПРЕТАЦИЯ КЫРГЫЗ-КАЗАХСКИХ НАЦИОНАЛЬНЫХ ПРОБЛЕМ В ДИАЛОГЕ МЕЖДУ Ч. АЙТМАТОВЫМ И М. ШАХАНОВЫМ

Аннотация

В данной статье, как одно из важных проявлений духовной близости кыргызского и казахского народов, на научной основе анализируются тёплые слова великого писателя Чингиза Айтматова, обращенные к казахскому народу, и его творческие контакты с выдающимися писателями соседних стран. Главная цель исследования – выявление особенностей кыргызско-казахских литературных связей, сформировавшихся при жизни писателя, и демонстрация их места в культурном развитии двух народов.

В статье рассматриваются мысли Чингиза Айтматова в его беседах с казахской общиной, его дружеские отношения с представителями казахской литературы и творческие результаты этих контактов. В частности, на примерах анализируется его духовная близость с великим казахским писателем Мухтаром Ауэзовым, универсальные гуманитарные и национальные ценности, отражённые в их произведениях. Также с помощью метода

сравнительного анализа представлены общие темы, социально-культурные вопросы и их художественное выражение, характерные для кыргызского и казахского народов.

В исследовании также уделяется особое внимание некоторым проблемам современного общества. В частности, анализируются растущее использование иностранных языков среди молодого поколения, снижение ценности родного языка, а также уменьшение числа крупномасштабных литературных произведений и возрастающее внимание читателей к коротким текстам. Эти вопросы сопоставляются с глубокими философскими размышлениями в произведениях Чингиза Айтматова и Мухтара Ауэзова, и подробно объясняется их значение для современного общества.

В заключение статьи подчеркивается историческое значение литературно-культурных связей между двумя народами и показывается, что творчество Чингиза Айтматова является важным мостом, укрепляющим духовную близость кыргызского и казахского народов.

Ключевые слова: единство, дружба, гуманность, поддержка, справедливость, мастерство, проблема

CH. AITMATOV AND M. FORMULATION AND INTERPRETATION OF KYRGYZ-KAZAKH NATIONAL PROBLEMS IN SHAKHANOV'S DIALOGUE

Annotation

This article, as one of the important manifestations of the spiritual closeness of the Kyrgyz and Kazakh peoples, analyzes on a scientific basis the warm words of the great writer Chingiz Aitmatov to the Kazakh people and his creative contacts with prominent writers of neighboring nations. The main goal of the study is to identify the features of the Kyrgyz-Kazakh literary ties formed during the writer's life and to show their place in the cultural development of the two peoples.

The article examines Chingiz Aitmatov's thoughts in his interviews with the Kazakh community, his friendly relations with representatives of Kazakh literature, and the creative results of these ties. In particular, his spiritual closeness with the great Kazakh writer Mukhtar Auevov, the universal human and national values reflected in their works are analyzed through examples. Also, common themes, socio-cultural issues, and their artistic expression characteristic of the Kyrgyz and Kazakh peoples are presented using the method of comparative analysis.

The study also pays special attention to some problems in modern society. Specifically, the increasing use of foreign languages among the younger generation, the decline in the value of the mother tongue, as well as the decrease in the number of large-scale works of literature and the increasing attention of readers to short-form texts are analyzed. These issues are compared with the deep philosophical thoughts in the works of Chingiz Aitmatov and Mukhtar Auevov, and their significance for modern society is explained in detail. The article concludes by highlighting the historical significance of the literary and cultural ties between the two peoples, and shows that Chingiz Aitmatov's work is an important bridge that strengthens the spiritual closeness of the Kyrgyz and Kazakh peoples.

Keywords: unity, friendship, humanity, support, justice, mentorship, problem

Киришүү

Теманын актуалдуулугу. Азыркы глобалдашуу шартында улуттук маданияттардын, тилдердин жана адабий байланыштардын сакталышы жана өнүгүшү өзгөчө мааниге ээ болуп калды. Бул жагынан алганда кыргыз жана казак элдеринин тарыхый, маданий жана руханий жакындыгын изилдөө илимий жактан да, коомдук жактан да актуалдуу маселелердин бири болуп эсептелет. Ушул контекстте улуу кыргыз жазуучусу Чыңгыз Айтматовдун казак эли жана анын көрүнүктүү өкүлдөрү менен болгон чыгармачылык

байланыштарын талдоо эки элдин ортосундагы адабий жана маданий алакалардын өнүгүшүн түшүнүүгө кеңири мүмкүнчүлүк берет.

Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары жана коомдук ишмердүүлүгү кыргыз менен казак элдеринин ортосундагы достукту, руханий жакындыкты жана орток баалуулуктарды чагылдырган маанилүү фактор болуп саналат. Айрыкча казак адабиятынын көрүнүктүү өкүлү Мухтар Ауэзов менен болгон руханий жана чыгармачылык байланыштары эки элдин маданий диалогунун жогорку деңгээлде калыптанганын далилдейт. Бул байланыштар алардын чыгармаларында жалпы адамзаттык көйгөйлөрдүн, улуттук баалуулуктардын жана коомдук маселелердин терең философиялык деңгээлде чагылдырылышына өбөлгө түзгөн.

Ошол эле учурда бүгүнкү күндө жаш муундун арасында эне тилге болгон кызыгуунун төмөндөшү, адабиятка болгон мамиленин өзгөрүшү, ири көлөмдөгү көркөм чыгармалардын аз жазылып жатышы сыяктуу көрүнүштөр коомдун руханий өнүгүшүнө таасирин тийгизип жаткандыгы байкалат. Мындай шартта Чыңгыз Айтматов менен Мухтар Ауэзов сыяктуу улуу калемгерлердин чыгармачылыгындагы философиялык ойлорду, адамзаттык баалуулуктарды жана руханий мурастарды кайрадан илимий негизде изилдөө өзгөчө актуалдуу болуп саналат.

Демек, бул тема кыргыз-казак адабий байланыштарын тереңирээк түшүнүүгө, эки элдин орток маданий мурастарын даңазалоого жана азыркы коомдогу руханий-мәдени көйгөйлөрдү илимий негизде кароого мүмкүнчүлүк түзгөндүгү менен актуалдуулугу жогору деп эсептелет.

Изилдөөнүн методдору. Бул изилдөөнү жүргүзүүдө бир нече илимий методдор колдонулду. Биринчиден, салыштырма-тарыхый метод колдонулуп, Чыңгыз Айтматов менен Мухтар Ауэзовдун чыгармачылыгындагы орток идеялар, философиялык ойлор жана эки элдин турмушуна мүнөздүү көрүнүштөр салыштырылып талданды. Бул ыкма аркылуу кыргыз жана казак элдеринин адабий байланыштарынын өнүгүү өзгөчөлүктөрүн аныктоого мүмкүнчүлүк түзүлдү.

Экинчиден, адабий-аналитикалык метод пайдаланылып, жазуучулардын чыгармаларында чагылдырылган коомдук, маданий жана руханий маселелер мазмундук жактан терең талдоого алынды. Бул метод чыгармалардагы идеялык мазмунду, көркөм образдарды жана философиялык ой жүгүртүүлөрдү түшүндүрүүгө жардам берди.

Ошондой эле изилдөөдө тексттик талдоо методу колдонулуп, Чыңгыз Айтматовдун маектериндеги ойлор, ошондой эле анын казак жазуучулары менен болгон руханий байланыштары чыгармалардан алынган мисалдар аркылуу изилденди. Мунун негизинде эки элдин орток баалуулуктары жана адабий байланышынын өзгөчөлүктөрү аныкталды.

Мындан тышкары, системалуу талдоо методу аркылуу адабий жана маданий байланыштар комплекстүү каралып, азыркы коомдогу тил, маданият жана адабиятка байланышкан айрым көйгөйлөр менен байланышта изилденди.

Колдонулган методдор изилдөөнүн темасын ар тараптуу талдоого жана илимий негизде жыйынтык чыгарууга мүмкүнчүлүк түздү.

Изилдөөнүн предмети. Бул изилдөөнүн предмети катары Чыңгыз Айтматовдун казак элине карата айткан ойлору, анын казак жазуучулары менен болгон руханий жана чыгармачылык байланыштары, ошондой эле бул байланыштардын кыргыз жана казак элдеринин адабий-маданий мамилелеринин өнүгүшүнө тийгизген таасири каралат. Изилдөөдө айрыкча Чыңгыз Айтматов менен Мухтар Ауэзовдун чыгармаларында чагылдырылган орток философиялык ойлор, коомдук маселелер жана эки элге мүнөздүү руханий баалуулуктар талдоого алынат.

Мындан тышкары, жазуучулардын чыгармаларында жана маектеринде көркөм чагылдырылган улуттук маданият, тил, адамзаттык баалуулуктар жана азыркы коомдогу айрым руханий көйгөйлөр изилдөөнүн предметин түзөт. Бул аркылуу кыргыз-казак адабий байланыштарынын мазмуну, өзгөчөлүгү жана алардын коомдук-мәдени мааниси аныкталат.

Изилдөөнүн максаты. Бул изилдөөнүн негизги максаты – Чыңгыз Айтматовдун казак элине карата айткан ойлорун, анын казак жазуучулары менен болгон руханий жана чыгармачылык байланыштарын талдоо аркылуу кыргыз-казак адабий жана маданий мамилелеринин өзгөчөлүктөрүн аныктоо. Ошондой эле Чыңгыз Айтматов менен Мухтар Ауэзовдун чыгармаларында чагылдырылган философиялык ойлорду, жалпы адамзаттык жана улуттук баалуулуктарды талдап, алардын азыркы коом үчүн маанисин көрсөтүү.

Изилдөөнүн милдеттери. Изилдөөнүн максатына жетүү үчүн төмөнкү милдеттер коюлду:

1. Чыңгыз Айтматовдун казак элине жана казак адабиятына карата айткан ойлорун жана маектерин талдоо.
2. Чыңгыз Айтматов менен казак жазуучуларынын ортосундагы чыгармачылык жана руханий байланыштарды аныктоо.
3. Чыңгыз Айтматов менен Мухтар Ауэзовдун чыгармаларындагы философиялык ойлорду жана орток темаларды салыштырмалуу талдоо.
4. Кыргыз жана казак элдерине мүнөздүү орток коомдук жана маданий маселелердин көркөм чагылдырылышын изилдөө.
5. Азыркы коомдогу тил, адабият жана маданий баалуулуктарга байланышкан айрым көйгөйлөрдү жазуучулардын чыгармачылыгы менен байланышта кароо.

Бул милдеттерди ишке ашыруу аркылуу изилдөөнүн негизги маселелери кеңири талданып, кыргыз-казак адабий байланыштарынын мааниси илимий негизде аныкталат.

Негизги бөлүм. Ч.Айтматов өзүнүн бир интервьюсунда –"Биздин элибиз, кыргыздар менен казактар, тарыхта көптөгөн кыйынчылыктарга карабай, бири-бирине туруктуу тил табышып, биримдикте жашашкан. Анын себеби — биздин түбөлүк байланыштар, адабий жана руханий жакындык" [1], — деп айткан эле. Жазуучубуздун көз карашында казак элинин келечеги кең жана бекем. Ал казак элинин билимге болгон кызыгуусун, улуу мурастарын

сактап, өз алдынчалык жана эл аралык аренадагы ордун табууга болгон күч-аракетин оң баалаган. Айтматов бул элдин руханий баалуулуктарын жана анын турмуштук салттарын сактоо маанилүү экендигин өзгөчө белгилеп, казак элинин келечектеги өнүгүүсү билимде, маданиятта жана эл аралык байланыштарда чоң мүмкүнчүлүктөргө ээ болорун ишеним менен айтып кеткен.

Өткөн жылдарда Мухтар Ауэзов өз чыгармаларында казак талаасынын демин, эркиндикке умтулган элдин күчүн даңазалап, «Манас» эпосун жайылтууга олуттуу салым кошсо, Айтматов керемет кыргыз жергесинин асылдыгын, адамдык нарк менен ыймандын бийиктигин, аны менен кошо эки элдин тагдыры менен тарыхын дүйнөгө тааныткан. “М. Ауэзовдун жамаатташ кыргыз адабиятына канчалык көп убактын бөлүп, көңүлүн буруп, жардам көрсөткөнү жумурай-журтка маалым. Элдин оозеки поэтикалык чыгармачылыгына текеберлик менен карап, жүнү тескери айланган мамиленин айынан кыргыздын улуу эпосу “Манаска” обу жок айыптоолор тагылып, башына кыйын күн түшкөндө, Ауэзовдун таш жарган билимине таянып, анын принциптүүлүгү жана тандырбас далил-жүйөөлөрүн арка тутуп, коомчулук элдин ушул өлбөс-өчпөс көркөм казынасын коргоп калгандыгын биз баарыбыз билебиз. Ауэзовдун ошондогу атуулдук азаматтыгын, жазуучулук эрдигин биздин эл эч качан унутпайт” (2) – деп, Айтматов өзүнүн Ауэзов жөнүндөгү пикиринде айткан эле. «Манас» эпосунун тагдырына балта чабылып «эскичил», «бай-манапты даңазалайт» деген акылга сыйбас жалаа менен кеңеш өкмөтү өзүнүн саясий жоболоруна жат көрүнүш деп таап, ансыз да улуттук руханий байлыктын көрөңгөсүнөн өксүп калган элдин оозунан эпосту да жулуп аларда Мухтар Ауэзов калыс сөзүн айтып сактап калганына жазуучу Чыңгыз Айтматов өзү күбө болгон. Ал окуяны жазуучу мындайча эскерет: «- Манастан таза айрыла турган болдук го, - деп журттан таза айла кетип, түңүлгөн кезде трибунага шарт-шурт басып, касиетинден айланайын, Ауэзов чыга калбаспы. – “Манаста” бай-манапты мактаган жери бар чыгар. Бирок бул бүткүл бир калктын элдиги менен эрдигинин, руханий байлыгы менен улуу маданиятынын урпактан урпакка оозеки поэзия тилинде жатка айтылып, уланып келе жаткан көркөмдүккө ширелген тарыхы го. Эмесе, кыргыз калкынын өмүрүнөн Манасты ажыратуу - бул бүткүл бир улуттун тилин кесүү менен барабар эмеспи? Бөрк ал десе баш алууга умтулган алабарман адатыбыздан качан арылар экенбиз? - деп саамга токтолуп Боровковго карай берди эле, тигил моюнун ичине каткан күрп тооктой башын салып калды» {3} – деп жазат Чыңгыз Айтматов.

Жазуучулук жолунун башында колун сунуп, жардам берген улуу жазуучу Мукаң жөнүндө Ч.Айтматов мындай дейт: «Дүйнөлүк адабият китепканасы» деп аталган 200 томдукта Шекспир менен Дантенин, Толстой менен Томас Манндын, Горький жана Шолоховдун катарында, М.Ауэзовдун эки томдугу тургандыгы казак менен кыргыздын мактанычы деп ойлоймун» {4}.

Совет өкмөтүнүн шары менен жүрүп, бирок, кийин эгемендүүлүккө чыкканда ар кимиси өз бетинче кетип, баягы боордоштуктун жиги ыдырап кетсе да кыргыз-казак өзүнүн адабий байланышын аз да болсо кааданы бузбаган нагыз атуулдарынын жардамы менен сактап келе жатат. Буга залкар жазуучубуз Ч. Айтматов менен казак-кыргыздын эл акыны атанган, казак элинин гана эмес, жалпы түрк дүйнөсүнүн көрүнүктүү акыны Мухтар Шахановдун чыгармачылык байланышын мисал келтирүүгө болот. Алардын өз ара сыйлашуулары менен сырдашууларынын натыйжасы эң сонун эки чыгарманын жаралышына себеп болгон. Алардын бири азыркы заман драмасы «Сократты эскерүү түнү, же маңгыбаш терисинин үстүндөгү сот», экинчиси: «Аскада калган аңчынын ыйы» (Кылым кыйырындагы сыр ачуу){5} деп аталат.

Жазуучу Чыңгыз Айтматов Мухтар Шахановдун чыгармачылыгы жөнүндө мындай дейт: «Менин өмүрүмдө эки Мухтар болду. Анын бири - атамдай камкор, кең пейилдүү устатым, улуу жазуучу Мухтар Ауэзов болсо, экинчиси - атуул акын, көп жылдан берки сырдашым, дос-иним Мухтар Шаханов. Менин баамымда, ал - кеңири чабыттагы изденгич, ойчул, чыгыштын акылмандыгы менен батыштын сезимтал дүйнө таанымын бир алкакта чебер айкалыштырган Азия материгиндеги алп акындардын бири»{6}.

Кыргыз жана казакка таандык орток көйгөйлөр

Адамзаттын тагдыры ар жерде ар түрдүү болуп турган кезде, дүйнө жүзүндө тукум улап, урпактарына жашоо мыйзамдары жөнүндө татыктуу мурас калтырып жашап келаткан кыргыз жана казак эли эбегейсиз зор түйшүктөрдүн канчасын башынан өткөрбөдү. Бирок бул татаал, тайгак жолдордун баарын алар кубануу, ыраазы болуу менен басып өтүштү. Анткени, артында өсүп келаткан жаш, тажрыйбасыз, бирок жүрөгү кыргыз-казак деп согуп турган таланттуу жаштарын алдыга сүрөп, өстүрүп алуу ар бир улуттун колуна келчү иш эмес. Ушул жерде мындай колдоону, мээримди, биз үчүн коротулган ата-бабанын алтындай убактысын канчалык денгээлде актай алдык деген суроо туулат. Кыргыз деген мамлекетти эгемендүүлүккө жеткирүүдө канчалаган ата-бабаларыбыздын каны түгүлдү. Муну азыркы жаштарыбыз туяр бекен? Казак мамлекеттүүлүгүн түзүүдө канча өмүрлөр кыйылганын алардын жаштары сезер бекен? Албетте, бул эки улут эгемендүүлүккө жетип эле жакшы жашап калышкан жок. Канчалаган ачкачылыктарды, согуштарды, кысымдарды башынан өткөрүшүп, азыркы жыргал заманга жетип келишти. Ушундай кененчилик менен жашап жаткан алтын доорубузду биз урпактар канчалык кадырына жете алдык? Мындай жүрөктү эзген суроолор ар бир кыргыз жана казактын патриотторун ойлондурбай койбос.

Негизинен, заман өнүккөн сайын көйгөйлөр да чоңоюп барат эмеспи, бирок ал менен бирге өнүгүү да эриш-аркак жүрбөсө, чечими жок суроолордун курчоосунда калып кетүү кеп эмес. Азыр биз жашап жаткан доордо эки эл үчүн ушул нерсе чоң маселеге айланып бараткандай. Мындан 50-60 жыл илгерки мезгилге саресеп салсак, казак-кыргыз элинде адабият чөйрөсү бир

топ үлгүлүү иштерди жасашыптыр. Ал жасаган иштеринин үзүрүн азыркы учурга чейин биз урпактар көрүп келатабыз. Эң өкүнүчтүүсү азыр ошондой көзгө көрүнүктүү иштер өтө аз жасалып калгандыгында. Бул маселени азыркы көз караш менен карап көрсөк, ошол жылдардагыдай бычакка сап болчу кишилер эки элде да калбай калганбы деп ойлонуп, кайра ойлогон ойдон селт дей чоочуй түшөсүң. Ырас, проблема эч качан жоголбойт. Бирөөсүнө чечим табылса, кайра экинчиси капталдан чыгат. Бирок жаралган көйгөйлөрдү өз убагында чечип турсак, азыркыдай улут үчүн, адамзаттын жашоо образы үчүн чоң таасирин тийгизбес беле? Анда багытты адабиятка буруп, ошондой эки элге орток көйгөйлөр жөнүндө ой калчап көрөлү.

Чыңгыз Айтматовдун “Сократты эскерүү түнү” чыгармасында Сократ аттуу каармандын минтип айткан сөзү бар: “Илгери казак калкы акындарын, өнөрпоздорун бир күндүк жерден тосуп алып кайра бир күндүк жерге чейин узатып койгон”, (7) – деп айтат. А азыркы? Биздин төкмө акындардын эл арасында канчалык кадыр-баркы бийик? Аларды калк канчалык сыйлайт? Кандай тосуп алышат? Менин оюмча азыр да элдин көйгөйүн, жан дүйнө сырын көркөмдөп, келтире комуздун коштоосунда ырдаган акындар жок эмес. Бирок арасында жаттап алып сахнага чыккандар, сөздөн адашып алжып ырдагандар канчалаган мээнетти жокко чыгарып жатышпайбы. Кыз-жигиттин айтышы сүйүүгө багытталса кандай сонун көрүнүш? Бирок бир күндө 10 акын сахнага чыкса, баардыгы сүйүү темасында ырдап калса, булар мындан башка теманы билбейби деп суроо узаткың келет. Мурда төкмө акындарды бир күндүк жерден тосуп алышчу деп айтып жатабыз. Азыр болсо, алар элди тосуп алып жаткандай көрүнөт. Сахнага чыккандардын темаларынын окшоштугу, бир ай мурун ырдаган ырынын кайталанышы өздөрүнүн аброюн түшүрүп жаткандыгы менен эч бир ойлонуп да коюшпайт. Төкмө акын деген көргөнүн ырдайт эмеси? Ал эми азыркы жаш акындардын көпчүлүгү эки элде тең жаттама акындар болуп бараткандай...

Ал эми дал ушул чыгарманын каарманы Айсулуу: “Акыркы жүз жылдын ичинде кыргыз менен казак руханий жактан чоң өзгөрүүгө дуушар болду. Маселен бир кылым башта биздин бабаларыбыз аракты ичмек турсун анын түсү кандай болорун билчү эмес”,(8) – деп, жан кейитип эскерет. Ырасында ата-бабаларыбыздын аң-сезими таза, ден соолугу чың болуусунун себептеринин бири ушул мас кылуучу ичимдиктерден алыс болгондугунда бейм. Азыр эки элдин жаштары бул атың өчкүр аракты өз жанындай жактырып калгандыгы жүрөктү өйкөйт. Ушунун кесепетинен да эки элде мурда ата-баба ооруп көрбөгөн дарттын түрлөрү кезигип, канчалаган жаштардын тагдырына балта чабылууда. Бул өнөкөт иштерге тыюу салып, элдин келечеги жөнүндө жан дили менен ойлонгон бир да атуулду көрө элекпиз. Азыр баары мен сага тийбейм, сен да мага тийиште деген жашоо образына өтүп алышкан.

“Улуу цивилизациянын дагы бир жениши мына бул. Казак менен кыргыздын достукка бекемдигин, укмуштуудай меймандостугун, алардын үйүнө кулпу салынбай тургандыгын далай элдердин саякатчылары, окумуштуулары таң кала, тамшана жазышкан. Ал эми азыр болсо кыргыз

менен казактын ажайып табиятын ээлөөчүлөрдүн арасында эшигине кулпу салбаган бир үйдү таап берген адамга, мындан он жыл башта кайнатам тартуу кылган, же ушул учурда менде калган жападан-жалгыз баалуу буюмум – мобул алтын саатымды берер элем”(9) – деп, “ Маңгыбаш терисинин үстүндөгү сот” чыгармасында Сократтын эскерген жери бар. Чындыгында, азыр эшигине кулпу салынбаган үйлөрдү күндүзү чырак жагып да таба албайсың. Адамдардын арасында ишеним ушунчалык жоголгондуктан, коомдук транспорттордо адам көбөйүп кетсе, капчыгымды качан уурдатып алар экем деп чочулап турасың. Мурда алыска бир эки күнгө сапарга жол тартып калса, үйүн кошунасына табыштап кетчү. Азыр болсо, кайсы кошунам кирип буюмумду уурдап кетти экен деп, тескерисинче сарсанаа болуп турасың.

Айта берсе көйгөйлөр ашып жатат. Казак менен кыргыздын эң атактуу, улуттук сыймыгы болгон артисттери тойлордо ыр ырдап, бий бийлеп жүргөндүгү кабырганы кайыштырат. Алар жыргап кеткендиктен той-топурларда ырдап жүргөн жок да. Базар наркынын кысымында калып, өкмөт тарабынан жардам азайып, күн көрүүсү кыйындаганда ошондой жерлерде ырдабай кайда барып ырдасын? Мурда элдин таланттууларын төргө отургузуп, өзгөчө сыйлап батасын алышчу. Азыр ошондой өнөрпоздордун көпчүлүгү кайсы жерде акчаны көп берсе, ошол жакка барып ырдап калышпадыбы. Бул да болсо маданиятыбыздын, наркыбыздын кадырын төккөндүккө жатат. Өзгөчө өлкөбүздө шайлоо жакындаганда талант ээлерин саясатчылар ар жерге концерт койдуртуп, өздөрүнүн кызыкчылыгы үчүн каалагандай калчап калышты. Балким мамлекет ошол кишилерди финансылык жактан бир аз камсыздап турса, ошентип ар кимге жагалданбай жашамак беле?

Казак калкында “Тууганың жок болсо бере албайт, бар болсо көрө албайт”,(10) – деп, Миңдөөлөт “Сократты эскерүү түнү” чыгармасында эскерген жери бар эле. Бул көйгөй казактарда гана эмес, кыргыздардын да өзөгүн өрттөп баратат. Анткени алдыга жылып жаткан замандашын кысымга алуу, бири-бирине бут тосуулар эки элде тең жылдан-жылга шыкалып баратат. Бул да болсо жан дүйнөнү байыткан Совет доорундагыдай чыгармалар жаралбай калгандыгында. Эл китеп окубай калды. Окуу үчүн татыктуу чыгармалар жаралбай калды. Ал чыгармалардын жаралбай калганынын себеби таланттуулардын көбү тойлоп, бир жаңы ыр чыгарса эле концерт коюп, талаалап кетишти. Мунун баарынын бирден-бир себеби улуттук адабият эки элде тең колдоого алынбай калгандыгында.

Мурда эки элдин тең кылык-жоругу, адаты бузулбаган табигый абалда эле. Жалган сөз айтуу, бирөөгө кыянат кылуу, убадасын бузуу, бузуктук иш кылуу, уурулук кылуу өлүмдөн жаман болгон. Ошондой жагымсыз иш кылган кишини катын-балага чейин жаман көрөр эле. Эл куулукту билчү эмес. Ал убактагы журттун бай-жардысы, кары-жашынын баарысынын барга-жокко канагат кылуусу. Көчсө, консо бүтүн журт бүт козголуп, киши, кишинин чычкак улагын таштабай чогуу алып жүрүшү. Жарды-жакырга жардамдуусу.

Конокту, мусапырды сыйлоосу. Зарыл болгондо колдо барын аябаган жоомарттыгы. Сен бай, жарды дебегени. Ач көзсүздүгү. Ачкага аш, жылаңачка тон, жөөгө ат аяба деп, четтен жөө келген календер болсо да түшүп атын бергени. Жоого өлгөнчө кайраттуу эрдиги. Элдешкен журтка бир туугандай ынтымагы. Бузуктук кылганды тыйганы. Чын сөздүүсү. Тили буруу болбой, Ата-бабандын тилин бузба, кийиминдин түрүн бузба деп өз улутун сактаганы. Айла-алдоо не экенин билбегени. А эгер бир кишиден, эркек же ургаачы болсун, жогорку айтылган жакшы сапаттардан бир кемчилик көрсө, баарынан жаман иши билинсе, бардык журт өмүрүнчө, ал ант ичсе да ишенбегени. Мына ушуларга окшогон жакшы кылык-жоруктарын айта берсем сөз узарат. Биз азыр ушул салттарыбызды, наркыбызды кайра өз жашообузга алып келбесек, алдыда келчү урпактарыбыз бизди кечирбейт. Аларга атың өчкүр арак менен сасыган саясатты, уурулукту, оорунун түрлөрүн, карыздарды мурас катары калтыруу биз үчүн өтө уят көрүнүш. Эгер жашообузду калыбына келтирбей ушул бойдон жашасак, мүрзөбүздө алкыш эмес каргышка тумчугуп жатуубуз толук ыктымал. Мунун натыйжасында урпактарыбыз да бизди кечирбейт. Адамдык абийирибиз болсо, өмүр бою туткундуктан чыкпай калат.

Корутунду. Казак жана кыргыз коомдорунун бүгүнкү күндөгү абалына көз чаптырганда, алардын орток көйгөйлөрү бир эле тарыхый тектештиктен эмес, аймактык тагдырдын жана заманбап дүйнөнүн мыйзамченемдүүлүктөрүнөн келип чыгары айкын көрүнөт. Бул көйгөйлөрдү талдоодо бир жагынан өткөндүн маданий мурастары, экинчи жагынан азыркы коомдук өзгөрүүлөрдү түшүнүү талап кылынат. Ошол себептен адабият бул маселелерди чечүүнүн каражаты эмес, аны түшүнүүнүн эң маанилүү интеллектуалдык аянты болуп калды. Эки элдин орток көйгөйлөрү — тилдин тагдыры, маданий мурастын алсырашынан тартып, миграция жана социалдык теңсиздикке чейин — биринчи караганда ар түрдүү көрүнгөнү менен, алардын баары бир системалуу себепке барып такалат: коомдун ички бүтүндүгүнүн жана руханий каркасынын ыдырашы. Бул — макаланын негизги жана эң терең жыйынтыгы. Айтматовдун, Ауэзовдун жана башка авторлордун чыгармаларындагы образдар да бул процессти жөн гана сүрөттөп койбойт, анын ички механизмдерин ачып берет. Алар аркылуу биз улуттун тагдыры бир эле экономикалык чечимдерге эмес, руханий туруктуулукка, эс тутумдун бекемдигине, маданий өзөктүн сакталышына көз каранды экенин аңдайбыз.

Ошондой эле казак жана кыргыз коомдорунун көйгөйлөрүн бири-биринен обочо кароого болбойт. Алардын ортосундагы маданий жакындык — бул жөн гана өткөндүн мурасы эмес, бүгүн чечилиши керек болгон маселелердин да табиятын аныктаган фактор. Коомдук өзгөрүүгө болгон мамиле, салт менен жаңылыктын кармашы, маданият менен технологиянын кагылышы — булар эки элди тең бирдей багытта түртүп бараткан процесстер. Дал ушул жагдай аларды болочок стратегияларды да биргеликте издөө зарылдыгына алып келет.

Эң маанилүүсү — казак жана кыргыз коомдорунун орток көйгөйлөрү алардын алсыздыгы эмес, өз ара түшүнүшүн бекемдөөгө мүмкүнчүлүк берген күчтүү аналитикалык платформа болуп саналат. Маданиятты сактоо, тилди өнүктүрүү, айыл менен шаар ортосундагы ажырымды жоюу, коомдук адилеттүүлүктү калыбына келтирүү — булардын баары эки элдин гана эмес, жалпы түрк дүйнөсүнүн стратегиялык максаты катары кабыл алына турган багыттар. Демек, жыйынтык бир эле жоготууларды эмес, мүмкүнчүлүктөрдү да камтыйт: орток көйгөйлөр — орток жоопкерчиликке, орток жоопкерчилик — орток өнүгүүгө жол ачат. Мына ушундай түшүнүктүн негизинде казак жана кыргыз коомдору руханий, маданий жана социалдык жаңылануу жолуна чыга алат.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Айтматов Ч. “Ауэзов жөнүндөгү сөз”\ Ч.Айтматов 5 томдон турган роман, драма, публицистикалар жыйнагы Бишкек “Шам” басмасы 1999-жыл 364-бет
2. Кыргыз-казак адабий байланышынын жаңы этабы (Ч. Айтматов жана М.Шаханов)/ Бишкек “Улуу тоолор” – 2017/ Кыргыз-казак адабий байланышы 14-бет
3. Кыргыз-казак адабий байланышынын жаңы этабы (Ч. Айтматов жана М.Шаханов)/ Бишкек “Улуу тоолор” – 2017/ Кыргыз-казак адабий байланышы 15-бет
4. Кыргыз-казак адабий байланышынын жаңы этабы (Ч. Айтматов жана М.Шаханов)/ Бишкек “Улуу тоолор” – 2017/ Кыргыз-казак адабий байланышы 35-бет
5. Кыргыз-казак адабий байланышынын жаңы этабы (Ч. Айтматов жана М.Шаханов)/ Бишкек “Улуу тоолор” – 2017/ Кыргыз-казак адабий байланышы 38-бет
6. Кыргыз-казак адабий байланышынын жаңы этабы (Ч. Айтматов жана М.Шаханов)/ Бишкек “Улуу тоолор” – 2017/ Кыргыз-казак адабий байланышы 40-бет
7. Кыргыз-казак адабий байланышынын жаңы этабы (Ч. Айтматов жана М.Шаханов)/ Бишкек “Улуу тоолор” – 2017/ Акындын чыгармачылыгы жөнүндөгү сөз 47-48-бет
8. Абдивакаб Кара, Мимар Синан көркөм өнөр университетинин профессору, тарых илимдеринин доктору/ “Чыңгыз Айтматов – эгиз элдин улуу уулу” темасындагы интервьюсү 12.09.2024
9. Академик Абдылдажан Акматалиев: “Чыңгыз Айтматовдун жанында 27 жыл жүрүп үч эле жолу сүрөткө түшүптүрмүн”/ 27-30.09.2011
10. Ч.Айтматов, М.Шаханов Аскада калган аңчынын ыйы (Кылым кыйырындагы сыр ачуу) //Чыңгыз Айтматов чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы, Жетинчи том, “Бийиктик”, Бишкек, 2008,

БЕЛЕККЕ БЕРҮҮНҮН УКУКТУК ТАБИЯТЫ ЖАНА МААНИСИ

Аннотация

Белек – бул бир тарап мүлктү, укуктарды өткөрүп берген же милдеттенген экинчи тарапты бекер бошотуу боюнча, жарандык-укуктук келишим. Белектин юридикалык мүнөзү тараптардын ыктыярдуулугуна, ак ниеттүүлүгүнө жана тең укуктуулук принциптерине негизделген. Бул институт мүлктүк мамилелерди жөнгө салууда, жеке жана үй-бүлөлүк байланыштарды чыңдоодо жана кайрымдуулукту өнүктүрүүдө маанилүү ролду ойнойт. Белектер коомдо материалдык байлыкты кайра бөлүштүрүүгө көмөктөшөт, бул алардын заманбап укуктагы социалдык жана укуктук маанисин баса белгилейт.

Ачкыч сөздөр: белек, келишим, акысыздык, менчик, юридикалык, мааниси.

ПРАВОВАЯ ПРИРОДА И ЗНАЧЕНИЕ ДАРЕНИЯ

Аннотация

Дарение — это гражданско-правовое соглашение, в котором одна сторона безвозмездно передает имущество, права или освобождает другую сторону от обязательств. Правовая природа дарения основана на принципах добровольности, добросовестности и равенства сторон. Этот институт играет важную роль в регулировании имущественных отношений, укреплении личных и семейных связей и развитии благотворительности. Дарение способствует перераспределению материальных благ в обществе, что подчеркивает его социально-правовое значение в современном праве.

Ключевые слова: дарение, соглашение, безвозмездность, имущество, правовое значение.

LEGAL NATURE AND MEANING OF GIFT

Annotation

A gift is a civil law agreement in which one party transfers property, rights or releases the other party from obligations gratuitously. The legal nature of a gift is based on the principles of voluntariness, good faith and equality of the parties. This institution plays an important role in regulating property relations, strengthening personal and family ties and developing charity. Gifts contribute to the redistribution of material wealth in society, which emphasizes their social and legal significance in modern law.

Keywords: gift, agreement, gratuitousness, property, legal, meaning.

Тартуулоо жарандык укуктун эң байыркы институттарынын бири болуп саналат жана заманбап укуктук системаларда актуалдуулугун жоготпой келет. Тартуулоонун маңызы - мүлктү, мүлктүк укуктарды же милдеттенмелерден бир адамдан экинчи адамга акысыз өткөрүп берүү. Бул укуктук институт жарандык бүтүмдөрдүн тараптарынын ортосундагы ыктыярдуулук, ак ниеттүүлүк жана өз ара ишеним принциптерин чагылдырат. Тартуулоо - бул юридикалык гана эмес, ошондой эле социалдык акт, ал адамдардын мамилелеринин өнүгүшүнө өбөлгө түзөт жана коомдо жакшы ниетти жана социалдык тилектештикти чыңдайт. Тартуулоонун юридикалык мүнөзү жарандык укуктун ченемдерине негизделген, анда ал мүлктү акысыз ээликтен

ажыратуу келишими деп эсептелет. Бул келишимдин айырмалоочу өзгөчөлүгү - аны сатып алуу-сатуудан, алмашуудан же ижарадан айырмалап турган кайтарымдын жоктугу. Тартуулоочу өз демилгеси менен иш алып барып, материалдык пайда күтпөстөн мүлктү тартуу алуучуга өткөрүп берет. Бул акысыз жүрүм-турум тараптардын ортосундагы мамилелердин жеке, ишенимдүү мүнөзүн баса белгилейт. Юридикалык доктрина белекти бир тараптуу милдеттүү бүтүм катары карайт, анткени келишим түзүлгөндөн кийин милдеттенмелер тартуулоочу үчүн гана пайда болот, ал эми тартуу алуучу жөн гана укуктарга ээ болот.

Бирок, белекти кабыл алууда белек алуучу макулдугун да билдирет, бул белек келишимине тараптардын ниетин билдирүүсү жагынан эки тараптуу мүнөз берет. Белектин маанилүү элементи - бул анын предмети, ал кыймылдуу же кыймылсыз мүлк, мүлктүк укуктар же ал тургай карыздан кутулуу болушу мүмкүн. Негизги шарт - белектин предмети белек берүүчүгө таандык болушу керек жана белекти өткөрүп берүү үчүнчү жактардын мыйзамдуу кызыкчылыктарын бузбашы керек. Белектин юридикалык кесепеттери менчик укугун белек берүүчүдөн белек алуучуга өткөрүп берүү менен байланыштуу, бул мыйзамда белгиленген формаларды жана жол-жоболорду сактоону талап кылат. Кыймылсыз мүлктү белекке берүү учурунда келишим жазуу жүзүндө түзүлүп, мамлекеттик каттоодон өтүшү керек. Бул талаптарды аткарбоо бүтүмдүн жараксыз деп табылышына алып келиши мүмкүн.

Ыктыярдуу тартуулоо тартуулоочунун мүлктү тартуулоого эркин экендигин жана келишим түзүлгөндөн кийин анын каржылык абалы олуттуу өзгөрсө же тартуулоону адилетсиз кылган жагдайлар пайда болсо, белек берилгенге чейин тартуулоо убадасын аткаруудан баш тартууга укуктуу экендигин билдирет. Ошол эле учурда, мыйзам алуучунун кызыкчылыктарын да коргойт, айрыкча, тартуулоо мурунтан эле жасалган болсо. Тартуулоону жокко чыгарууга өзгөчө учурларда гана, мисалы, алуучунун тартуулоочуга же анын туугандарына карата туура эмес жүрүм-туруму болгон учурда гана жол берилет. Мындай кырдаалдарда тартуулоочу тартуулоону соттук териштирүү аркылуу кайтарып берүүнү талап кылууга укуктуу. Тартуулоо жарандык укук тарыхында моралдык жана диний акттан тартып мыйзамдуу түрдө жол-жоболоштурулган келишимге чейин узак өнүгүүнү башынан өткөрдү. Заманбап коомдо бул институт жеке ыраазычылыктын же сүйүүнүн көрүнүшү катары гана эмес, ошондой эле мүлктү кайра бөлүштүрүүнүн маанилүү куралы катары да кызмат кылат. Тартуулоо гуманизм, социалдык жоопкерчилик жана муктаж болгондорду колдоо принциптерин ишке ашырат. Юридикалык көз караштан алганда, тартуулоо салык салууда, мурастоодо жана үй-бүлөлүк укукта да роль ойнойт, мында ал адамдын өмүрүндө мүлктү өткөрүп берүү каражаты катары колдонулушу мүмкүн. Белектин юридикалык мүнөзү анын башка жарандык-укуктук келишимдердин арасындагы өзгөчө ролун баса белгилейт. Бир жагынан, бул тараптардын каржылык абалын өзгөртүүгө багытталган бүтүм, экинчи жагынан, бул адеп-ахлактык баалуулуктар жана жеке мотивдер менен тыгыз байланышкан иш-аракет. Ушул себептен улам,

мыйзамдарда бул институтту кыянаттык менен пайдаланууну чектөөчү атайын кепилдиктер бар.

Мисалы, жашы жете электердин жана аракетке жөндөмсүз адамдардын атынан берилген белектерге, ошондой эле мамлекеттик кызматкерлерге жана айрым уюмдардын кызматкерлерине алардын кызматтык милдеттерине байланыштуу болгон белектерге тыюу салынат. Бул коррупциянын алдын алууга жана укуктук мамилелердин бүтүндүгүн сактоого жардам берет. Иш жүзүндө белек келишимин түзүүдө өзгөчө кылдаттыкты талап кылат. Тараптардын ниетин так жазуу, белектин предметин жана аны өткөрүп берүү шарттарын көрсөтүү маанилүү. Жазуу жүзүндөгү келишим бүтүмдүн жарактуулугун далилдөөчү документ катары кызмат кылат жана потенциалдуу талаш-тартыштардын алдын алат. Олуттуу баалуу мүлктү белекке берүүдө нотариалдык күбөлөндүрүү сунушталат, бул тараптардын укуктук коргоо деңгээлин жогорулатат. Андан тышкары, белек кийинкиге калтырылышы мүмкүн, мында белек берүүчү мүлктү келечекте өткөрүп берүүгө милдеттенет. Бул учурда, келишим кайрымдуулук убадасынын мүнөзүн алат жана белгилүү бир шарттар аткарылгандан кийин күчүнө кирет. Ошентип, кайрымдуулук - бул юридикалык, экономикалык жана социалдык элементтерди айкалыштырган көп кырдуу институт. Анын мааниси мүлктү жөнөкөй өткөрүп берүүдөн тышкары да кеңири жайылат - ал укуктук аң-сезимди калыптандырат, өз ара жардамдашуу маданиятын өнүктүрөт жана коомдун адеп-ахлактык негиздерин бекемдейт.

Ыктыярдуулук жана бекерчилик принциптерине негизделген белектин юридикалык мүнөзү бул келишимди жарандык бүтүмдөрдүн уникалдуу куралына айлантат, мында юридикалык форма адамдык баалуулуктар менен гармониялуу айкалышат. Белектер мыйзам мүлктүк мамилелерди жөнгө салуу менен гана чектелбестен, адеп-ахлактык баалуулуктарды да колдой аларын, коомдо адилеттүүлүктү жана жакшы ниетти бекемдей аларын көрсөтөт.

Колдонулган адабияттар

1. Гражданский кодекс Российской Федерации (часть вторая) — Раздел IV. Обязательственное право. Глава 32 «Дарение».
2. Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Книга вторая: Договоры о передаче имущества. — М.: Статут, 2020.
3. Красавчиков О. А. Советское гражданское право. Том II. — М.: Юридическая литература, 1985.
4. Сергеева Л. А., Толстой Ю. К. *Гражданское право: Учебник. Том 2. — М.: Проспект, 2021.
5. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права. — М.: Статут, 2019 (репринтное издание классического труда).

*Боронбаев Нурсултан Умаралиевич, магистрант
.К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Кудаярова Барнохан Анваровна, к.ю.н., улук окутуучусу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

АДАМ УКУКТАРЫНЫН ЖАЛПЫ ДЕКЛАРАЦИЯСЫ — ЗАМАНБАП УКУКТУК СИСТЕМАНЫН НЕГИЗИ

Аннотация

10-декабрь – Адам укуктарынын жалпы декларациясын белгилөө күнү, ал Бириккен Улуттар Уюму тарабынан 1948-жылы кабыл алынган. Бул тарыхый документ ар бир адамдын расасына, жынысына, динине же социалдык статусуна карабастан, тендикке жана эркиндикке болгон укугун негиздеген. Декларация эл аралык укуктун, улуттук мыйзамдардын жана адам укуктарын коргоочу институттардын өнүгүшүнө өбөлгө түзгөн. Макалада документтин кабыл алынуу тарыхы, анын негизги принциптери жана бүгүнкү күндөгү укуктук системага тийгизген таасири талкууланат. Ошондой эле адам укуктарын ишке ашыруу жана коргоо жаатындагы заманбап чакырыктарга көңүл бурулат.

Негизги сөздөр: адам укуктары, БУУ декларациясы, эркиндик, тендик, кадыр-барк, укуктук система, эл аралык укук, укуктарды коргоо, 10-декабрь, социалдык адилеттүүлүк.

ВСЕОБЩАЯ ДЕКЛАРАЦИЯ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА — ОСНОВА СОВРЕМЕННОЙ ПРАВОВОЙ СИСТЕМЫ

Аннотация

10 декабря ежегодно отмечается День прав человека, посвящённый Всеобщей декларации прав человека, принятой ООН в 1948 году. Этот исторический документ заложил основу для современного понимания равенства, достоинства и свободы каждого человека, вне зависимости от расы, пола, религии или социального статуса. Декларация стала отправной точкой для развития международного права, национальных законодательств и институциональной защиты прав человека. В статье обсуждаются исторический контекст принятия документа, его ключевые принципы и влияние на современные правовые системы. Особое внимание уделяется вызовам, с которыми сталкиваются государства в процессе реализации и защиты прав человека сегодня.

Ключевые слова: права человека, Декларация ООН, свобода, равенство, достоинство, правовая система, международное право, защита прав, 10 декабря, социальная справедливость.

THE UNIVERSAL DECLARATION OF HUMAN RIGHTS IS THE BASIS OF THE MODERN LEGAL SYSTEM

Abstract

On December 10, Human Rights Day is celebrated annually, dedicated to the Universal Declaration of Human Rights, adopted by the United Nations in 1948. This historical document laid the foundation for a modern understanding of the equality, dignity and freedom of every human being, regardless of race, gender, religion or social status. The Declaration became the starting point for the development of international law, national legislation and institutional protection of human rights. The article discusses the historical context of the adoption of the document, its key principles and its impact on modern legal systems. Special attention is paid to the challenges faced by States in the process of realizing and protecting human rights today.

Keywords: human rights, UN Declaration, freedom, equality, dignity, legal system, international law, protection of rights, December 10, social justice.

Киришуу

10-декабрь – дүйнө жүзү боюнча Адам укуктарынын күнү катары белгиленип, ар бир адамдын укуктарын жана эркиндиктерин сактоонун маанилүүлүгүн эске салат. Бул күн 1948-жылы Бириккен Улуттар Уюмунун Башкы Ассамблеясы тарабынан Адам укуктарынын жалпы декларациясынын кабыл алынышы менен байланышкан. Декларация теңдикке жана адамдын кадыр-баркына негизделген заманбап укуктук системанын негизи болуп, дүйнө жүзүндө укуктарды коргоонун багыттоочу документи болуп калды.

Декларациянын кабыл алынуу тарыхы. Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин дүйнө жаңы укук бузууларды алдын алуу зарылдыгына туш болгон. Эл аралык коомчулук адам укуктарын коргоо үчүн биргелешкен аракеттер гана натыйжалуу болорун түшүндү. Мына ушундай шартта Адам укуктарынын жалпы декларациясы түзүлгөн. Бул документ ар бир адамдын төрөлгөндөн баштап ээ болгон универсалдуу укуктарын аныктаган алгачкы эл аралык келишим болуп калды.

Декларация ар кайсы өлкөлөрдүн, маданияттардын жана укуктук системалардын өкүлдөрүнүн кызматташтыгынын натыйжасы болду. Ал улуттук жана саясий айырмачылыктарга карабастан, бардык адамдар үчүн теңдикти жана адилеттүүлүктү камсыздоого багытталган. Документтин негизги принциптеринин бири: “Бардык адамдар эркин жана тең укуктуу болуп төрөлөт жана кадыр-баркына ээ” деп айтылган.

Декларациянын негизги принциптери. Адам укуктарынын жалпы декларациясы 30 беренеден турат, алардын ар бири белгилүү укуктарды жана эркиндиктерди аныктайт. Документтин негизги принциптери төмөнкүлөр:

1. Кадыр-барк жана теңдик: ар бир адам, кайсы улуттан же социалдык абалдан болбосун, кадыр-баркка жана урматтоого татыктуу.
2. Эркиндик: жеке, саясий жана экономикалык эркиндиктерди, анын ичинде ой-пикир билдирүү, дин тутуу жана ишеним эркиндигин кепилдөө.
3. Жашоо жана коопсуздук укугу: адамга кыйноо, кулчулук жана кадыр-баркын тебелөөчү башка аракеттерге тыюу салуу.
4. Мыйзам алдында тең укуктуулук: ар бир адам өз укуктарын мыйзам чегинде коргоо жана адилеттүү соттук териштирүү укугуна ээ.
5. Социалдык коргоо: эмгек кылуу, билим алуу жана татыктуу жашоо шарттарына болгон укуктуу таануу.

Бул принциптер улуттук жана эл аралык укуктук нормаларды иштеп чыгууга негиз болгон.

Декларациянын заманбап укукка тийгизген таасири. Адам укуктарынын жалпы декларациясы эл аралык укуктун өнүгүшүнө зор таасир тийгизди. Ал Эл аралык жарандык жана саясий укуктар тууралуу пакт жана Экономикалык, социалдык жана маданий укуктар боюнча пакт сыяктуу маанилүү эл аралык келишимдердин негизги булагы болуп калды. Бул документтер 1966-жылы кабыл алынып, Адам укуктарынын эл аралык уставын түзөт.

Улуттук деңгээлде декларация көптөгөн өлкөлөрдүн конституциялары менен мыйзамдарына киргизилген. Мисалы, мыйзам алдында теңдик принциби көпчүлүк демократиялык мамлекеттердин негизги эрежеси болуп калды.

Институционалдык жактан алганда, декларация адам укуктарын коргоо механизмдеринин, мисалы, Европа соту жана БУУнун Адам укуктары боюнча кеңеши сыяктуу органдардын пайда болушуна өбөлгө түзгөн. Бул уюмдар укуктарды сактоого көзөмөл жүргүзүп, жарандарга өз кызыкчылыктарын коргоо мүмкүнчүлүгүн берет.

Адам укуктарын коргоодогу заманбап чакырыктар. Ийгиликтерге карабастан, декларацияда белгиленген көптөгөн укуктар дагы эле бузулууда. Заманбап чакырыктар төмөнкүлөрдү камтыйт:

1. Дискриминация жана теңсиздик: гендердик теңсиздик, расизм жана ксенофобия ар кайсы мамлекеттерде курч бойдон калууда.
2. Мигранттар жана качкындар укуктары: миллиондогон адамдар зордук-зомбулук, согуш жана жакырчылык менен байланышкан кризистерди башынан кечирүүдө.
3. Технологиялык коркунучтар: жаңы технологиялардын, айрыкча жасалма интеллекттин өнүгүшү жеке жашоону коргоо жана санарип укуктар боюнча тынчсызданууну жаратат.
4. Экологиялык укуктар: климаттын өзгөрүшүнүн таза суу жана ден-соолукка тийгизген терс таасири адам укуктарына болгон коркунуч катары кабыл алынууда.
5. Саясий репрессиялар: кээ бир өлкөлөрдө ой-пикир, жыйын жана бирикмелер эркиндиги коркунучта.

Бул көйгөйлөр эл аралык кызматташтыкты жана укуктарды коргоонун жаңы ыкмаларын талап кылат.

10-декабрдын заманбап мааниси. Адам укуктарынын эл аралык күнү ар бир адамдын укуктарын жана эркиндиктерин коргоонун зарылдыгын эске салат. Бул күн жетишилген ийгиликтерди эске алуу менен катар, жаңы милдеттерге түрткү берет. Коомду адам укуктары боюнча билим берүү жана маалыматтандыруу теңдикке жана адилеттүүлүккө жетүүдө маанилүү ролду ойнойт.

Адам укуктарынын жалпы декларациясы жаркын келечекке үмүт символу бойдон калууда. Анын принциптери эркиндик, теңдик жана кадыр-барк үчүн күрөшкөн миллиондогон адамдарды шыктандырат.

Адам укуктарынын жалпы декларациясы тарыхый документ болуу менен катар, бүгүнкү күндө дагы маанилүү инструмент болуп саналат. Ал адам укуктарын коргоо мамлекеттердин гана эмес, ар бир жарандын жоопкерчилиги экенин эске салат. 10-декабрь – бул жетишкендиктерди баалап, миллиондогон адамдардын жашоосун жакшыртуунун жаңы жолдорун издөө күнү.

Адам укуктарын коргоо – бул тынымсыз көңүл бурууну жана тырышчаак аракеттерди талап кылган процесс. Декларацияны укуктук

системанын негизги өзөгү катары кабыл алуу менен, биз адилеттүү жана гумандуу коомду түзүүгө умтулушубуз керек.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Адам укуктарынын жалпы декларациясы. БУУнун Башкы Ассамблеясы тарабынан 1948-жылдын 10-декабрында кабыл алынган.
2. Василенко, И.А. Адам укуктары боюнча эл аралык укук. – Москва: Норма, 2020.
3. Поленина, С.В. Адам укуктары: тарых жана азыркы учур. – Москва: Юридикалык адабият, 2019.4. Рожков, М.Н. Адам укуктарын коргоонун эл аралык механизмдери. – Санкт-Петербург: Проспект, 2021.
5. Адам укуктарын жана негизги эркиндиктерди коргоо боюнча Конвенция (Европа Конвенциясы), 1950-жыл.
6. Юдин, С.П. Адам укуктары: теориялык жана практикалык аспектилер. – Казань: Инфинитум, 2022.
7. Козлова, О.В. Гендердик аспектилер жана адам укуктары. – Екатеринбург: Урал, 2018.
8. Котов, А.А. Заманбап дүйнөдө адам укуктарынын эволюциясы. – Москва: Статут, 2021.
9. БУУнун Миң жылдык декларациясы (2000-жыл) жана анын адам укуктарына тийгизген таасири.
10. Мельников, В.А. Санарип укуктар – адам укуктарынын жаңы категориясы катары. – Москва: Юстицинформ, 2023.

*Маматысаков Батырбек Бектурсунович, магистрант
Ош Мамлекеттик Университети
Калыкова Гулзада Сатывалдыевна, улук окутуучу
Борбор Азия эл аралык медициналык университети*

ЖАЛПЫ ХИМИЯНЫ ОКУТУУДА МКТ (ИКТ) КОЛДОНУУ МЕТОДИКАСЫН ИШТЕП ЧЫГУУ ЖАНА ТЕКШЕРҮҮ: «ХИМИЯЛЫК КИНЕТИКА» БӨЛҮМҮНҮН МИСАЛЫНДА

Аннотация

Билим берүүнүн азыркы санариптик трансформациясы абстрактуу түшүнүктөр жана процесстерди визуалдаштыруу маанилүү ролду ойногон химияны окутуу методологиясын адаптациялоону талап кылат. Бул макалада химия адистигиндеги студенттерди кесиптик даярдоодо Маалыматтык-коммуникациялык технологияларды (МКТ) натыйжалуу колдонуунун методикалык ыкмаларын теориялык негиздөө жана иштеп чыгуу сунушталат. Макалада негизги МКТ каражаттары (PhET, Labster, Moodle) аныкталып, аларды «Химиялык кинетика» сыяктуу татаал абстрактуу концепцияларды визуалдаштырууга жана моделдөөгө багытталган интеграциялоо методикасы сүрөттөлөт. Педагогикалык эксперименттин натыйжалары билимди өздөштүрүү деңгээлинин статистикалык жактан олуттуу жогорулагандыгын көрсөтүү (эксперименттик топтогу орточо балл 82.5%, контролдук топто 71.3%), ошондой эле мотивациянын оң динамикасы анкеталык сурамжылоонун маалыматтары менен тастыкталды. Текшерүүнүн жыйынтыктары иштелип чыккан методиканын жогорку натыйжалуулугун далилдейт.

Негизги сөздөр: МКТ, химиялык билим берүү, химиялык кинетика, виртуалдык лабораториялар, PhET, педагогикалык эксперимент, кесиптик компетенттүүлүк.

РАЗРАБОТКА МЕТОДОВ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННО- КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ ОБЩЕЙ ХИМИИ: НА ПРИМЕРЕ РАЗДЕЛА «ХИМИЧЕСКАЯ КИНЕТИКА»

Аннотация

Современная цифровая трансформация образования требует адаптации методологии преподавания естественнонаучных дисциплин. В статье представлено теоретическое обоснование и разработка методики применения информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в процессе профессиональной подготовки студентов-химиков. Определены ключевые ИКТ-средства (PhET, Labster, Moodle) и описана методика их интеграции, сфокусированная на визуализации и моделировании сложных абстрактных концепций, таких как химическая кинетика. Сравнительный анализ результатов педагогического эксперимента показал статистически значимое повышение уровня усвоения знаний (средний балл в экспериментальной группе 82.5% против 71.3% в контрольной), а также положительную динамику мотивации, подтвержденную данными анкетирования. Результаты верификации доказывают высокую эффективность разработанной методики для формирования глубокого понимания фундаментальных химических концепций.

Ключевые слова: ИКТ, химическое образование, химическая кинетика, виртуальные лаборатории, PhET, педагогический эксперимент, профессиональные компетенции.

DEVELOPMENT OF METHODS OF USING INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN TEACHING GENERAL CHEMISTRY: USING THE EXAMPLE OF THE SECTION "CHEMICAL KINETICS"

Abstract

The modern digital transformation of education requires adapting the methodology of teaching natural sciences. The article presents the theoretical foundation and development of a methodology for using Information and Communication Technologies (ICT) in the professional training of chemistry students. Key ICT tools (PhET, Labster, Moodle) are identified, and the methodology for their integration, focused on the visualization and modeling of complex abstract concepts such as chemical kinetics, is described. Comparative analysis of the pedagogical experiment results showed a statistically significant increase in the level of knowledge acquisition (average score of 82.5% in the experimental group vs. 71.3% in the control group), as well as a positive dynamic in student motivation, confirmed by survey data. The verification results prove the high effectiveness of the developed methodology in forming a deep understanding of fundamental chemical concepts. **Keywords:** ICT, chemistry education, chemical kinetics, virtual laboratories, PhET, pedagogical experiment, professional competencies.

Киришүү. Билим берүүнү өнүктүрүүнүн азыркы этабы интенсивдүү санариптик трансформация менен мүнөздөлөт. Маалыматтык-коммуникациялык технологиялар (МКТ) окуу процессине интеграцияланып, окутуунун натыйжалуулугун жогорулатууга, жекелештирилген билим берүү траекторияларын ишке ашырууга жана окуу материалын визуалдаштырууну интенсивдештирүүгө шарт түзөт. Бул тенденция, өзгөчө, абстрактуу концепциялар, процесстерди визуалдаштыруу жана практикалык компонент маанилүү ролду ойногон табигый илимий дисциплиналар, анын ичинде химия үчүн актуалдуу.

Актуалдуулугу: Химияны окутуу методологиясын санариптик билим берүү чөйрөсүнүн талаптарына адаптациялоо зарылчылыгы, ошондой эле болочок химиктердин кесиптик компетенттүүлүгүн заманбап ТУК-инструменттерин колдонуу аркылуу калыптандыруу муктаждыгы менен шартталган.

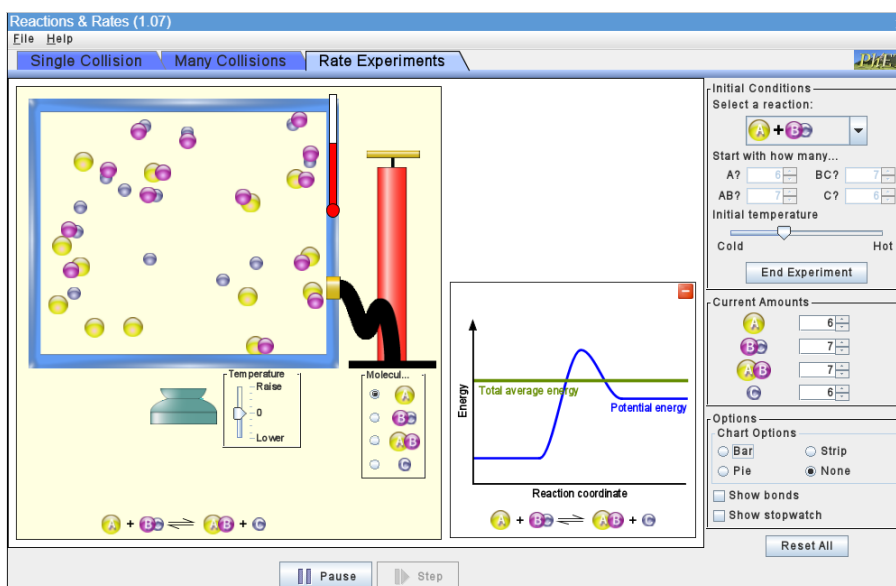
Изилдөөнүн максаты – химиялык адистиктерди өздөштүргөн студенттерге жалпы химия курсунун негизги бөлүмдөрүн окутуу процессинде МКТны натыйжалуу колдонуунун методикалык ыкмаларын талдоо, теориялык негиздөө жана иштеп чыгуу.

Бул макаланын алкагында МКТнын теориялык негиздерин системалаштырууга, ошондой эле «Химиялык кинетика» бөлүмүн окутууда ТУК колдонуу методикасын иштеп чыгууга жана педагогикалык эксперимент аркылуу текшерүүгө өзгөчө көңүл бурулат.

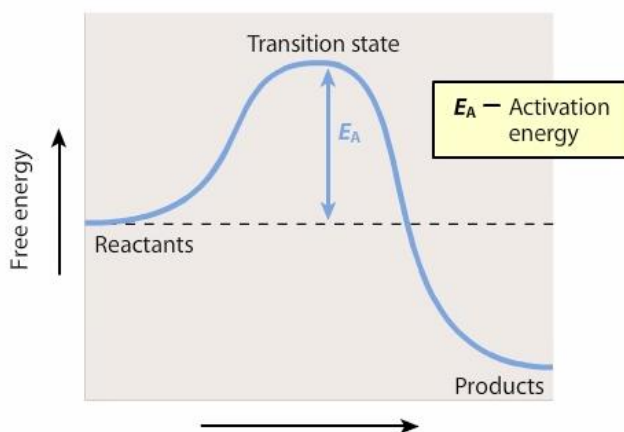
Методдор жана материалдар: Теориялык негиздер жана методика
Теориялык негиздөө жана МКТ классификациясы

Теориялык талдоо МКТнын, айрыкча моделдөө жана визуалдаштыруу каражаттарынын (виртуалдык лабораториялар, симуляциялар), химия студенттеринин изилдөөчүлүк жана аналитикалык компетенттүүлүктөрүн өнүктүрүүдөгү негизги ролун тастыктады. Дүйнөлүк тажрыйбаны талдоо интерактивдүү симуляцияларды (PhET Interactive Simulations) жана

виртуалдык лабораторияларды (Labster) колдонуу билим берүүнүн натыйжалуулугун жана коопсуздугун жогорулатырын көрсөттү.

1-сүрөт. "Reactions & Rates" PhET симуляциясынын интерфейси, молекулалардын кагылышуусун жана реакциянын энергетикалык тосмосун (барьерин) көрсөтүп турат. Иштелип чыккан методиканы «Химиялык кинетика» бөлүмүнө колдонуу

2-сүрөт. Реакциянын жогорку жана төмөнкү активдешүү энергиялары менен ылдамдыгын салыштырган анимация.

«Химиялык кинетика» бөлүмү, абстрактуулугуна байланыштуу, молекулалык кыймылды жана активациялык энергияны кадимки жол менен көрсөтүү кыйын болгондуктан, МКТ ны колдонуу өзгөчө максатка ылайыктуу деп табылды.

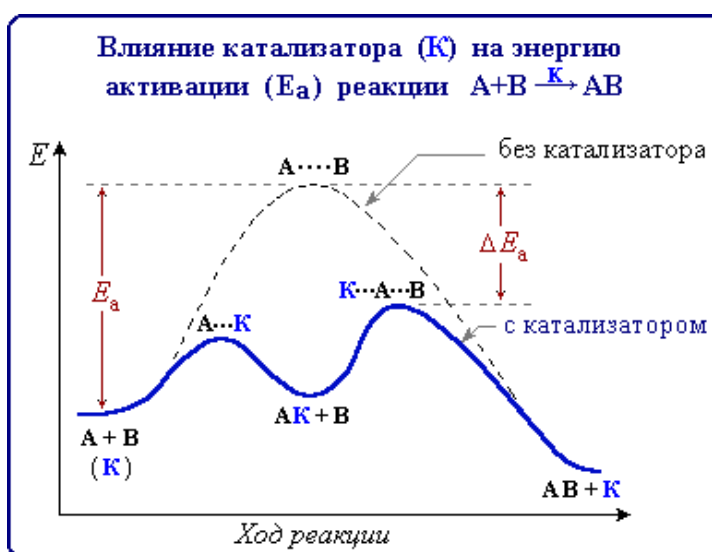
Методиканын практикалык ишке ашырылышы төмөнкүдөй конкреттүү педагогикалык иш-аракеттерди камтыды:

Визуалдаштыруу жана моделдөө (PhET): Студенттерге PhET Reactions & Rates симуляциясы менен иштөө тапшырылды. Алар температураны жана реагенттердин концентрациясын өзгөртүү аркылуу молекулалык кагылышуулардын санын жана натыйжалуулугун визуалдык түрдө байкашты. Бул, өзгөчө, активациялык энергия түшүнүгүн жана Аррениустун

теңдемесинин маңызын (жогорку температурада молекулалар барьерден оңой өтөт) түшүнүүгө мүмкүндүк берди.

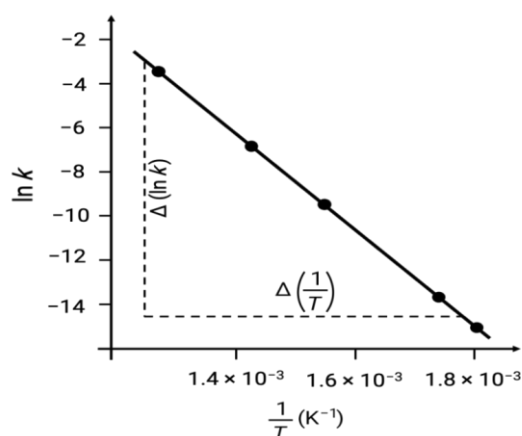

3-сүрөт. Реакциянын баштапкы ылдамдыгынын бир реагенттин концентрациясынан көз карандылыгынын графиктери, реакциянын **нөлдүк**, **биринчи** жана **экинчи** тартиптери (порядка) үчүн башка реагенттердин концентрациялары **туруктуу** болгондо.

4-сүрөт. Катализделбеген жана катализделген (көк сызык) реакциялардын активдешүү энергиясы белгиленген энергетикалык профилдери.)

Графикалык жана аналитикалык көндүмдөр (Excel): Практикалык сабактарда студенттерге виртуалдык эксперименттерден алынган концентрациянын убакыттан көз карандылык маалыматтары берилди. Алар Excel программасында $C - t$, $\ln C - t$, жана $1/C - t$ графиктерин түзүп, сызыктуу көз карандылыкты аныктоо аркылуу реакциянын тартибин (order of reaction) эсептеп чыгышты. Бул математикалык кинетикалык мыйзамдарды практикалык талдоо көндүмдөрү менен айкалыштырууга мүмкүндүк берди.

5-сүрөт. Активдешүү энергиясын аныктоого мүмкүндүк берген, $\ln(k)$ көрсөткүчүнүн $1/T$ көз карандылыгынын графиги (Аррениустун теңдемеси).

Интеграция жана кайтарым байланыш: Лекцияларда интерактивдүү презентациялар жана энергетикалык диаграммалар колдонулду. Өз алдынча ишке Moodle платформасындагы онлайн-тренажерлор сунушталды, алар студенттерге мисалдарды автоматтык түрдө текшерүү менен кайтарым байланыш берип турду.

Педагогикалык эксперимент химия факультетинин студенттеринин эки тобунда: контролдук (КТ, 30 адам) – салттуу методика, жана эксперименттик (ЭТ, 30 адам) – иштелип чыккан ТУК-материалдарын колдонуу менен жүргүзүлдү.

Негизги жыйынтыктар жана талкуу. Билимди жыйынтыктоочу контролдун салыштырмалуу анализи.

Жыйынтыктоочу контролдук иштин натыйжалары төмөнкүдөй:

Эксперименталдык жана контролдук топтордогу билимди жыйынтыктоочу контролдоонун (текшерүүнүн) жыйынтыктары.

Таблица 1.

Билимди жыйынтыктоочу контролдоонун натыйжалары

Топ (Group)	Орточо балл (%) (Average Score)	Стандарттык четтөө (Standard Deviation)	p-мааниси (p- value)
Эксперименттик	82.5	7.2	< 0.01
Контролдук	71.3	8.9	

Талдоо: ЭТ студенттери КТга салыштырмалуу орточо 11.2 пайыздык пунктка жогору балл көрсөтүштү. Студенттин t-критерийи ($p < 0.01$) бул айырмачылык статистикалык жактан олуттуу экендигин тастыктады. Бул айырмачылыктын негизги себеби – МКТнын абстрактуу темаларды (химиялык кинетикадагы реакциянын тартиби, активациялык энергия) түшүнүүгө болгон түздөн-түз таасири. Визуалдаштыруу салттуу түшүндүрмөдө пайда болгон концептуалдык каталарды азайтып, студенттердин аналитикалык жана эсептөө көндүмдөрүн жогорулатты.

Анкеталык сурамжылоонун жана байкоолордун жыйынтыктары

Студенттердин анкетадагы "Материалды түшүнүү үчүн виртуалдык лабораториялар жана симуляциялар канчалык пайдалуу болду?" деген суроого берген жоопторунун бөлүштүрүү диаграммасы.

Таблица 2.

Көрсөткүч	Жыйынтык
Интерактивдүү презентациялардын ыңгайлуулугу жана түшүнүктүүлүгү	4,3 балл
Виртуалдык лабораториялар жана симуляциялардын пайдалуулугу	4,6 балл
Химия сабагына болгон кызыгуунун жогорулашы	4,1 балл
Интерактивдүү тесттер жана тапшырмалардын билимди бекемдөөгө тийгизген таасири	4,4 балл
Онлайн тренажерлердин эффективдүүлүгү	4,2 балл
ИКТ татаал темаларды түшүнүүгө жардам бергени (айрыкча «Атомдун түзүлүшү», «Химиялык тең салмактык», «Химиялык кинетика»)	85% студент белгилеген
Интернетке байланыштуу техникалык кыйынчылыктар	Айрым студенттер белгилеген
ИКТны химия сабагында кеңири колдонууга макул болгон студенттер	92%

ТУК колдонуунун натыйжалуулугу студенттердин пикири менен да тастыкталды:

Виртуалдык лабораториялар эң жогорку пайдалуулук баасын алган – 4.6 балл (5тен). Бул көрсөткүч студенттердин абстрактуу процесстерди (реакциянын ылдамдыгына концентрациянын жана температуранын таасири) коопсуз жана кайталануучу чөйрөдө өз алдынча изилдөө мүмкүнчүлүгүн жогору баалагандыгын билдирет.

85% студенттер МКТ татаал темаларды, анын ичинде химиялык кинетиканы жакшыраак түшүнүүгө жардам бергенин белгилешти.

Химияга болгон кызыгуунун жогорулашы 4.1 баллга бааланган.

Талкуу: Алынган сапаттык жана сандык маалыматтар иштелип чыккан методиканын химияны окутуу процессиндеги интеллектуалдык жана мотивациялык потенциалын толук ачып берди. МКТ каражаттарынын колдонулушу студенттердин пассивдүү угуучудан активдүү изилдөөчүгө айлануусуна өбөлгө түздү.

Корутунду. Жүргүзүлгөн теориялык анализдер МКТны химияны окутуу процессине интеграциялоо абстрактуу процесстерди визуалдаштыруу жана студенттердин негизги компетенттүүлүктөрүн өнүктүрүү үчүн жогорку деңгээлде максатка ылайыктуу экендигин тастыктады.

Иштелип чыккан МКТ методикасы лекциялык жана практикалык процесстерге симуляцияларды, графикалык моделдөө инструменттерин жана санарип лабораторияларды комплекстүү колдонууну камтыйт, бул кинетикалык мыйзамдарды терең түшүнүүгө багытталган.

Педагогикалык эксперименттин жыйынтыгы ЭТ студенттеринин билимди өздөштүрүү деңгээлинин статистикалык жактан олуттуу жогорулагандыгын көрсөттү (82.5% 71.3%га каршы), бул МКТ нын натыйжалуулугун далилдейт.

ТУК каражаттары химиялык кинетиканын мыйзам ченемдүүлүктөрүн өздөштүрүү, эксперименталдык маалыматтарды иштетүү жана талдоо көндүмдөрүн калыптандыруу, ошондой эле химия адистигиндеги

студенттердин мотивациясын жогорулатуу үчүн натыйжалуу экендиги далилденди.

Колдонулган адабияттар:

1. Абрамова, Н. Н. (2018). Информационные технологии в образовании: теория и практика. Москва: Просвещение.
2. Андреев, А. А. (2015). Педагогические основы дистанционного обучения. Москва: МГУ.
3. Бадарч, Д., Киселев, В. П. (2012). Информационные и коммуникационные технологии в образовании. Москва: КУРС.
4. Выготский, Л. С. (1991). Педагогическая психология. Москва: Педагогика.
5. Захарова, И. Г. (2003). Информационные технологии в образовательном процессе. Москва: Академия.
6. Кларин, М. В. (2002). Инновации в мировой педагогике: обучение на основе исследования, игры и дискуссии. Рига: Эксперимент.
7. Коджаспирова, Г. М., Петров, К. В. (2005). Педагогический словарь. Москва: Академия.
8. Краевский, В. В. (2001). Методология педагогического исследования: пособие для педагогов-исследователей. Самара: СГУ.
9. Леонтьев, А. Н. (1981). Проблемы развития психики. Москва: Издательство МГУ.
10. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования (2000) / под ред. Е. С. Полат. Москва: Академия.
11. Полат, Е. С. (2008). Теория и практика дистанционного обучения. Москва: Академия.
12. Федеральный государственный образовательный стандарт высшего образования по направлению подготовки 04.03.01 Химия (уровень бакалавриата). (2018). Москва: Министерство науки и высшего образования Российской Федерации.
13. PhET Interactive Simulations. University of Colorado Boulder. URL: <https://phet.colorado.edu/> (Кайрылган күнү: 08.10.2025).
14. Labster Virtual Labs. URL: <https://www.labster.com/> (Кайрылган күнү: 08.10.2025).
15. ChemCollective Virtual Chemistry Labs. Middlebury College. URL: <https://chemcollective.org/> (Кайрылган күнү: 08.10.2025).
16. MIT OpenCourseware. Massachusetts Institute of Technology. URL: <https://ocw.mit.edu/> (Кайрылган күнү: 08.10.2025).
17. Khan Academy. URL: <https://www.khanacademy.org/> (Кайрылган күнү: 08.10.2025).
18. Canvas LMS. Instructure. URL: <https://www.instructure.com/canvas/> (Кайрылган күнү: 08.10.2025).
19. Moodle. URL: <https://moodle.org/> (Кайрылган күнү: 08.10.2025).

ПРОДОВОЛЬСТВЕННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ: СОСТОЯНИЕ, ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ ОБЕСПЕЧЕНИЯ

Аннотация

В данной статье рассматривается текущее состояние продовольственной безопасности в Кыргызской Республике, излагаются ее основные критерии и факторы, влияющие как на физический, так и на экономический доступ к продовольствию. Анализ данных Национального статистического комитета показывает, что самообеспеченность страны основными продуктами питания остается низкой, особенно мясом, фруктами, растительным маслом и сахаром. Несмотря на аграрную ориентацию экономики, Кыргызстан продолжает зависеть от импорта продовольствия. В статье анализируется влияние пандемии, которая выявила уязвимости национальной продовольственной системы и подчеркнула недостаточность государственных резервов. Полученные результаты подчеркивают необходимость эффективной государственной политики и аграрных реформ для повышения национальной продовольственной безопасности.

Ключевые слова: продовольственная безопасность, экономическая доступность, импорт, сельское хозяйство, продовольственный рынок, государственная политика.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ТАМАК-АШ КООПСУЗДУГУ: АБАЛЫ, КӨЙГӨЙЛӨРҮ ЖАНА КАМСЫЗДОО ЖОЛДОРУ

Аннотация

Бул макалада Кыргыз Республикасынын тамак-аш коопсуздугунун учурдагы абалы, анын негизги көрсөткүчтөрү жана көйгөйлөрү талданган. Изилдөөдө физикалык жана экономикалык жеткиликтүүлүктүн мааниси баса белгиленип, өлкөдө өндүрүлгөн негизги азык-түлүк түрлөрүнүн жетишсиздиги көрсөтүлгөн. Маалыматтар Улуттук статистикалык комитеттин расмий булактарынан алынган. Натыйжалар көрсөткөндөй, Кыргызстан негизги азык-түлүктөр боюнча өз өндүрүшүнөн толук камсыз болбой, импортко көз каранды бойдон калууда. Айрыкча, эт, жемиш-жемиштер, өсүмдүк майы жана кант боюнча камсыздуулук деңгээли төмөн. Макалада пандемия учурунда өлкөнүн азык-түлүк рыногундагы өзгөрүүлөр жана мамлекеттик чаралар да каралат. Жыйынтыгында, өлкөдө продовольственная коопсуздукту камсыз кылуу мамлекеттик деңгээлдеги артыкчылыктуу багыттардын бири экендиги белгиленет жана айыл чарбасында натыйжалуу реформалардын зарылдыгы баса белгиленет.

Ачыктуу сөздөр: тамак-аш коопсуздугу, экономикалык жеткиликтүүлүк, айыл чарба, импорт, мамлекеттик саясат, азык-түлүк рыногу.

FOOD SECURITY OF THE KYRGYZ REPUBLIC: CURRENT STATE, CHALLENGES, AND WAYS TO ENSURE IT

Abstract

This article analyzes the current state of food security in the Kyrgyz Republic, focusing on the key indicators and challenges affecting both physical and economic accessibility of food. Based on data from the National Statistics Committee, the study reveals that Kyrgyzstan remains dependent on food imports, with low self-sufficiency levels for major products such as meat, fruits, vegetable oil, and sugar. Despite being an agrarian country, domestic production does not

fully meet national demand. The article also discusses the impact of the COVID-19 pandemic, which exposed the country's vulnerability and the lack of adequate food reserves. The findings emphasize that ensuring food security should be a top national priority, requiring effective state policies and comprehensive agricultural reforms to strengthen the country's food independence and economic stability.

Keywords: food security, physical accessibility, economic accessibility, agriculture, import dependence, food market, government policy.

Введение. Продовольственная безопасность — это состояние, при котором все население страны постоянно имеет как физический, так и экономический доступ к безопасным продуктам питания в соответствии с установленными стандартами потребления основных продуктов питания.

Физическая доступность подразумевает, что основные продукты питания доступны по всей стране в любое время и в необходимом ассортименте. Экономическая доступность подразумевает, что население обладает достаточным доходом для покупки необходимого количества основных продуктов питания. Для оценки продовольственной безопасности в Кыргызстане были определены девять основных категорий продуктов питания: хлеб и хлебобулочные изделия, картофель, фрукты и ягоды, овощи и дыни, сахар, растительное масло, молоко и молочные продукты, мясо и мясные продукты, яйца.

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

Критерии обеспечения продовольственной безопасности государства

Продовольственная безопасность считается обеспеченной, когда основные виды продуктов питания в стране доступны как физически, так и экономически.

Таким образом, физическая доступность безопасных продуктов питания обеспечивается, когда страна производит 85% основных видов продуктов питания внутри страны и имеет 17% страхового запаса (на основе годового объема потребления) на случай непредвиденных обстоятельств.

Кроме того, экономическая доступность безопасных продуктов питания обеспечивается, если основные виды продуктов питания на душу населения потребляются в соответствии со средними физиологическими нормами:

- * пшеница (вес после переработки) – 115,3 кг в год;
- * мясо и мясные продукты – 61,3 кг в год;
- * молоко и молочные продукты – 200 кг в год;
- * яйца – 182,5 штук в год;
- * овощи и дыни – 114,3 кг в год;
- * фрукты и ягоды – 123,7 кг в год;
- * картофель – 98,6 кг в год;
- * сахар – 25,6 кг в год;
- * растительное масло – 9,1 кг в год.

Или ежедневное потребление продуктов питания на душу населения должно превышать 2100 килокалорий.

Уровень продовольственной безопасности в Кыргызстане

Оценка Продовольственной и сельскохозяйственной организации ООН (ФАО) указывает на то, что в 2023 году Кыргызстан был классифицирован как страна с низким уровнем дохода и дефицитом продовольствия [1].

Данные Национального статистического комитета Кыргызской Республики показывают, что в 2023 году полная самообеспеченность за счет внутреннего производства была достигнута только по трем из девяти основных продуктов питания: картофелю, овощам и дыням, а также молоку и молочным продуктам. Остальные продукты в недостаточном количестве доступны внутри страны, при этом производство удовлетворяет лишь 20% средней физиологической нормы потребления для растительного масла, 77% для сахара, 47% для яиц, 64% для мяса и мясных продуктов и 32% для фруктов и ягод (см. Таблицу 1). Следовательно, несмотря на сельскохозяйственный профиль Кыргызстана, импорт основных продуктов питания продолжает ежегодно расти.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

В таблице 1 показано, что в 2024 году объем импорта мяса и мясных продуктов в страну увеличился на 39,2 тыс. тонн, фруктов и ягод — на 109,3 тыс. тонн, а растительных масел — на 47,8 тыс. тонн. В то же время объем импорта других продуктов питания (пшеница, сахар) постепенно снижается.

Таблица 1. Объем импорта основных видов продовольствия в Кыргызстане. *Источник: Eurasian Economic Commission Statistics.*

Наименование сельскохозяйственных продуктов	2022	2023	2024
Пшеница (в весе после доработок), тыс. тонн	267,6	147	156,6
Мясо и мясопродукты, тыс. т	23,1	28,4	39,2
Яйца, тыс. тонн	2,07	0,77	2,2
Фрукты и ягоды, тыс. т	84,2	104,8	109,3
Сахар, тыс. т	39,04	44,3	26,26
Масло растительное, тыс. т	45,4	44,8	47,8

Кроме того, хотя Кыргызстан производит пшеницу, население потребляет ее в небольших количествах из-за низкого качества. Пшеница, произведенная в Кыргызстане, имеет более низкое содержание глютена, чем импортная пшеница. Пшеница, выращенная отечественными производителями, в основном используется для корма для животных. Для производства хлебобулочных изделий компании в основном используют импортную пшеницу из Казахстана.

Что касается доступности основных продуктов питания в Кыргызстане, в таблице 1 показано, что только два показателя — нормы потребления на душу населения хлеба и хлебобулочных изделий, а также растительного

масла — превышают установленный средний уровень. Потребление других продуктов питания, однако, несбалансировано, то есть они потребляются в гораздо меньших количествах, чем предписано.

Например, экономическое обеспечение продуктами питания по отношению к средней физиологической норме потребления составляет всего: мясо и мясные продукты — 37%; молоко и молочные продукты — 44%; яйца — 43%; овощи — 70%; фрукты и ягоды — 26%; картофель — 42%; сахар — 50% (см. таблицу 1).

Поэтому из-за недоедания почти половина населения Кыргызстана потребляет менее 2100 ккал в день.

Эти данные ясно показывают, что основные продукты питания остаются в значительной степени недоступными для населения Кыргызстана как физически, так и экономически. Для решения этих проблем и обеспечения продовольственной безопасности страны необходимы срочные и целенаправленные действия. Обеспечение продовольственной безопасности в Кыргызстане. Глобальная пандемия быстро выявила реальное состояние продовольственной безопасности в Кыргызстане и подчеркнула более широкие экономические уязвимости. В данном анализе рассматриваются эти недавние проблемы и ответные меры правительства.

Кроме того, резкий рост курса доллара привел к значительным изменениям на продовольственном рынке Кыргызстана. Цены на продукты питания выросли в среднем на 5-20%. На наш взгляд, рост цен на продукты питания неизбежен, учитывая закрытие границ и панику среди населения. Транспортные расходы также возросли, поскольку большая часть продовольствия в Кыргызстане импортируется. Правительство начало рассматривать необходимость обеспечения продовольственной безопасности и недавно открыло границу с Китаем. Правительство обеспечено бесперебойными поставками пшеницы и муки из-за рубежа. Тем временем, в конце марта 2020 года Казахстан ввел ограничения и установил квоту на экспорт пшеницы и муки (200 000 тонн пшеницы и 60 000 тонн муки) в страны Центральной Азии (Таджикистан, Узбекистан, Кыргызстан и Афганистан).

Правительство Казахстана обещало выделять Кыргызстану 30 000 тонн пшеницы в месяц до сентября (60% от общей квоты для стран Центральной Азии), но поставки до сих пор не начались.

Также была достигнута договоренность с Россией о поставке 33 000 тонн пшеницы. Исходя из этого, в апреле 2020 года из России в Кыргызстан было поставлено около 1800 тонн от общего объема (первая партия пшеницы составила 1028 тонн, вторая – 760 тонн).

Между тем, ежемесячная потребность Кыргызстана в пшенице составляет 62 500 тонн (исходя из средней физиологической нормы потребления), и страна импортирует пшеницу из Казахстана. Согласно последним данным Национального статистического комитета Кыргызской

Республики, в 2024 году Кыргызстан импортировал 156 600 тонн пшеницы. Если рассчитать необходимый объем пшеницы для Кыргызстана до сбора урожая, то есть с апреля по сентябрь (май, июнь, июль, август), то он составит 250 000 тонн.

Это вызывает множество вопросов: из каких источников мы закупим оставшиеся 100 000 тонн пшеницы? Смогут ли Россия и Казахстан надежно обеспечить поставку 150 000 тонн пшеницы в этот кризисный период? Достаточно ли финансовых ресурсов для закупки необходимой пшеницы? Таким образом, действия правительства вызывают опасения по поводу адекватности чрезвычайных продовольственных резервов Кыргызстана (17% годового потребления, или 90-дневных потребностей социально уязвимых групп населения), особенно учитывая, что информация о фактическом размере государственного продовольственного резерва остается засекреченной. Если эти предположения верны, это говорит о том, что коррупция могла существенно повлиять на этот сектор. Для решения подобных проблем необходимы незамедлительные меры.

Заключение. В заключение следует отметить, что правительство Кыргызстана ранее не уделяло приоритетного внимания продовольственной безопасности и было не готово к непредвиденным форс-мажорным обстоятельствам. Несмотря на эффективные аграрные реформы, достижение значительного прогресса в развитии экономики Кыргызстана крайне затруднительно, поскольку большая часть населения, включая беднейшие слои, проживает в сельской местности, и улучшение общего уровня жизни в стране без прогрессивных изменений в сельском хозяйстве невозможно.

Список Литератур:

1. Продовольственная и сельскохозяйственная организация ООН (FAO). The State of Food Security and Nutrition in the World 2023. — Rome: FAO, 2023. — 320 p.
2. Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. Статистический ежегодник Кыргызской Республики, 2023. — Бишкек: НСК КР, 2024. — 520 с.
3. Закон Кыргызской Республики «О продовольственной безопасности» от 21 мая 2008 г. № 76.
4. Министерство сельского хозяйства Кыргызской Республики. Доклад о состоянии продовольственной безопасности за 2023 год. — Бишкек, 2024. — 75 с.
5. Eurasian Economic Commission Statistics. Agricultural and Food Trade Statistics of EAEU Countries. — Moscow: EEC, 2024. — URL: <https://eec.eaeunion.org>
6. Мамбеталиев, А. Ж. Продовольственная безопасность и устойчивое развитие аграрного сектора Кыргызстана // Вестник КРСУ. — 2022. — № 4. — С. 45–53.
7. Токтосунов, К. С. Пути обеспечения продовольственной независимости Кыргызстана в условиях глобальных вызовов // Экономика и финансы Центральной Азии. — 2023. — № 2(15). — С. 58–66.
8. World Bank. Kyrgyz Republic Economic Update: Maintaining Stability Amid Uncertainty. — Washington, DC: The World Bank, 2023. — 46 p.
9. Кожомкулова, А. Б. Оценка уровня продовольственной обеспеченности Кыргызстана // Научные труды Кыргызского экономического университета. — Бишкек, 2021. — № 3. — С. 27–34.
10. United Nations Development Programme (UNDP). Human Development Report 2023/2024: Resilient Food Systems. — New York: UNDP, 2024. — 280 p.

*Омошев Төлөгөн Теңирович, п.и.к., профессор
К.Ш.Токтомаматов ат. ЭАУ
Сулайманова Диларам Капарбаевна, э.и.к., доцент
К.Ш.Токтомаматов ат. ЭАУ*

ГЛОБАЛДАШУУ ДООРУНДА БАЛДАРДЫН ТАРБИЯСЫ ЖАНА С.РЫСБАЕВДИН ЖОМОКТОРУ

Аннотация

Бул илимий макалада глобалдашуу шартында балдардын тарбия процесси жана улуттук балдар адабиятынын ролу педагогикалык аспектиде талданат. Изилдөөнүн негизги объектиси катары С.Рысбаевдин балдарга арналган жомоктору алынган. Макалада жомоктордун нравалык, эмгекчилдик, экологиялык жана жарандык тарбияны калыптандыруудагы мүмкүнчүлүктөрү мазмундук-аналитикалык ыкма аркылуу ачылып берилет. Изилдөөнүн жыйынтыгында С.Рысбаевдин жомоктору глобалдашуу доорунда улуттук баалуулуктарды сактоонун жана балдардын руханий өнүгүүсүн камсыздоонун натыйжалуу педагогикалык каражаты экени негизделет.

Түйүндүү сөздөр: глобалдашуу, балдардын тарбиясы, улуттук баалуулуктар, балдар адабияты, жомок, С.Рысбаев.

ВОСПИТАНИЕ ДЕТЕЙ В ЭПОХУ ГЛОБАЛИЗАЦИИ И СКАЗКИ С.РЫСБАЕВА

Аннотация

В статье рассматриваются проблемы воспитания детей в условиях глобализации и педагогический потенциал национальной детской литературы. Объектом исследования являются сказки С.Рысбаева, анализируемые с позиции их воспитательного значения. В работе раскрываются возможности сказок в формировании нравственных качеств, трудолюбия, экологического и гражданского сознания у детей. Результаты исследования подтверждают, что сказки С.Рысбаева являются эффективным педагогическим средством сохранения национальных ценностей и духовного развития подрастающего поколения в условиях глобализации.

Ключевые слова: глобализация, воспитание детей, национальные ценности, детская литература, сказка, С.Рысбаев.

RAISING CHILDREN IN THE ERA OF GLOBALIZATION AND FAIRY TALES BY S. RYSBAEV

Annotation

This article examines the issues of child upbringing in the context of globalization and analyzes the pedagogical potential of national children's literature. The research focuses on the fairy tales of S.Rysbaev, emphasizing their educational and moral value. The study highlights the role of fairy tales in developing moral qualities, diligence, ecological awareness, and civic consciousness in children. The findings demonstrate that S.Rysbaev's fairy tales serve as an effective pedagogical tool for preserving national values and supporting the spiritual development of children in the era of globalization.

Keywords: globalization, child upbringing, national values, children's literature, fairy tale, S.Rysbaev.

Киришүү. XXI кылым – глобалдашуу доору катары мүнөздөлөт. Экономикалык, маданий жана маалыматтык процесстердин дүйнөлүк

масштабда ыкчам өнүгүшү коомдун бардык тармактарына, анын ичинде билим берүү жана тарбия системасына да түздөн-түз таасир этүүдө. Балдар азыр эрте жаштан тартып интернет, социалдык тармактар, чет элдик мультфильмдер жана оюндар аркылуу глобалдык маданият менен байланышта болууда. Бул көрүнүш бир жагынан баланын интеллектуалдык өнүгүүсүнө мүмкүнчүлүк түзсө, экинчи жагынан улуттук баалуулуктардын солгундашына алып келиши мүмкүн.

Мына ушундай шартта балдарды тарбиялоодо улуттук руханий мураска таянуунун мааниси арта түшөт. Кыргыз элинин фольклордук жана автордук жомоктору баланын дүйнөтаанымын калыптандырууда, жакшылык менен жамандыкты ажырата билүүсүндө, эмгекчилдикке, адилеттүүлүккө, боорукерликке тарбиялоодо өзгөчө ролго ээ. Бул макалада заманбап кыргыз балдар адабиятынын көрүнүктүү өкүлү С.Рысбаевдин жомоктору мисалында тарбия маселеси талданат.

Глобалдашуу жана балдардын тарбиясына тийгизген таасири. Глобалдашуу түшүнүгүнүн маңызы. Глобалдашуу - бул мамлекеттердин, элдердин жана маданияттардын өз ара байланышынын күчөшү, маалымат алмашуунун ылдамдашы, жалпы дүйнөлүк баалуулуктардын калыптанышы. Билим берүү тармагында глобалдашуу жаңы технологиялардын киришине, окутуунун инновациялык формаларынын өнүгүшүнө шарт түздү.

Балдардын социалдашуу процесси. Балдардын социалдашуу процессинде үй-бүлө, мектеп жана коом негизги ролду ойнойт. Бирок бүгүнкү күндө бул үч факторго кошумча катары массалык маалымат каражаттары жана санариптик чөйрө да таасир этүүдө. Чет элдик контенттин басымдуулугу балдардын тилине, жүрүм-турумуна, баалуулуктар системасына таасир берип, айрым учурларда улуттук өзгөчөлүктөрдүн унутулушуна алып келүүдө.

Улуттук тарбиянын актуалдуулугу. Улуттук тарбия – бул элдин тарыхый тажрыйбасына, салт-санаасына, маданий мурасына таянган тарбия системасы. Глобалдашуу шартында улуттук тарбия баланын өз тамырын таанып-билүүсүнө, улуттук иденттүүлүгүн сактоосуна өбөлгө түзөт.

Жомок - балдардын тарбиясындагы универсалдуу каражат. Жомоктун педагогикалык мүмкүнчүлүктөрү. Жомок – баланын аң-сезимине жеңил жеткен, образдуу жана эмоционалдык таасири күчтүү адабий жанр. Ал аркылуу балдар жашоодогу моралдык нормаларды, коомдогу мамилелерди түшүнөт. Жомоктордо адатта жакшылык жеңип, жамандык жазаланат, бул баланын адилеттик тууралуу түшүнүгүн бекемдейт.

Жомок жана руханий-нравалык тарбия. Жомоктор балдарды боорукерликке, чынчылдыкка, эмгекчилдикке тарбиялайт. Каармандардын башынан өткөргөн окуялары аркылуу бала өзүн ошол образдардын ордуна коюп, туура жана туура эмес аракеттерди салыштырып үйрөнөт.

Улуттук жомоктордун өзгөчөлүгү. Кыргыз жомоктору элдин дүйнөтаанымын, каада-салтын, табиятка болгон мамилесин чагылдырат. Алар балдарды мекенчилдикке, улууларды сыйлоого, кичүүлөрдү коргоого үндөйт.

С.Рысбаевдин жомокторунун негизги өзгөчөлүгү – алардын тарбиялык мазмунунун тереңдиги жана балдардын жаш өзгөчөлүгүнө ылайык жөнөкөй, түшүнүктүү тил менен жазылгандыгы. Жомок каармандары аркылуу автор адамгерчилик сапаттарды даңазалап, терс көрүнүштөрдү ашкерелейт. Бул болсо баланын аң-сезиминде жакшы сапаттарга умтулуу сезимин ойготот.

Мисалы, анын жомокторунда:

- чынчылдык – адамдын эң асыл сапаты катары көрсөтүлөт;
- эмгекчилдик – ийгиликтин булагы экени түшүндүрүлөт;
- боорукерлик жана достук – коомдук ынтымактын негизи катары сүрөттөлөт;
- улуттук нарк-насил – ата-бабалардын мурасы катары даңазаланат.

Глобалдашуу шартында балдардын аң-сезимине чет элдик маданияттын таасири күчөп жаткан учурда, С. Рысбаевдин жомоктору улуттук иденттүүлүктү сактоого көмөк көрсөтөт. Алар балдарды эне тилди сүйүүгө, кыргыз элинин каада-салтын урматтоого, өз элинин маданий мурастарын баалоого үндөйт.

Балдарды тарбиялоодо С. Рысбаевдин жомокторун колдонуу – улуттук баалуулуктарды сактоонун жана келечек муунду руханий жактан бай тарбиялоонун натыйжалуу жолу. Анын чыгармалары балдардын интеллектуалдык өнүгүүсүнө гана эмес, адеп-ахлактык калыптанышына да чоң салым кошот.

С.Рысбаевдин жомокторунун тарбиялык мааниси. С.Рысбаев – кыргыз балдар адабиятына олуттуу салым кошкон жазуучу. Анын жомоктору жөнөкөй, түшүнүктүү тилде жазылып, балдардын жаш өзгөчөлүгүнө жана кабыл алуу мүмкүнчүлүгүнө ылайык сюжеттерди камтыйт. Автор элдик жомок салтын улантуу менен бирге, заманбап турмуштун элементтерин кошуп, балдарды реалдуу жашоого даярдоону максат кылат.

«Акылдуу коён» жомогунун тарбиялык багыты. «Акылдуу коён» жомогунда негизги каарман – коён өзүнүн акылынын, тапкычтыгынын аркасында күчтүү жырткычтардан аман калат. Бул жомокто физикалык күч эмес, акылмандык жана ойлонуп иш кылуу негизги баалуулук катары көрсөтүлөт. Глобалдашуу доорунда балдар көбүнчө атаандаштыкка, күчкө жана ылдамдыкка басым жасаган контентти көрүшөт. Ал эми бул жомок баланы сабырдуулукка, кырдаалды анализдей билүүгө тарбиялайт. Жомоктун тарбиялык мааниси – баланын критикалык ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү жана өзүнө ишенүүгө үйрөтүү.

«Эмгекчил бала» жомогунда эмгек тарбиясынын чагылдырылышы. Бул жомокто башкы каарман тынымсыз эмгектенүүнүн натыйжасында ийгиликке жетет. Ал жалкоолук менен эмгекчилдикти салыштыруу аркылуу берилет. Автор эмгек – адамды өнүктүрүүчү негизги фактор экенин жомоктук сюжет аркылуу жөнөкөй, бирок таасирдүү формада ачып берет. Балдар үчүн бул жомок күнүмдүк турмушта жоопкерчиликтүү болууга, максат коюп иштөөгө тарбиялайт. Глобалдашкан коомдо «баары тез жана оңой болушу керек» деген

түшүнүк жайылып жаткан шартта, мындай жомоктор эмгектин баалуулугун сактап калууга көмөк көрсөтөт.

«Табиятты коргогон бала» жомогунда экологиялык тарбия. Аталган жомокто бала табиятка аяр мамиле жасап, айлана-чөйрөнү коргоонун маанисин түшүнөт. Жомокто адам менен табияттын өз ара байланышы көркөм образдар аркылуу берилет. Бул чыгарма экологиялык тарбиянын алгачкы түшүнүктөрүн калыптандырууда өзгөчө мааниге ээ. Глобалдашуу шартында экологиялык көйгөйлөр дүйнөлүк деңгээлге чыгып жаткан учурда, мындай жомоктор балдардын жоопкерчиликти үчүн жаран катары калыптанышына өбөлгө түзөт.

«Шамбала» жомогу окуучулардын руханий, адеп-ахлактык, эстетикалык жана интеллектуалдык өнүгүүсүнө комплекстүү таасир эткен баалуу педагогикалык каражат болуп саналат. Ал балдарды адамгерчиликти, адилеттүү жана ой жүгүрткөн инсан катары калыптандырууга көмөк көрсөтөт.

Мугалимдер жана ата-энелер үчүн жомоктор боюнча педагогикалык корутундулар.

«Акылдуу коён» жомогу. Бул жомокту мугалимдер башталгыч класстардын окуу жана тарбия сааттарында колдонсо болот. Сабак учурунда каармандын аракеттерин талдатуу аркылуу окуучулардын логикалык ой жүгүртүүсүн, өз алдынча чечим кабыл алуу жөндөмүн өнүктүрүүгө шарт түзүлөт. Ата-энелер үчүн бул жомок баланы коркутпай, акыл менен маселени чечүүгө үйрөтүүнүн үлгүсү болуп саналат. Үй шартында жомок окуп берген соң «Каарман эмне үчүн жеңди?», «Башкача жол бар беле?» деген суроолор аркылуу тарбиялык баарлашууну уюштурууга болот.

«Шамбала» жомогу. «Шамбала» жомогу руханий тазалыкты жана адилеттүүлүктү даңазалайт. Жомок балдарды жакшылык менен жамандыктын айырмасын түшүнүүгө үйрөтөт. Шамбала образы идеалдуу жана тынч коомдун символу болуп эсептелет. Чыгарма адеп-ахлактык тарбия берүүдөгү маанилүү каражат болуп саналат. Жомок окуучулардын ой жүгүртүүсүн жана элестетүү жөндөмүн өнүктүрөт. Андагы идеялар боорукерликке жана сабырдуулукка чакырат. Окуучулар өз жүрүм-турумуна жоопкерчилик менен кароого үйрөнүшөт. Жомок эстетикалык табитти жана көркөм кабыл алууну калыптандырат. Ал коомдогу ынтымакты жана өз ара сыйлоону даңазалайт. «Шамбала» жомогу инсанды руханий жактан өнүктүрүүгө багытталган.

«Эмгекчил бала» жомогу. Мугалимдер бул жомокту эмгек тарбиясына арналган сабактарда, класстык сааттарда пайдаланса болот. Жомок окуучуларга эмгек менен жетишкен ийгилик туруктуу болорун түшүндүрөт. Ата-энелер үчүн бул чыгарма баланы үй жумуштарына тартууда, жоопкерчиликти калыптандырууда пайдалуу. Жомоктун негизинде баланын күнүмдүк милдеттерин талкуулоо, максат коюуга үйрөтүү тарбиялык таасирди күчөтөт.

«Табиятты коргогон бала» жомогу. Бул жомок экологиялык тарбияны ишке ашырууда натыйжалуу курал болуп саналат. Мугалимдер жомокту табият таануу сабактары менен айкалыштырып, практикалык иштер (тазалык

акциялары, бак отургузуу) аркылуу бекемдей алышат. Ата-энелер балдарына табиятты коргоо жеке адамдын жоопкерчилиги экенин түшүндүрүүдө жомоктук мисалдарды колдонсо, тарбиялык натыйжа жогорулайт. Бул чыгарма баланын жарандык аң-сезимин калыптандырууга өбөлгө түзөт.

Глобалдашуу шартында С.Рысбаевдин жомокторун колдонуу мүмкүнчүлүктөрү.

Билим берүү процессинде колдонуу. Жомокторду башталгыч класстарда окуу сабактарында, тарбиялык сааттарда кеңири колдонууга болот. Алар окуучулардын кызыгуусун арттырып, сабактын мазмунун байытат.

Үй-бүлөлүк тарбиядагы орду. Ата-энелер балдарына жомок окуп берүү аркылуу үй-бүлөлүк баарлашууну чыңдайт жана улуттук баалуулуктарды сиңирет.

Санариптик форматтагы жомоктор. Глобалдашуу доорунун талабына ылайык жомокторду аудио, видео форматта сунуштоо балдардын кызыгуусун арттырып, улуттук контенттин атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатат.

Корутунду. Глобалдашуу доорунда балдардын тарбия процессинде улуттук адабияттын, өзгөчө балдар жомокторунун ролу жогору. Заманбап маалыматтык чөйрө балдардын аң-сезимине олуттуу таасир тийгизип жаткан шартта, руханий-нравалык баалуулуктарды сактоо маселеси актуалдуу болуп саналат. Бул контекстте С.Рысбаевдин жомоктору тарбиялык потенциалы жогору көркөм-педагогикалык каражат катары бааланат.

С.Рысбаевдин жомоктору балдардын нравалык сапаттарын, эмгекчилдикке болгон мамилесин, экологиялык жана жарандык аң-сезимин калыптандырууда натыйжалуу экенин көрсөттү. Автордун чыгармаларында акылмандык, эмгек, жоопкерчилик жана табиятка аяр мамиле сыяктуу универсалдуу жана улуттук баалуулуктар көркөм образдар аркылуу жеткиликтүү формада берилет.

Ошондой эле жомокторду билим берүү процессинде жана үй-бүлөлүк тарбияда максаттуу пайдалануу балдардын социалдык адаптациясын жеңилдетип, улуттук иденттүүлүктү сактоого өбөлгө түзөрү негиз. С.Рысбаевдин жомокторун глобалдашуу шартында балдардын тарбиясында системалуу колдонуу педагогикалык жактан негиздүү жана практикалык мааниге ээ. Жыйынтыктап айтканда, глобалдашуу доорунда балдарды жомок аркылуу тарбиялоо балдардын келекте эң мыкты инсан болуп калыптанышында чоң роль ойнойт.

Колдонулган адабияттар:

1. Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги. Кыргыз Республикасынын билим берүү концепциясы. – Бишкек, 2020. – 45 б.
2. Рысбаев С. Балдар үчүн жомоктор. – Бишкек: Шам, 2015. – 120 б.
3. Рысбаев С. Балдар адабияты боюнча чыгармалар жыйнагы. – Бишкек: Кыргызстан, 2018.
4. Сухомлинский В.А. Балдарга жүрөгүмдү берем. – Москва: Просвещение, 1977.
5. Сухомлинский В.А. Баланы тарбиялоо жөнүндө ойлор. – Москва: Педагогика, 1981. – 256 б.
6. Макаренко А. С. Тарбия жөнүндө лекциялар. – Москва: Педагогика, 1988. – 304 б.
7. Ушинский К.Д. Педагогикалык чыгармалар. – Москва: Педагогика, 1988.

8. Руссо Ж. Ж. Эмиль же тарбия жөнүндө. – Москва: Педагогика, 1981.
9. Кыргыз эл жомоктору / Түз. К. Жусупов. – Бишкек: Кыргызстан, 2010. – 380 б.
10. Кыргыз эл жомоктору. – Бишкек: Шам, 2016.

*Кокуева Эльмира Сатыбалдыевна, э.и.к., доцент
К.Ш. Токтомаматов атындагы ЭАУ
Кадыралиева Марина Замирбековна, магистрант
К.Ш. Токтомаматов атындагы ЭАУ*

Кыргыз Республикасындагы эмгек миграциясынын негизги себептери

Аннотация

Бул макалада бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасындагы эмгек миграциясынын динамикасын аныктоочу негизги факторлор каралат. Автор жумушсуздуктун жогорку деңгээли жана эмгек акынын айырмасы сыяктуу экономикалык факторлорго, ошондой эле социалдык-демографиялык аспектилерге, анын ичинде айыл жеринде жумушчу күчүнүн профицитине ар тараптуу талдоо берген. Өзгөчө көңүл өлкөнүн Евразия экономикалык биримдигине (ЕАЭБ) мүчөлүгүнүн миграциялык агымдарга жана миграциялык багыттарды диверсификациялоого тийгизген таасирине бурулууда. Документте өлкөнүн адамдык капиталына болгон тобокелдиктер да, улуттук экономиканы колдоодо акча которуулардын ролу да бааланат.

Ачкыч сөздөр: эмгек миграциясы, эмгек рыногу, ЕАЭБ, жумушсуздук, экономикалык факторлор, миграция саясаты.

Основные причины трудовой миграции в Кыргызской Республике

Аннотация

В данной статье рассматриваются ключевые факторы, определяющие динамику трудовой миграции в Кыргызской Республике на современном этапе. Автор проводит комплексный анализ экономических причин, таких как высокий уровень безработицы и разрыв в оплате труда, а также социально-демографических аспектов, включая избыток трудовых ресурсов в сельских регионах. Особое внимание уделяется влиянию членства страны в ЕАЭС на миграционные потоки и процессам диверсификации направлений миграции. В работе оцениваются как риски для человеческого капитала страны, так и роль денежных переводов в поддержании национальной экономики.

Ключевые слова: трудовая миграция, рынок труда, ЕАЭС, безработица, экономические факторы, миграционная политика.

The main reasons for labor migration in the Kyrgyz Republic

Annotation

This article examines the key factors determining labor migration dynamics in the Kyrgyz Republic today. The author provides a comprehensive analysis of economic factors, such as high unemployment and the wage gap, as well as socio-demographic aspects, including labor surplus in rural areas. Particular attention is paid to the impact of the country's membership in the Eurasian Economic Union (EAEU) on migration flows and the diversification of migration destinations. The paper assesses both the risks to the country's human capital and the role of remittances in supporting the national economy.

The keywords: labor migration, labor market, EAEU, unemployment, economic factors, migration policy.

Ар тараптуу туруктуу өнүгүү жана гүлдөп өнүгүү ар бир мамлекеттин, анын ичинде Кыргызстандын да эң маанилүү максаттарынын бири. «Миграция» термини латындын *migro* сөзүнөн келип чыккан, «көчүрүү» дегенди билдирет. Миграция - бул адамдын мобилдүүлүгүнүн табигый көрүнүшү, ал жакшы жашоо шарттарына жана өзүнүн керектөөлөрүн толугураак жана ишенимдүү канааттандырууга умтулуу менен шартталган. Миграция татаал жана көп кырдуу процесс. Бир жагынан, татыктуу жашоого жараксыз жерлерди калтыруу керек; экинчи жагынан, мигранттар барган жерлеринде социалдык туруксуздукту жаратышы мүмкүн. Миграция бардык адамдарга жана бардык мезгилдерге мүнөздүү, анткени калктын көбөйүшү ар дайым жаңы аймактарды өнүктүрүүнү талап кылат. Калктын миграциясы – татаал коомдук процесс, анын пайда болушу өндүрүштүн уюштурулушу, экономикалык жана саясий шарттардын өзгөрүшү, жумушчу күчүнүн өсүшү, социалдык мобилдүүлүк менен шартталган. БУУнун концепциясына ылайык, эмгек мигранты – белгилүү бир акы үчүн чет мамлекетте ишмердүүлүк менен алектенген жумушчу. Эмгек миграциясы калкты кайра бөлүштүрүүдө, кээ бир региондордо жумушчу күчүнүн жетишсиздигин компенсациялоодо жана башкаларында ашыкча жумушчу күчүн кыскартууда маанилүү роль ойнойт. Миграция калкы сейрек жайгашкан алыскы аймактарды бириктирип, жаңы райондорду жумушчу күч менен камсыздай алат жана акысыз жана талап кылынган билимди камсыздай алат. Миграция аркылуу калк өзүнүн экономикалык, социалдык жана руханий керектөөлөрүн канааттандыра алат. Эмгек миграциясын позитивдүү фактор катары кароого болот, бул жумушсуздуктун дээрлик жарымына кыскарып, социалдык чыңалууну жеңилдетип гана тим болбостон, мигранттарга акча которуулар аркылуу өз үй-чарбасын багуу мүмкүнчүлүгүн берет. Дүйнөлүк банктын эсеби боюнча, Кыргыз Республикасындагы эмгек мигранттарынын акча которуулары ИДПнын 30%га жакынын түзөт. Мигранттардын акча которуулары алардын үй-бүлөлөрүнүн жашоо сапатын жакшыртууга жана өз өлкөлөрүндөгү капиталды көбөйтүүгө салым кошот. Эмгек миграциясы социалдык, экономикалык жана саясий өзгөрүүлөргө тез жооп берет. Бул ийкемдүү, мобилдүү жана

Кыргызстанда эмгек миграциясы ички жана тышкы миграциянын эң кеңири таралган жана динамикалык агымы бойдон калууда. Эмгек миграциясынын негизги себептери биринчи кезекте экономикалык жана саясий болуп саналат жана иш менен камсыз кылуу системасынын жана жумушчу күчүнүн демографиясынын жетишсиз өнүккөндүгүнө, эмгек жана иш менен камсыз кылуу чөйрөсүндө мамлекеттик саясаттын натыйжалуулугуна, эмгектин натыйжалуулугун жана жумуштун сапатын жогорулатууга багытталган аракеттерге байланыштуу. Кыргызстандын экономикасы эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн төмөндөшү, өндүрүмдүүлүктүн өсүшү менен эмгек акынын ортосундагы айырмачылыктын күчөшү, квалификациясы жок жумушчулардын жана кесиптик билими жоктордун үлүшүнүн өсүшү менен мүнөздөлөт. Көлөмү, саясий мааниси жана кыска

мөөнөттүү экономикалык пайдасы боюнча Кыргызстандын миграция саясатында тышкы эмгек миграциясы үстөмдүк кылат. Жумушка орношуу жана киреше алуу мүмкүнчүлүгү аз өлкөлөрдүн эмгекке жарамдуу калкы эмгекке муктаж жана жагымдуу шарттарды сунуш кылган өлкөлөргө, биринчи кезекте Россия менен Казакстанга тартылышат. Кыргыз Республикасынан жалпы тышкы агымдын 90%дан ашыгын түзгөн Россия Федерациясына эмгек миграциясы саясий көз карандылыктын жогорку деңгээлин жана Кыргызстандын экономикасынын Россиянын экономикасына көз карандылыгын аныктайт.

Эмгекке жарамдуу калктын миграциясы өз кезегинде Кыргыз Республикасынын калкынын жаш курактык жана жыныстык түзүмүн улгайган калктын көбөйүшүнө карай өзгөртөт.

Өлкөдөгү жагымсыз социалдык-экономикалык абалды эске алуу менен миграциянын улануусу күтүлүүдө. Бул келечекте Кыргыз Республикасы дуушар болушу мүмкүн болгон артка кайтарылгыс социалдык-экономикалык жана демографиялык көйгөйлөргө алып келиши мүмкүн.

Кыргыз Республикасындагы калк чөйрөсүндөгү кырдаалдык анализдин сунуштарына ылайык мамлекет орто мөөнөттүү жана узак мөөнөттүү келечекте кырдаалдын начарлашына жол бербөө үчүн миграциялык саясатка мамилени өзгөртүү боюнча кечиктирилгис чараларды көрүүгө тийиш.

Эмгек миграциясы ички жана тышкы миграциянын эң кеңири таралган жана динамикалык агымы бойдон калууда. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Мамлекеттик миграция кызматынын маалыматы боюнча, Кыргыз Республикасынан келген тышкы мигранттардын негизги багыты Россия Федерациясы, Казакстан Республикасы жана Түркия болуп саналат. Эмгек миграциясынын негизги себептери демографиялык жана миграциялык тенденцияларды эске албаган өкмөттүн натыйжасыз эмгек жана иш менен камсыз кылуу саясатынан келип чыккан экономикалык жана социалдык болуп саналат.

Мамлекеттин учурдагы экономикалык саясаты ички эмгек рыногун талдоо же жумушчу күчүнүн суроо-талабы менен сунушуна негизделбейт. Экономикалык жана инвестициялык саясаттын натыйжасында жумуштуулуктун деңгээлин жана жумушчу орундарды түзүү динамикасын баалоо экономиканы башкаруунун милдеттүү же күнүмдүк куралы боло элек. Мунун институционалдык себептеринин бири – эмгекти жана иш менен камсыз кылууну социалдык маселе катары классификациялоо.

Демек, эмгек рыногун талдоонун натыйжалары билим берүү системасындагы, өзгөчө кесиптик билим берүү системасындагы өзгөрүүлөр үчүн негиз болуп саналбайт, ал эмгек рыногунун, анын ичинде эл аралык деңгээлдеги орто жана узак мөөнөттүү керектөөлөргө багытталган эмес. Бардык деңгээлдеги билим берүү системасы жана мамлекеттик маалымат саясаты балдарды жана жаштарды өз өлкөсүндө өз потенциалын ишке ашырууга шыктандырбайт. Жаштарга багытталган мамлекеттик программалар да бул милдетти чечпейт. Жаштар саясатынын 2020-2030-

жылдарга карата Концепциясы миграцияга көйгөйлөрдү сыпаттоодо гана карайт жана жаш мигранттардын жана алардын үй-бүлөлөрүнүн муктаждыктарын чечүүгө багытталган артыкчылыктарды жана милдеттерди камтыбайт.

Өлкөнүн экономикасын татыктуу эмгек акы менен жогорку сапаттагы жумуш орундарын жетиштүү сандагы түзүүгө объективдүү түрдө жөндөмсүз деп баалоо миграцияны өлкөдөгү экономикалык жана социалдык чыңалууну жеңилдетүүнүн бирден-бир жолу катары кабыл алууга алып келет. Жаштардын орто кесиптик жана жогорку билимине инвестиция салуу алардын келечектеги мүмкүнчүлүктөрүн ишке ашыруунун негизги шарты болбой калды. Бүгүнкү күндө үй-бүлөлөр балдарынын билим алуусуна альтернатива катары эмгек миграциясын тандашат.

“Өнүгүү үчүн акча которуулар” модели бул көз карашты экономикалык өсүштүн инструменти катары кароо менен бекемдейт, бирок бул мамиле чектелген жана миграциялык процесстердин социалдык кесепеттерин жана таасирин толук эсепке албайт.

Мындай мамиле менен, ресурстардын чектелүү шартында, өзгөчө айыл жеринде, жаштардын өз өлкөсүндө же чет өлкөдө миграциясы учурда ишке орноштуруунун жана алардын социалдык абалын чыңдоонун бирден-бир варианты катары каралууда. Өлкө ичинде жумушка орношуу жана татыктуу эмгек акы алуу жаштар үчүн ылайыктуу вариант катары эсептелбейт.

Кыргыз Республикасынан 1990-жылдары жана 2000-жылдардын башында кеткендер негизинен мамлекеттик башкаруу, айыл чарба, өнөр жай жана билим берүү тармагында иштеген дасыккан адистер болгон. Учурда мигранттардын басымдуу бөлүгү жумушка орношуу жана кирешеси төмөн айыл жеринен же кичи шаарлардан келген аз квалификациялуу жумушчулар. Бирок, акыркы жылдары мигранттардын арасында интеллигенциянын, дарыгерлердин, мугалимдердин, илимпоздордун саны көбөйүп ¹, өлкөдөн жогорку квалификациялуу адистердин жаңы толкуну пайда болууда.

Кыргыз Республикасындагы заманбап миграциялык процесстердин дагы бир негизги тенденциясы миграциянын туруктуу феминизациясы болуп саналат. Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматы боюнча 2020-жылдан бери тышкы да, ички да (аймактар аралык) миграцияга катышкан аялдардын саны эркектердин санынан кыйла ашып кеткен. 2024-жылы алардын саны эркектердикинен дээрлик эки эсе көп болгон. Ички эмгек рыногунда аялдардын позициясы "түрткү фактор" болуп саналат: ошол эле мезгилде экономикалык активдүү калктын курамында аялдардын үлүшү төмөндөдү, бул жакырчылыкта жашаган аялдардын үлүшүнө дароо таасирин тийгизди, ал акыркы жылдары көбөйдү жана 2024-жылы эркектердин үлүшүнөн ашып кетти.

Миграциянын негизги экономикалык кыймылдаткычтарынын бири болуп, бир жагынан Кыргыз Республикасы менен экинчи жагынан Казакстан Республикасы менен Россия Федерациясынын ортосундагы эмгек акынын

ажырымы болду. Кыргыз сомунун казак теңгесине жана орус рублине карата кымбатташы, анын ичинде 2020-2024-жылдардагы экономикалык каатчылыктын натыйжасында Казакстан Республикасынан жана Россия Федерациясынан акча которууларды алган мигранттардын үй-бүлөлөрүнүн кирешеси кыскарган. Бирок бул кайра миграциянын олуттуу өсүшүнө алып келген жок. Бул экономикалык факторлор миграциялык чечимдердин жалгыз аныктоочу фактору эмес экенин көрсөтүп турат.

Ошентип, экономикалык жактан негизделген миграциялык стратегия бирден-бир алгылыктуу вариант катары кабыл алынганына карабастан, башка мотивациялар бар. Алардын арасында ар кайсы өлкөлөргө саякаттоо, өз алдынча жашоо, чөйрөнү өзгөртүү жана жергиликтүү коомчулуктун көзөмөлүнөн качуу каалоосу кирет. Өлкөлөр ортосундагы саясий жана экономикалык интеграция процесстери миграциянын темпине да таасирин тийгизүүдө. Кыргыз Республикасы Евразиялык экономикалык биримдикке киргенден кийин өсүп жаткан эл аралык эмгек рыногун эске алуу менен мигранттардын бул рынокко кирүү мүмкүнчүлүктөрү кеңейди.

Мындан тышкары, климаттын өзгөрүшү, экологиянын бузулушу, жаратылыш ресурстарынын деграляциясы жана ар кандай өзгөчө кырдаалдар да миграциялык маанайга таасирин тийгизип, адамдарды жашаган жерин таштап кетүүгө мажбур кылууда.

Библиография

1. Абылгазиев И. И. Трудовая миграция в Центральной Азии: вызовы и возможности. — М.: Наука, 2022.
2. Кудабаева Г. А. Социально-экономические последствия миграционных процессов в Кыргызстане. — Бишкек: Илим, 2021.
3. Исмаилова А. С. Влияние денежных переводов мигрантов на макроэкономическую стабильность Кыргызской Республики // Экономика и статистика. — 2023. — № 2.
4. Петров В. В. Миграционные мосты в ЕАЭС: роль Кыргызстана в региональном рынке труда // Вестник международного университета. — 2024. — Т. 15, № 1.
5. Министерство труда, социального обеспечения и миграции КР. Официальный сайт [Электронный ресурс]. — URL: mtspm.gov.kg.

Понятие «Профессиональная компетенция» в парадигме современного педагогического образования

Аннотация

Статья посвящена детальному анализу категории «профессиональная компетенция» в современной педагогике. Рассматривается разграничение понятий «компетенция» и «компетентность», анализируются структурные компоненты профессионализма педагога в условиях цифровизации и неопределенности.

Ключевые слова: Профессиональная компетентность педагога, интеллектуально-педагогическая компетентность, коммуникативная компетентность, информационная компетентность, рефлексивная компетентность, конструктивная и др.

The concept of professional competence in the paradigm of modern teacher education

Annotation

The article is devoted to a detailed analysis of the category "professional competence" in modern pedagogy. The article considers the differentiation of the concepts of "competence" and "competency", analyzes the structural components of teacher professionalism in the context of digitalization and uncertainty.

The keywords: Professional competence of a teacher, intellectual and pedagogical competence, communicative competence, information competence, reflexive competence, constructive, etc. keywords.

В реальное время профессия учителя требует, спецтехнологий преподавания. Современная педагогическая обстановка характеризуется многообразием, и педагог должен искусно приспособиться к протекающим изменениям содержания преподавания. Специальную роль в процессе профессионального саморазвития учителя играет его подготовленность к новому, передовому. Следовательно перед педагогами стоят трудные задачи-обучить ребенка, начиная с исходного универсального образования, непрерывно самостоятельно обновлять умения и навыки, обеспечивающие его удачную образовательную или внешкольную активность. Триумф образования напрямую зависит от особы педагога, его творческого потенциала, общекультурной подготовки и профессиональной компетентности.

Значит, что же такое компетентность и высокопрофессиональная компетентность педагога?

Компетентность-присутствие познаний, навыка и навыков, необходимых для результативной деятельности в заданной предметной области. Это качество человека, владеющего всесторонними познаниями в

какой-либо области и суждение которого следственно является значительным, влиятельным.

Компетентность педагога — это способность эффективно решать профессиональные задачи в рамках учебно-воспитательной деятельности. Она формируется из совокупности необходимых знаний, практических умений и личностных черт, обеспечивающих высокую результативность и качество педагогической работы. Современные вызовы системы образования обуславливают необходимость постоянного совершенствования квалификации и профессионального уровня преподавателя. Целью обучения становится обеспечение соответствия текущим и будущим потребностям личности, общества и государства, а также развитие всесторонне грамотной, социально адаптированной личности — гражданина нашей Республики, готового к трудовой деятельности, непрерывному обучению и самореализации.

Учитель, способный осознанно планировать и прогнозировать последствия своих действий, гибко строить образовательный процесс, становится ключевым фактором реализации образовательных целей. Сегодня особенно возрастает потребность в высококвалифицированных, инновационно мыслящих, конкурентоспособных специалистах, способных формировать личность в условиях современного мира. Положительно оценивать педагога как профессионально компетентного можно лишь тогда, когда он демонстрирует высокие показатели в обучении и воспитании. Таким образом, профессиональная компетентность представляет собой важнейшую часть педагогического мастерства.

Поэтому можно выделить такие профессиональные компетентности педагога:

1. Познавательная-педагогическая компетентность — способность использовать академические знания и практический опыт в сфере обучения и воспитания для достижения высокой образовательной эффективности, а также склонность к внедрению новых подходов в педагогическую практику.

2. Коммуникативная компетентность — ключевое профессиональное качество, включающее развитые навыки вербального и невербального общения, умение выстраивать продуктивные отношения со студентами, коллегами, родителями и другими участниками образовательного процесса.

3. Информационная компетентность — уровень осведомлённости педагога о собственных особенностях, характеристиках обучающихся, потребностях родителей и особенностях коллектива преподавателей, что позволяет принимать обоснованные решения.

4. Рефлексивная компетентность — способность анализировать собственные действия и эмоциональные состояния, регулировать своё поведение, демонстрировать внутреннюю устойчивость к психологическим нагрузкам и умение проводить самооценку в контексте профессиональной деятельности.

5. Проектировочная компетентность — способность формировать целостную личность учащегося, грамотно подбирать и структурировать учебно-воспитательный материал с учётом возрастных особенностей и индивидуальных возможностей каждого ребёнка.

Среди основных профессиональных качеств педагога особое значение имеют следующие:

➤ Социально-психологическая компетентность — фундаментальная способность к эффективному выполнению педагогических функций, проявляющаяся в продуманном планировании и организации образовательного процесса, рациональном распределении усилий учащихся, выборе адекватных методик, технических средств, приёмов работы, механизмов контроля и обратной связи, учитывающих интересы и потребности участников образовательной среды.

➤ Профессионально-коммуникативная компетентность — одна из ключевых характеристик, играющих важнейшую роль в жизнедеятельности личности. Учителю необходимо уделять повышенное внимание её формированию, ведь до настоящего времени острой проблемой остаётся недостаточная эффективность общения между педагогом, детьми и их родителями. Данная компетентность напрямую влияет на результативность педагогического взаимодействия и сотрудничества с участниками образовательного процесса.

➤ Предметная компетентность — это совокупность специализированных умений, требующихся для качественного выполнения действий в определённой области знаний. В условиях модернизации и повышения качества образования она выступает в виде педагогической системы, учитывающей: уровень научных знаний, способы профессиональной деятельности, опыт творческой реализации, а также умение принимать обоснованные решения в сложных, нестандартных ситуациях.

➤ Управленческая компетентность — неотъемлемый элемент профессиональной подготовки педагога. Она включает в себя умения проводить анализ педагогических ситуаций, формулировать цели, разрабатывать план действий, организовывать учебный процесс и управлять им.

➤ Информационно-коммуникативная компетентность современного педагога предполагает три ключевых аспекта: уровень владения цифровыми технологиями, соответствующий требованиям функциональной грамотности; умение эффективно решать коммуникационные, социально-психологические и личностные задачи; осознание возможностей информационных технологий как фундамента новой образовательной модели, ориентированной на формирование учащихся как активных участников информационного общества.

➤ Рефлексивная компетентность. В контексте образовательной деятельности рефлексивная компетентность выступает ключевым фактором профессионального становления педагога. Она предполагает перестройку его

позиции по отношению к собственной деятельности, умение воспринимать себя как активного участника процесса, способного структурировать и трансформировать свою практику. Учитель приобретает готовность отслеживать трансформации в педагогической среде, умеет комплексно оценивать складывающиеся обстоятельства и находить пути разрешения возникающих трудностей, что позволяет совершенствовать образовательный процесс и способствовать гармоничному развитию личности ученика — как профессионального, так и личностного.

➤ Компетентность в области инновационной деятельности. Инновационная деятельность учителя представляет собой творческую деятельность по проектированию и реализации новых педагогических решений, нацеленных на повышение уровня образования и воспитания. Это совокупность знаний, навыков и личностных характеристик педагога, которые обеспечивают эффективное применение современных педагогических технологий в работе с обучающимися.

С учётом современных требований к специалисту в области образования выделяют ключевые направления повышения профессиональной компетентности:

1. Обеспечение непрерывного повышения квалификации. Основной результат такого обучения — подготовка педагогов к эффективному выполнению возложенных обязанностей:

- интеграция работников системы образования в ценности современной образовательной среды;
- ознакомление с новыми подходами к формированию структуры образовательной программы, её итоговым результатам, условиям реализации, а также механизмам контроля и оценки образовательной деятельности учащихся;
- использование методических материалов и цифровых ресурсов в преподавательской практике.

2. Проведение аттестации педагогов по соответствию занимаемой должности и установленной квалификационной категории. Эта процедура призвана способствовать мотивированному профессиональному развитию, углублению методического мышления, расширению профессионального потенциала и личностному становлению специалистов.

3. Саморазвитие педагогов. Особую значимость данный путь приобрел в свете ориентации федеральных государственных образовательных стандартов на формирование у учащихся универсальных учебных действий. Учить самостоятельно мыслить и учиться способен лишь тот педагог, кто постоянно совершенствует себя на протяжении всей своей профессиональной карьеры.

4. Активное включение в деятельность: работа в методобъединениях, педсоветах, семинарах, конференциях, мастер-классах, участие в конкурсах, научных исследованиях, вебинарах, реализации образовательных проектов.

5. Освоение передовых образовательных подходов, использование методических приёмов и педагогических инструментов с регулярным повышением их эффективности.

6. Владение цифровыми и коммуникативными технологиями.

7. Систематизация и популяризация собственного педагогического опыта, публикация научно-практических материалов, ведение персонального блога и сайта.

Профессиональная компетентность педагога напрямую влияет на развитие личности ребёнка. Учитель обязан быть актуальным источником знаний, способным не просто донести информацию, но и вызвать у учащихся живой интерес к процессу познания.

Значимость педагога в глазах учеников определяется не столько результатами успеваемости, сколько степенью его заинтересованности в получении новых сведений, стремлением к самообразованию — всё это формирует у детей устойчивое отношение к знаниям как к ценности. Как отмечал немецкий мыслитель А. Дистервег (1790–1866): «Хороший учитель учит находить истину, плохой — просто ей поделиться».

Необходимо, чтобы учитель обладал глубоким пониманием различных форм мотивации познавательной деятельности учащихся. Именно поэтому ключевым направлением повышения уровня образования становится развитие профессиональной компетентности педагога. Современный учитель видит в своей профессии не просто труд, а пространство для самореализации, получения внутреннего удовлетворения и признания. Жизнь учебного заведения зависит от того, насколько интересен ему ученик. Главная цель школы — не обучить на всю жизнь, а научить учиться постоянно, грамотно применять знания в реальной действительности.

Только постоянное стремление к развитию, активная позиция и высокий уровень профессиональных навыков позволяют учителю гарантировать каждому школьнику право на доступ к качественному образованию.

Сегодня у каждого педагога есть возможности для личностного и профессионального роста: освоение новых знаний, оттачивание практических умений, укрепление уверенности в себе, признание со стороны коллег. Устойчивый прогресс достигается лишь при условии непрерывного развития. Крайне важно, чтобы учитель самостоятельно стремился к постоянному самообучению, следил за изменениями в образовании, бережно относился к своему авторитету. В современной педагогике профессиональная компетентность рассматривается как комплексное свойство личности — способность и готовность успешно выполнять свои функции в реальных условиях обучения. Эта система формируется ещё в вузе, но требует постоянного обновления на протяжении всего профессионального пути.

Библиография

1. Зимняя И. А. Ключевые компетенции — новая парадигма результата современного образования // Высшее образование сегодня. — 2003. — № 5.

2. Хуторской А. В. Компетентный подход в обучении. Научно-практическое пособие. — М.: Изд-во «Эйдос», 2013.

3. Зимняя И. А. Компетенция — компетентность: субъектная трансформация // Вестник БГУ.
4. Гладиллина И.П. Кадыров Н.Н. Строганова Е.В. Цифровая грамотность и цифровые компетенции как фактор профессионального успеха // Инновации и инвестиции. 2019. № 5. С. 62-64.
5. Рылеева А.С. Формирование готовности подростков группы риска к жизненному самоопределению: автореф. дис. канд. пед. наук. Тюмень, 2019. 25 с.

*Паязова Айсулуу Манаповна, доцент
К.Ш.Токтомаматов ат. ЭАУ
Кадырбаева Гулнур Адылбековна, магистрант
К.Ш.Токтомаматов ат. ЭАУ*

Мүмкүнчүлүгү чектелген балдар менен иштөөнүн өзгөчөлүктөрү **Аннотация**

Бул илимий макалада мүмкүнчүлүгү чектелген балдар менен иштөөнүн педагогикалык, психологиялык жана социалдык өзгөчөлүктөрү кеңири талданат. Инклюзивдик билим берүү шартында балдардын жеке өзгөчөлүктөрүн эске алуу, коррекциялык-педагогикалык колдоо көрсөтүү, адаптацияланган окутуу методдорун колдонуу жана үй-бүлө менен кызматташуу маселелери каралат. Ошондой эле мүмкүнчүлүгү чектелген балдардын коомго интеграцияланышындагы мугалимдин ролу, заманбап педагогикалык технологиялардын мааниси жана билим берүү системасындагы көйгөйлөр илимий негизде баяндалат.

Ачык сөздөр: мүмкүнчүлүгү чектелген балдар, инклюзивдик билим берүү, коррекциялык педагогика, адаптация, социалдашуу, психологиялык колдоо, атайын билим берүү.

Особенности работы с детьми с ограниченными возможностями **Аннотация**

В данной научной статье представлен подробный анализ педагогических, психологических и социальных особенностей работы с детьми с ограниченными возможностями. В контексте инклюзивного образования рассматриваются вопросы учета индивидуальных особенностей детей, оказания коррекционно-педагогической поддержки, использования адаптированных методов обучения и сотрудничества с семьями. Также научно описана роль педагога в интеграции детей с ограниченными возможностями в общество, важность современных педагогических технологий и проблемы системы образования.

Ключевые слова: дети с ограниченными возможностями, инклюзивное образование, коррекционная педагогика, адаптация, социализация, психологическая поддержка, специальное образование.

Features of working with children with disabilities.

Abstract

This scientific article provides a detailed analysis of the pedagogical, psychological and social features of working with children with disabilities. In the context of inclusive education, the issues of taking into account the individual characteristics of children, providing corrective and pedagogical support, using adapted teaching methods and cooperating with families are considered. The role of the teacher in the integration of children with disabilities into society, the importance of modern pedagogical technologies and problems in the education system are also scientifically described.

Keywords: children with disabilities, inclusive education, corrective pedagogy, adaptation, socialization, psychological support, special education.

Азыркы учурда дүйнөлүк билим берүү системасында мүмкүнчүлүгү чектелген балдарды окутуу жана тарбиялоо маселеси өзгөчө актуалдуу болуп калды. Коомдун гуманизацияланышы жана ар бир баланын билим алууга болгон укугун камсыз кылуу зарылдыгы инклюзивдик билим берүүнүн өнүгүшүнө алып келүүдө. Мүмкүнчүлүгү чектелген балдар — бул ден

соолугундагы физикалык, психикалык, интеллектуалдык же сенсордук бузулуулардан улам өзгөчө билим берүү шарттарына муктаж болгон балдар.

Мындай балдар менен иштөө педагогдон жогорку кесиптик даярдыкты, сабырдуулукту, чыгармачылыкты жана ар бир окуучуга жекече мамиле жасоону талап кылат. Алардын билим алуудагы өзгөчөлүктөрүн эске албастан жүргүзүлгөн окутуу натыйжалуу болбойт. Ошондуктан педагогикалык ишмердүүлүктө атайын методдорду, технологияларды жана психологиялык колдоону колдонуу маанилүү.

Мүмкүнчүлүгү чектелген балдардын өнүгүүсү кадимки балдардын өнүгүүсүнөн айырмаланып, өзгөчө шарттарды талап кылат. Алардын кабыл алуусу, эс тутуму, ой жүгүртүүсү, сүйлөө жөндөмү жана эмоционалдык абалы ар кандай деңгээлде болушу мүмкүн.

Көпчүлүк мүмкүнчүлүгү чектелген балдарда маалыматты жай кабыл алуу, көңүлдүн туруксуздугу, эс тутумдун начар өнүгүшү, логикалык ой жүгүртүүнүн кыйынчылыгы, сүйлөө кемчиликтери, тапшырмаларды аткарууда жай аракеттенүүгө окшогон өзгөчөлүктөр кездешет:

Мындай учурда мугалим материалды жөнөкөй, түшүнүктүү жана этап-этабы менен түшүндүрүүгө милдеттүү.

Мүмкүнчүлүгү чектелген балдарда өзүнө болгон ишенимдин төмөн болушу, коркуу, тынчсыздануу жана социалдык обочолонуу көп кездешет. Алар айлана-чөйрөнүн колдоосуна жана жылуу мамилеге муктаж болушат. Педагог чыдамкайлык, колдоо көрсөтүү, мотивация көрсөтүшү керек.

Көпчүлүк балдар теңтуштары менен байланыш түзүүдө кыйынчылыктарга дуушар болушат. Айрым учурда коом тарабынан басмырлоого кабылат. Бул алардын психологиялык абалына терс таасирин тийгизет. Ошондуктан класста окуучулар арасында толеранттуулук маданиятын калыптандыруу, биргелешкен иш-чараларды уюштуруу, достук мамилени өнүктүрүү зарыл.

Ар бир баланын мүмкүнчүлүгү, жөндөмү жана өнүгүү деңгээли ар башка болгондуктан окутуу жекече пландалышы керек. Мугалим баланын ден соолук абалы, психологиялык өзгөчөлүгү, кызыгуулары жана билим деңгээлин эске алуусу шарт.

Индивидуалдык мамиле окутуунун натыйжалуулугун жогорулатат. Окуу материалы баланын түшүнүү мүмкүнчүлүгүнө ылайык берилиши керек. Татаал маалымат жөнөкөйлөштүрүлүп, көргөзмөлүү каражаттар аркылуу түшүндүрүлөт. Мисалы: сүрөттөр, карточкалар, видеоматериалдар, аудио каражаттар жана оюн технологиялары колдонулат

Окутуу процесси билим берүү менен катар кемчиликтерди оңдоого багытталат. Мисалы:

- сүйлөө кемчилигин оңдоо;
- кыймыл-аракетти өнүктүрүү;
- майда моториканы жакшыртуу;
- социалдык көндүмдөрдү өнүктүрүү.

Балдардын инсандык аброюн сыйлоо негизги орунда турат. Алардын мүмкүнчүлүктөрүнө ишенүү жана ийгилигин колдоо мотивацияны күчөтөт.

Инклюзивдик билим берүү — бардык балдардын бирдей билим алуусуна шарт түзгөн система. Мындай шартта мүмкүнчүлүгү чектелген балдар кадимки мектептерде билим алышат. Окуучуларда социалдашуу жакшырат, өзүнө ишеним пайда болот, теңтуштар менен байланыш өнүгөт, коомдо тең укуктуулук калыптанат.

Мугалим окуу чөйрөсүн ыңгайлаштырат, ар түрдүү методдорду колдонот, психологиялык колдоо көрсөтөт, ата-эне менен кызматташат жана окуучулардын ортосундагы өз ара түшүнүшүүнү өнүктүрөт. Азыркы учурда адистердин жетишсиздиги, материалдык-техникалык базанын начардыгы, коомдук түшүнүктүн жетишсиздиги жана мугалимдердин даярдыгынын төмөн деңгээли сыяктуу көйгөйлөр кезде.

Оюн аркылуу баланын кызыгуусун арттырып, сабакка активдүү катышуусуна жардам берет. Айрыкча башталгыч класстарда оюн аркылуу окутуу эффективдүү болуп саналат. Сүрөт тартуу, музыка, кол өнөрчүлүк аркылуу баланын эмоционалдык абалы жакшыртылат. Балдардын сүйлөө жөндөмүн жана баарлашуу көндүмдөрүн өнүктүрүүгө багытталат.

Интерактивдүү такта, мультимедиялык программалар жана атайын тиркемелер окутууну жеңилдетет. Мүмкүнчүлүгү чектелген балдарды өнүктүрүүдө ата-эненин ролу абдан чоң. Мугалим менен ата-эненин тыгыз байланышы баланын ийгилигин камсыз кылат. Кызматташуунун консультациялар, тренингдер, биргелешкен иш-чаралар жана үй тапшырмалары боюнча кеңеш берүү сыяктуу формалары бар.

Ата-эненин колдоосу баланын өзүнө болгон ишенимин бекемдейт. Коррекциялык иштер өнүгүүдөгү кемчиликтерди азайтуу, окууга болгон кызыгууну арттыруу, социалдык адаптацияны камсыз кылуу жана өз алдынчалуулукту өнүктүрүү сыяктуу максаттарды көздөйт:

Бул иштерди логопед, психолог, дефектолог жана социалдык педагог биргелешип жүргүзөт. Мүмкүнчүлүгү чектелген балдар менен иштеген мугалим атайын педагогикалык билим, психологиялык даярдык, коммуникативдик жөндөм, инновациялык технологияларды колдонуу, сабырдуулук жана эмпатия сыяктуу компетенцияларга ээ болушу керек:

Мугалимдин кесипкөйлүгү баланын өнүгүүсүнө түздөн-түз таасир этет. Мүмкүнчүлүгү чектелген балдар менен иштөө — өзгөчө жоопкерчиликти талап кылган педагогикалык процесс. Ар бир баланын жеке мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу, психологиялык колдоо көрсөтүү жана ылайыктуу окутуу методдорун колдонуу алардын толук кандуу өнүгүшүнө шарт түзөт.

Инклюзивдик билим берүү коомдо тең укуктуулукту жана гуманизмди өнүктүрүүнүн маанилүү фактору болуп эсептелет. Мындай балдарды окутууда мугалимдин кесиптик даярдыгы, ата-эне менен кызматташуу жана коррекциялык иштердин системалуулугу чоң мааниге ээ. Ошондуктан билим берүү системасында мүмкүнчүлүгү чектелген балдар үчүн ыңгайлуу

шарттарды түзүү, адистерди даярдоо жана коомдук аң-сезимди өнүктүрүү бүгүнкү күндүн негизги милдеттеринин бири болуп саналат.

Колдонулган адабияттар:

1. Назарова Н.М. Специальная педагогика. – Москва: Академия, 2018.
2. Выготский Л.С. Основы дефектологии. – Москва, 2019.
3. Малофеев Н.Н. Инклюзивное образование. – Москва, 2020.
4. Слостенин В.А. Педагогика. – Москва: Академия, 2017.
5. Айтматов А.А. Инклюзивдик билим берүүнүн негиздери. – Бишкек, 2021.
6. Кыргыз Республикасынын “Билим берүү жөнүндө” Мыйзамы. – Бишкек, 2023.
7. ЮНЕСКОнун инклюзивдик билим берүү боюнча материалдары. – Париж, 2022.
8. Подласый И.П. Педагогика. – Москва, 2018.
9. Мамытова Р.С. Атайын педагогиканын теориясы жана практикасы. – Бишкек, 2020.
10. Психология детей с ограниченными возможностями здоровья / ред. Лубовский В.И. – Москва, 2019.

ИШКАНАНЫН КАРЖЫЛЫК АБАЛЫН БААЛОО ЖАНА АНЫ ЖАКШЫРТУУНУН ЖОЛДОРУ

Аннотация

Азыркы учурда рыноктук экономиканын өнүгүшү ишканалардын каржылык туруктуулугун камсыз кылуу маселесин өзгөчө актуалдуу кылууда. Ишкананын каржылык абалын туура баалоо анын өндүрүштүк ишмердүүлүгүнүн натыйжалуулугун аныктоого, каржылык ресурстарды рационалдуу пайдаланууга жана келечектеги өнүгүү стратегиясын иштеп чыгууга мүмкүндүк берет. Каржылык талдоо аркылуу ишкананын күчтүү жана алсыз жактары аныкталып, кризистик жагдайлардын алдын алуу мүмкүнчүлүгү түзүлөт. Бул макалада ишкананын каржылык абалын баалоонун теориялык негиздери, окумуштуулардын көз караштары, каржылык туруктуулукту камсыз кылуунун механизмдери жана Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын алкагындагы өзгөчөлүктөр кеңири каралды.

Негизги сөздөр: каржылык абал, каржылык туруктуулук, ликвиддүүлүк, төлөө жөндөмдүүлүгү, каржылык талдоо, стратегиялык башкаруу, бюджеттештирүү, рентабелдүүлүк.

Аннотация

В настоящее время развитие рыночной экономики делает особенно актуальной задачу обеспечения финансовой устойчивости предприятий. Правильная оценка финансового состояния предприятия позволяет определить эффективность его производственной деятельности, рационально использовать финансовые ресурсы и разрабатывать стратегию дальнейшего развития. Посредством финансового анализа выявляются сильные и слабые стороны предприятия, а также создаются возможности для предотвращения кризисных ситуаций. В данной статье подробно рассмотрены теоретические основы оценки финансового состояния предприятия, взгляды ученых, механизмы обеспечения финансовой устойчивости и особенности в рамках законодательства Кыргызской Республики.

Ключевые слова: финансовое состояние, финансовая устойчивость, ликвидность, платежеспособность, финансовый анализ, стратегическое управление, бюджетирование, рентабельность.

Рыноктук мамилелердин өнүгүшү ишканалардын каржылык башкаруу тутумуна болгон талаптарды күчөттү. Азыркы учурда ишкананын каржылык абалы анын атаандаштык жөндөмдүүлүгүнүн жана экономикалык коопсуздугунун негизги көрсөткүчтөрүнүн бири болуп эсептелет. Каржылык туруктуулук ишкананын учурдагы милдеттенмелерин өз убагында аткаруу мүмкүнчүлүгүн гана эмес, ошондой эле анын келечектеги өнүгүү перспективаларын да аныктайт.

Белгилүү окумуштуу В.А. Ковалевдин пикири боюнча, ишкананын каржылык абалы анын ликвиддүүлүгү, төлөө жөндөмдүүлүгү жана капитал түзүмү аркылуу аныкталат [1]. Автор каржылык талдоону кыска мөөнөттүү жана узак мөөнөттүү багыттар боюнча кароону сунуштайт. Анын ою боюнча, каржылык туруктуулук ишкананын стратегиялык өнүгүүсүнүн негизги фактору болуп саналат.

Каржылык абал — бул ишкананын каржылык ресурстарды пайдалануу деңгээлин, өзүнүн милдеттенмелерин өз убагында аткаруу мүмкүнчүлүгүн жана инвестициялык потенциалын мүнөздөгөн комплекстүү экономикалык категория. А.Ф. Пуртованын пикири боюнча, каржылык туруктуулук ички жана тышкы факторлордун таасирине туруштук берүү жөндөмү катары каралат [2]. Автордун ою боюнча, ишкананын каржылык туруктуулугу ресурстарды натыйжалуу пайдалануу менен тыгыз байланышта болот. Эгерде ишкана каржылык ресурстарын туура бөлүштүрө албаса, анда анын рыноктогу туруктуулугу төмөндөйт.

Каржылык талдоо ишкананын учурдагы абалын гана эмес, анын келечектеги өнүгүү мүмкүнчүлүктөрүн да аныктоого жардам берет. Каржылык абалды баалоодо бухгалтердик баланс, каржылык натыйжалар жөнүндө отчет жана акча каражаттарынын кыймылы тууралуу отчет негизги маалымат булактары болуп эсептелет. Бул документтер ишкананын активдери, милдеттенмелери жана капитал түзүмү жөнүндө толук маалымат берет. Каржылык маалыматтарды талдоо аркылуу ишкананын өндүрүштүк мүмкүнчүлүктөрү жана каржылык коопсуздугу аныкталат.

Экономикалык адабияттарда каржылык талдоонун бир катар ыкмалары колдонулат. Горизонталдык талдоо каржылык көрсөткүчтөрдүн убакыт боюнча өзгөрүүсүн аныктайт. Вертикалдык талдоо каржылык отчеттун түзүмүндөгү ар бир көрсөткүчтүн үлүшүн аныктоого жардам берет. Коэффициенттик талдоо ишкананын ликвиддүүлүгүн, рентабелдүүлүгүн жана каржылык туруктуулугун баалоо үчүн колдонулат. Фактордук талдоо болсо каржылык көрсөткүчтөрдүн өзгөрүшүнө таасир эткен факторлорду аныктоого жардам берет. Ушул ыкмалардын комплекстүү колдонулушу ишкананын каржылык абалын объективдүү баалоого шарт түзөт.

Ликвиддүүлүк көрсөткүчтөрү ишкананын кыска мөөнөттүү милдеттенмелерин аткаруу жөндөмдүүлүгүн мүнөздөйт. Ликвиддүүлүк деңгээли төмөн болгон учурда ишкана төлөөгө жөндөмсүздүк коркунучуна дуушар болушу мүмкүн. Ошондуктан ликвиддүүлүктү башкаруу каржылык менеджменттин эң маанилүү багыттарынын бири болуп саналат. Рентабелдүүлүк көрсөткүчтөрү ишкананын киреше алуу жөндөмүн мүнөздөйт. Рентабелдүүлүктүн жогору болушу ресурстардын натыйжалуу пайдаланылып жаткандыгын көрсөтөт.

Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык, бардык чарбалык субъекттер каржылык отчеттуулукту так жана ачык жүргүзүүгө милдеттүү. Кыргыз Республикасынын “Бухгалтердик эсеп жөнүндө” мыйзамы каржылык отчеттуулукту эл аралык стандарттарга ылайык жүргүзүүнү талап кылат [3]. Ошондой эле Кыргыз Республикасынын Салык кодексинде ишканалардын салыктык милдеттенмелерин аткаруу боюнча негизги талаптар белгиленген [4]. Бул талаптарды сактоо ишкананын каржылык коопсуздугун камсыз кылууга жардам берет. Мыйзамдык талаптарды аткарбаган учурда ишканалар административдик жана каржылык жоопкерчиликке тартылышы мүмкүн.

Окумуштуу О.Е. Хрусталеv инновациялык ишканалардын каржылык туруктуулугу алардын инвестициялык активдүүлүгүнө жана тобокелдиктерди башкаруу деңгээлине байланыштуу экендигин белгилеген [5]. Автор инновациялык технологияларды колдонуу өндүрүштүн натыйжалуулугун жогорулатууга жана чыгымдарды азайтууга өбөлгө түзөрүн көрсөткөн. Ал эми А.С. Чернова инновациялык ишмердүүлүк ишкананын каржылык көрсөткүчтөрүн жакшыртуунун маанилүү фактору экендигин белгилеген [6]. Инновацияларды колдонгон ишканалар рынокто атаандаштык артыкчылыкка ээ болот жана өндүрүштүк процесстерди оптималдаштырууга мүмкүнчүлүк алышат.

Ишкананын каржылык абалын жакшыртуунун негизги механизмдеринин бири чыгымдарды оптималдаштыруу болуп саналат. Чыгымдарды натыйжалуу башкаруу өндүрүштүк ресурстарды үнөмдөөгө жана пайданын көлөмүн көбөйтүүгө мүмкүндүк берет. Бул үчүн материалдык ресурстарды сарамжалдуу пайдалануу, энергияны үнөмдөө жана эмгек өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуу боюнча чаралар көрүлөт. Чыгымдарды кыскартуу ишкананын каржылык туруктуулугун жогорулатууга өбөлгө түзөт.

Бюджеттештирүү системасын колдонуу да каржылык башкаруунун натыйжалуулугун жогорулатат. Бюджеттештирүү аркылуу ишкана өзүнүн кирешелерин жана чыгымдарын алдын ала пландаштырат. Бул механизм каржылык агымдарды көзөмөлдөөгө жана стратегиялык чечимдерди кабыл алууга жардам берет. Бюджеттик пландаштыруу ишкананын каржылык тартибин чыңдоого өбөлгө түзөт. Азыркы учурда көпчүлүк ири ишканалар электрондук бюджеттештирүү системаларын колдонушат.

Дебитордук карыздарды башкаруу дагы каржылык туруктуулукка олуттуу таасир этет. Кардарлар менен эсептешүүлөрдү өз убагында жүргүзүү акча каражаттарынын айлануусун тездетет жана ишкананын төлөө жөндөмдүүлүгүн жогорулатат. Дебитордук карыздардын көбөйүшү ишкананын каржылык абалына терс таасирин тийгизет. Ошондуктан дебитордук карыздарды туруктуу көзөмөлдөө зарыл.

Азыркы учурда санариптик технологияларды колдонуу каржылык башкаруунун ажырагыс бөлүгү болуп калды. Автоматташтырылган эсеп системалары маалыматтарды тез жана так иштетүүгө жардам берет. Санариптик технологиялар каржылык отчеттуулуктун сапатын жакшыртып, башкаруу чечимдеринин натыйжалуулугун жогорулатат. Мындан тышкары, электрондук документ жүгүртүү убакытты үнөмдөөгө жана маалыматтык коопсуздукту камсыз кылууга мүмкүндүк берет.

Диверсификациялоо стратегиясы ишкананын каржылык туруктуулугун камсыз кылуунун дагы бир маанилүү механизми болуп эсептелет. Диверсификациялоо жаңы рынокторго чыгууга, киреше булактарын көбөйтүүгө жана каржылык тобокелдиктерди азайтууга жардам берет. Ишканалар жаңы кызматтарды жана продукцияларды иштеп чыгуу аркылуу өздөрүнүн каржылык мүмкүнчүлүктөрүн кеңейте алышат.

Н.А. Леликова жана Е.В. Конвисарова чакан бизнестин өнүгүшү каржылык башкаруунун сапатына түздөн-түз байланыштуу экендигин белгилешкен [7]. Алардын пикири боюнча, чакан ишканалар үчүн каржылык талдоо өзгөчө мааниге ээ, анткени чакан бизнес экономикалык өзгөрүүлөргө көбүрөөк дуушар болот. Каржылык ресурстарды туура пайдалануу чакан бизнестин туруктуу өнүгүүсүнө өбөлгө түзөт.

Каржылык башкарууну өркүндөтүү ишкананын стратегиялык өнүгүүсүнүн негизги факторлорунун бири болуп саналат. Экономикалык туруксуздук шарттарында каржылык ресурстарды туура пайдалануу ишкананын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн камсыз кылат. Каржылык пландаштыруу, чыгымдарды көзөмөлдөө жана инвестициялык саясатты туура жүргүзүү ишкананын узак мөөнөттүү өнүгүүсүнө өбөлгө түзөт.

Жыйынтыктап айтканда, ишкананын каржылык абалын баалоо заманбап башкаруунун эң маанилүү элементтеринин бири болуп эсептелет. Каржылык талдоо ишкананын экономикалык мүмкүнчүлүктөрүн аныктоого, инвестициялык саясатты калыптандырууга жана туруктуу өнүгүүнү камсыз кылууга жардам берет. Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын талаптарын сактоо жана заманбап каржылык башкаруу механизмдерин колдонуу аркылуу ишканалар узак мөөнөттүү каржылык туруктуулукка жетише алышат.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Ковалев В.А. Финансовый менеджмент: теория и практика. – Москва, 2017.
2. Пуртова А.Ф. Финансовая устойчивость предприятия. – Москва, 2016.
3. Кыргыз Республикасынын “Бухгалтердик эсеп жөнүндө” мыйзамы. 2002-жылдын 29-апрели № 76,(№ 122 от 2025-жыл 20 июндагы №122 толуктоолор)
4. Кыргыз Республикасынын Салык кодекси. 2022-жылдын 18-январы № 3
5. Хрусталева О.Е. Оценка финансовой устойчивости инновационных предприятий. – Москва, 2016.
6. Чернова А.С. Инновационная деятельность предприятий. – Москва, 2015.
7. Леликова Н.А., Конвисарова Е.В. Современные тенденции развития бизнеса. – Москва, 2015.

МАЗМУНУ / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENTS:

<i>Мырзабаева Н.С., Сопонова А.А., Тухтакулова З.С.</i> «МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ КЫРК ЧОРОНУН ОБРАЗЫ ЖАНА АНЫН ЛЕКСИКАЛЫК, ФИЛОСОФИЯЛЫК, МЕДИЦИНАЛЫК МААНИСИ.....	3
<i>Najmeddinov Ahmad Rahmatovich</i> MAKING CONVERSATIONS WITH THE HELP OF INTENTIONAL TOOLS.....	9
<i>Калыбекова З.С., Шакирова М.Р., Камбарова З.Т.</i> ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ И КУЛЬТУРНЫХ ФАКТОРОВ НА ГЕНДЕРНЫЕ РАЗЛИЧИЯ В КОММУНИКАЦИИ.....	14
<i>Тажигаева Ж.К., Медербек кызы Айзирек</i> ЖАШ МУУНДАРДЫ ТАРБИЯЛООДОГУ АТА - ЭНЕЛЕР МЕНЕН МЕКТЕП КОЛЛЕКТИВИНИН БИРДИКТҮҮ ТАРБИЯСЫНЫН ОҢ ТААСИРИ.....	21
<i>Усубалиева Айнура Садановна, Базарбаева Бермет Төлөгөновна</i> БОРБОРДУК АЗИЯДАГЫ 1916-ЖЫЛДАГЫ КӨТӨРҮЛҮШ ТУУРАЛУУ ОРУС БУЛАКТАРЫНДА.....	26
<i>Пайзуллаева К.У., Кетирекеева А.С.,</i> ЦИФРОВОЕ БУДУЩЕЕ ЯЗЫКА: ТРАНСФОРМАЦИЯ КОММУНИКАЦИИ В ЭПОХУ ТЕХНОЛОГИЙ.....	33
<i>Кадырова Ч.А., Улан уулу Авакан</i> ГУМАНИЗАЦИЯ ПРАВА КАК МЕХАНИЗМ ФОРМИРОВАНИЯ СПРАВЕДЛИВОГО ОБЩЕСТВА.....	37
<i>Боронбаев Нурсултан Умаралиевич Кудаярова Барнохан Анваровна</i> ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ЗАЩИТЫ ПРАВ ПОТРЕБИТЕЛЕЙ В АГРОПРОМЫШЛЕННОМ СЕКТОРЕ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ.....	42
<i>Темиралиева Толгонай Тайлакбаевна, Касымова Жыпаргуль Акбаралиевна</i> СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СИСТЕМЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННОГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ: РЕГИОНАЛЬНЫЙ АСПЕКТ (ЮЖНЫЙ РЕГИОН КЫРГЫЗСТАНА).....	47
<i>Маматова Айсалкын Алтыбаевна, Полотов Ибраим Жеңишбекови, Тухтакулова Зульфия Саттибаевна</i> ХИМИЯ ПРЕДМЕТИН ОКУТУУДА САНАРИПТИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ КОЛДОНУУНУН АРТЫКЧЫЛЫКТАРЫ.....	53
<i>Кадырова Чолпон Айзабековна, Улан уулу Авакан</i> ФОРМИРОВАНИЕ ГЕНДЕРНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СОТРУДНИКОВ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ: НАЦИОНАЛЬНЫЙ ОПЫТ И МЕЖДУНАРОДНЫЕ СТАНДАРТЫ ОВД.....	61
<i>Нурдинова Ж.Д., Абдрахманова А.</i> БАЛДАРДЫН ЧЫГАРМАЧЫЛЫК ОЙ ЖҮГҮРТҮҮСҮНҮН ӨНҮГҮШҮНӨ КӨРКӨМ СҮРӨТ ӨНӨРҮНҮН ТААСИРИ.....	66
<i>Кудайбердиева Г. А., Нурдинов Ш. Ш., Жээнбекова Б. Ж., Дороев А. А.</i> ОРГАНИКАЛЫК ЧАРБА ЖҮРГҮЗҮҮДӨ ЗЫЯНКЕЧТЕРГЕ ЖАНА ИЛДЕТТЕРГЕ КАРШЫ КҮРӨШҮҮ.....	72
<i>Нурдинов Ш. Ш., Нармырзаева Г.А., Атаходжаева М.З.</i> КЫРГЫЗСТАНДЫН АР КАЙСЫ АЙМАКТАРЫНДА ӨНДҮРҮЛГӨН БАЛДЫН САПАТЫ.....	77
<i>Ганыбаева Уларкан Гаппаровна, Мамытов Таштанбек Татыкулович, Усенова Айтгул Токтогуловна</i> АУДИТ В СООТВЕТСТВИИ С МЕЖДУНАРОДНЫМИ СТАНДАРТАМИ: СУЩНОСТЬ, ПРИНЦИПЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ.....	84
<i>Сабиров Камчыбек Аскарлович, Сулайманов Казбек Абдикаримович</i>	

КЫРГЫЗСТАНДЫН ТАРЫХЫНДА “КЫРГЫЗ ТИЛДҮҮ ЭЛДЕР” ТҮШҮНҮГҮН КОЛДОНУУНУН ОРДУ	88
<i>Расулжанова М.З., Молдомусаева А.Ж.</i> ЖАЛАЛ-АБАД ОБЛУСУНДА РЕКРЕАЦИЯЛЫК-ТУРИСТТИК РЕСУРСТАРДЫ КОМПЛЕКСТҮҮ ПАЙДАЛАНУУНУН НЕГИЗГИ БАГЫТТАРЫ.....	92
Нурдинов Ш. Ш., Дороев А. А., Атаходжаева М.З БАЛ ААРЫНЫН БАЛЫНЫН ХИМИЯЛЫК КУРАМЫ ЖАНА САПАТТҮҮЛҮГҮ.....	103
Аманова Адина Алманбетовна, Нармырзаева Гульнара Алтынбековна ЧЕКЕНЕ ФАРМАЦЕВТИКАЛЫК БАЗАР: НЕГИЗГИ КӨЙГӨЙЛӨР ЖАНА АЛАРДЫ ЧЕЧҮҮ ЖОЛДОРУ.....	109
Жуманалиева М.Б. ЭПИДЕМИОЛОГИЯ САХАРНОГО ДИАБЕТА В ДЖАЛАЛ-АБАДСКОЙ ОБЛАСТИ...114	
Нармырзаева Г.А., Дороев А.А., Таирова Г.Т. К.Ш. ТОКТОМАМАТОВ АТЫНДАГЫ ЭЛ АРАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИНИН СТУДЕНТТЕРИНИН ЧЫНЫГЫ ТАМАКТАНУУСУН БААЛОО.....	118
Турсунбаева Айнура Турдубековна, Садырова Мухаббат Махмутовна, Дороев Акпар Аманкулович, Шатманов Суйналы Токтоназарович МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЙ ПОДХОД К АНАЛИЗУ БИОЭЛЕКТРИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ СЕРДЦА.....	128
Станбаев Озгонбай Тиллабаевич, Раимжанова Гулзат Мухаметжороевна, Тойгелди кызы Айчүрөк МЕДАЙЫМЧЫЛЫКТАГЫ ЭКСПЕРИМЕНТАЛДЫК ПИЛОТТУК ПРОГРАММАНЫН НАТЫЙЖАЛАРЫ.....	135
Тухтакулова Зульфия Саттибаевна, Нармырзаева Гульнара Алтынбековна ЭЛДИК МЕДИЦИНАДА КИР САМЫНДЫ КОЛДОНУУ: ИЛИМИЙ НЕГИЗДЕМЕ ЖАНА ПРАКТИКАЛЫК БААЛОО.....	145
Эгембердиева Алтынай Дуйшоевна, Таалайбек кызы Айзада, Рахманкулов Айбек Акимбекович ЭКОЛОГИЯЛЫК АҢ-СЕЗИМДИ КАЛЫПТАНДЫРУУНУН НЕГИЗГИ ФАКТОРЛОРУ.....	150
Токтакун кызы Гулнура ЖАРАНДЫК ПРОЦЕССТЕГИ ҮЧҮНЧҮ ЖАКТАРДЫН УКУКТУК СТАТУСУ.....	157
Токтакун кызы Гулнура БАЙЫРКЫ РИМ УКУГУНА ТАРЫХЫЙ-УКУКТУК САРАСЕП.....	162
Алымкулова Айгерим, Суюндуков У. А. ИНКЛЮЗИВДИК БИЛИМ БЕРҮҮ: ТЕОРИЯСЫ ЖАНА ПРАКТИКАСЫ.....	168
Алымкулова Айгерим, Суюндуков У. А. ДМЧ БАЛДАР ЖАНА АЛАРДЫН КООМДОГУ ОРДУ.....	173
Анаркулова Асель, Суюндуков У. А. ЭГЕМЕНДҮҮ КЫРГЫЗСТАНДА ОКУУЧУЛАРДЫ ТАРБИЯЛООДОГУ ТААЛИМ- ТАРБИЯНЫН МАҢЫЗЫ.....	179
Анаркулова Асель, Суюндуков У. А. СОВЕТ МАМЛЕКЕТИНДЕГИ ТАРБИЯЛОО УСУЛДАРЫ: ТЕОРИЯ ЖАНА ПРАКТИКА.....	185
Жолдошева Айтурган Маратбековна ЭТИШТИН КЕЛЕР ЧАГЫНЫН ЖАЛПЫ ТИЛ ИЛИМИНДЕ ИЗИЛДЕНИШИ.....	189
Райымбек кызы Гулдана ТУРИЗМ ЖАНА АНЫН ЭКОНОМИКАГА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ: МААНИСИ ЖАНА КЕЛЕЧЕГИ.....	193
А.К.Гапарова,	

Ч.АЙТМАТОВ МЕНЕН М.ШАХАНОВДУН ДИАЛОГУНДА КЫРГЫЗ-КАЗАКТЫН УЛУТТУК КӨЙГӨЙЛӨРҮНҮН КОЮЛУШУ ЖАНА ЧЕЧМЕЛЕНИШИ.....	200
<i>Мирпулатова Эльмира Мирпулатовна</i> БЕЛЕККЕ БЕРҮҮНҮН УКУКТУК ТАБИЯТЫ ЖАНА МААНИСИ.....	210
<i>Боронбаев Нурсултан Умаралиевич Кудаярова Барнохан Анваровна</i> АДАМ УКУКТАРЫНЫН ЖАЛПЫ ДЕКЛАРАЦИЯСЫ — ЗАМАНБАП УКУКТУК СИСТЕМАНЫН НЕГИЗИ.....	213
<i>Маматысаков Батырбек Бектурсунович, Калыкова Гулзада Сатывалдыевна</i> ЖАЛПЫ ХИМИЯНЫ ОКУТУУДА МКТ (ИКТ) КОЛДОНУУ МЕТОДИКАСЫН ИШТЕП ЧЫГУУ ЖАНА ТЕКШЕРҮҮ: «ХИМИЯЛЫК КИНЕТИКА» БӨЛҮМҮНҮН МИСАЛЫНДА.....	217
<i>Мусакулов Нурбек Куралбекович, Нурканбек уулу Советбек</i> ПРОДОВОЛЬСТВЕННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ: СОСТОЯНИЕ, ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ ОБЕСПЕЧЕНИЯ.....	224
<i>Омошев Төлөгөн Теңирович, Сулайманова Диларам Капарбаевна</i> ГЛОБАЛДАШУУ ДООРУНДА БАЛДАРДЫН ТАРБИЯСЫ ЖАНА С.РЫСБАЕВДИН ЖОМОКТОРУ.....	229
<i>Кокуева Эльмира Сатыбалдыевна, Кадыралиева Марина Замирбековна</i> КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ ЭМГЕК МИГРАЦИЯСЫНЫН НЕГИЗГИ СЕБЕПТЕРИ.....	235
<i>Кокуева Эльмира Сатыбалдыевна, Нишонова Турдихон Абдулмажит кизи</i> ПОНЯТИЕ «ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ» В ПАРАДИГМЕ СОВРЕМЕННОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ.....	240
<i>Паязова Айсулуу Манаповна, Кадырбаева Гулнур Адылбековна</i> МҮМКҮНЧҮЛҮГҮ ЧЕКТЕЛГЕН БАЛДАР МЕНЕН ИШТӨӨНҮН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ.....	246
<i>Баимбетов Арлен, Атаканов Б.К.</i> ИШКАНАНЫН КАРЖЫЛЫК АБАЛЫН БААЛОО ЖАНА АНЫ ЖАКШЫРТУУНУН ЖОЛДОРУ.....	250

Вестник МНУ имени К.Ш.Токтомаматова 2026 №2
Зарегистрирован в Министерстве Юстиции Кыргызской Республики
Регистрационное свидетельство №1405
от 21 мая 2008 года

Формат 21x297 Объем 12,25 п.л. 1/16 Тираж 150 экз.
Отпечатано в частной типографии ИП «Газибаев Х.Б.»
г.Манас, ул.Токтогула, 20-3